

ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDÎYYE

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi

ALÂÜDDÎN EL-KÂZERÛNÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 48

Bilim ve Felsefe Serisi : 21

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Dizisi : 3

Kitabın Adı : ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi

Müellifi : Alâüddin Muhammed b. Muhammed b. Hızır el-Ömerî
eş-Şâfi'î el-Kâzerûnî

Özgün Dili : Arapça

Metin : Mehmet Aktaş

Çeviri : Mehmet Demir
Güvenç Şensoy

Editör : Doç. Dr. Ömer Türker
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Böl. (İslam Felsefesi), Öğretim Üyesi

Arşiv Kayıt : İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No. A4018

Kitap Tasarım : Yüksel Yücel

Baskı : Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti. Yeşilköy Mah. Atatürk
Havalimanı Cad. B2 Blok, No: 8/20 Bakırköy / İstanbul
Tel.: 0 212 465 92 48 Sertifika No: 22827

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2014

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Alâüddin el-Kâzerûnî

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*

1. İslâm Felsefesi, 2. Ahlâk, 3. Adudüddin el-İci, 4. Ahlâk-ı Adudiyye,
5. Alâüddin el-Kâzerûnî, 6. İslâm Ahlâk Düşüncesi.

ISBN: 978-975-17-3765-6

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

ŞERHU'L- AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE

AHLÂK-I ADUDİYYE ŞERHİ

(METİN - ÇEVİRİ)

ALÂÜDDÎN EL-KÂZERÛNÎ

Metin

Mehmet Aktaş

Çeviri

Mehmet Demir - Güvenç Şensoy

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

T. C.

Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
SUNUŞ	9
GİRİŞ	11

ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE

MUKADDİME	16
BİRİNCİ MAKALE	
Ahlâk İlminin Teorik Kısmı	34
İKİNCİ MAKALE	
Ahlâkın Korunması ve Kazanılmasının Niteliğinin Açıklanması	82
ÜÇÜNCÜ MAKALE	
Ev Yönetimi	132
DÖRDÜNCÜ MAKALE	
Şehirlerin Yönetimi	164
DİZİN	215

SUNUŞ

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Projesi

7/13. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki ilim gelenekleri önemli ölçüde belli başlı eserler etrafında kaleme alınan şerh ve haşiyelerle devam eder. Bu bağlamda İslâm düşüncesinin müteahhirûn dönemi *Hidâyetü'l-hikme*, *Hikmetü'l-ayn*, *Şerhu'l-Mevâkıf fî ilmi'l-kelam*, *Şerhu'l-Makâsıd*, *Şerhu'l-Akâid*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *Füsûsu'l-hikem*, *Miftâhu'l-gayb* gibi çeşitli ilim dallarında kaleme alınan eserlerin tarihi olarak okunabilir. Bu türlü klasikleşmiş risâle ve kitap yazarları arasında Adudüddîn el-Îcî'nin bilhassa zikredilmesi gerekir. Îcî, *er-Risâletü'l-Vaz'îyye*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *el-Mevâkıf*, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* eserleriyle dilbilim, kelâm ve fıkıh usûlü alanlarında yazım geleneği oluşturmalarının yanı sıra ahlâk ve siyaseti teorik ve pratik yönleriyle ele aldığı *el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı risâlesiyle de ahlâk ve siyaset alanında bir yazım geleneğinin oluşmasına vesile olmuş; *el-Ahlâku'l-Adudiyye* üzerine sonraki yüzyıllarda irili ufaklı pek çok şerh kaleme alınmıştır.

Bununla birlikte ahlâk düşüncesi, müteahhirûn dönemine ilişkin çalışmaların azlığından payını almasının yanı sıra genel olarak İslâm düşüncesinin en az çalışılan alanlarından da biridir. Bunda iki hususun büyük etkisi vardır. Birincisi ahlâkın, daha ziyade pratik bir mesele olarak kavranıp teorik kabullerin ahlâkî tercihlere yansımalarını takip etmenin güçlüğüdür. İkincisi ise ahlâk alanının İslâm düşüncesinin diğer alanlarına nispetle daha zayıf olduğuna dair genel bir kanıdır. İbn Sînâ ve Fahreddîn er-Râzî gibi İslâm'ın büyük düşünürlerinin ahlâk alanında kapsamlı eserler telif etmemiş olması bu kanıyı destekleyici bir unsur olarak karşımızda dursa da bilhassa kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki ilişkinin konu, mesele ve gaye bakımından yeniden tartışmaya açıldığı ve disiplinlerarası çalışmaların arttığı 7/13. yüzyıl ve sonrasında ahlâk ve siyasete dair çalışmalarda kayda değer bir artışın olduğu gözlenmektedir. Hiç kuşkusuz ahlâk düşüncesinin 7/13. yüzyıl sonrasındaki sürecini takip etmek ve müteahhirûn dönemi İslâm düşüncesinin hususiyetlerini belirli bir literatür çerçevesinde incelemek için bu literatürün çalışılması gerektiği açıktır.

Bu amaçla İlmi Etüdler Derneği (İLEM) bünyesinde “İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu”nu oluşturarak *Ahlâk-ı Adudiyye* geleneği kapsamında yer alan ve şimdiye kadar tahkik ve tercümesi yapılmamış eserlerin tahkiki, tercümesi, İslâm ahlâk düşüncesi tarihi açısından değerlendirilmesi, 12/6. yüzyıldan sonra kaleme alınan ahlâk eserlerinin olabildiğince yetkin ve bilgilendirici bir kataloğunun hazırlanması, ahlâkın teorik ve pratik sorunlarının hem genel ahlâk literatüründen hem de özel olarak *Ahlâk-ı Adudiyye* literatüründen hareketle tartışılmasını hedefledik. On sekiz aylık süre zarfında sözü edilen iş kalemlerinin tamamını gerçekleştirdik. Alâüd-dîn el-Kâzerûnî’nin *Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye* adlı eserinin tahkik ve tercümesi de bu kapsamda hazırlanan çalışmalardan biriydi. Bu bağlamda bir buçuk yılı aşkın süre zarfında tahkik ve tercüme çalışması yaparak çalışma grubumuzda yer alan Mehmet Aktaş, Mehmet Demir ve Güvenç Şensoy’a çok teşekkür ediyor ve bu çalışmanın hem İslâm ahlâk düşüncesi hem de Osmanlı dönemi İslâm düşüncesi çalışmalarına katkı yapmasını diliyorum. Başta sevgili dostum Lütfi Sunar olmak üzere, bütün bu çalışmalarımızda bize maddî imkanlarını seferber eden ve çalışma ortamını hazırlayan İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ile İLKE (İlim Kültür Eğitim Derneği) yöneticilerine teşekkür ediyorum. Bu eser başta olmak üzere “İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu”nun tahkik ve tercümesini yaptığı *Ahlâk-ı Adudiyye*’ye ait diğer serhlerin de yayınlanması noktasında önemli bir kültür hizmeti ifa eden Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na hususen teşekkür ediyorum.

Ömer TÜRKER

GİRİŞ

Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı risâlesi, şöhreti ve anlam yoğunluğundan ötürü, Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî (ö. 786/1384) ve Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde (ö. 968/1561) gibi önde gelen düşünürlerin şerhlerine konu olmuştur. Arapça dizgisini ve Türkçe çevirisini yaptığımız şerh de bunlar arasındadır. Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde yaptığımız çeşitli taramalarda söz konusu şerhin sadece bir nüshasına ulaşabildik. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi A4018 demirbaş numarasıyla kayıtlı bulunan bu nüshanın istinsah kaydı bulunmadığından müstensih hakkında bilgiye sahip değiliz. Şerhin girişinde شرح علاء الدين الكازروني ibaresi yer almakta; bu ibarenin altında da شرح أخلاق العضدي kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan hareketle çalışmasını yürüttüğümüz şerhin Alâüddîn el-Kâzerûnî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmamız esnasında çeşitli tabakât eserlerini taradık ancak *Alâüddîn el-Kâzerûnî* hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Tarananlar arasında şu eserler yer almaktadır: Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yyîn*, (thk. M. Z. Muhammed Azb, A. Ömer Haşim) Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 1993; el-Lecnetü'l-İlmiyye, *Mevsû'atu tabakâti'l-fukahâ fi'l-karni'r-rabi'aşer*, (nşr. Cafer es-Sübhânî) Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, Kum 1424; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed el-Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye: el-fehârisü'l-âmmе*, (Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Cize 1993; İbâdî, *Zeylû Tabakâti's-Şâfi'i*, (thk. M. Z. Muhammed Azb, A. Ömer Haşim), Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Mısır, t.y; Takıyyüddîn Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, (nşr. M. Ali Necîb), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1992; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1992.

Bu şerhin Arapça dizgisinde İcî'ye ait metin kalın puntolarla verilmek suretiyle Kâzerûnî'ye ait şerhten ayrılmıştır. Şerhte geçen bir şiirin devamı dışında tarafımızdan metne bir ilavede bulunulmamıştır. Karışıklığa mahal bırakmamak adına söz konusu ilaveyi köşeli parantez [] içerisine aldık. Müstensih tarafından metin içi eksiklikler varak kenarında not düşürülerek tamamlanmıştır. Bu notları olduğu gibi metin içine aldık. Geri kalan açıklayıcı notları da dipnot yöntemiyle muhafaza etmeye çalıştık. Eser içinde yer alan âyet ve hadislerin tahrîcini dipnot yöntemiyle yaptık.

Söz konusu şerhte ana metin ile şerhin ifadeleri iç içedir, diğer deyişle metin, şerh cümlelerinin bir parçası olarak şerhe alınmıştır. Şârihin bu tekniğini çeviride de aynen muhafaza etmeye çalıştık. Çalışmasını yürüttüğümüz bu şerhin Arapça dizgisi Mehmet Aktaş; Türkçe çevirisi ise Mehmet Demir ile Güvenç Şensoy tarafından yapılmıştır. Metin tek nüsha olduğundan silik ibareler metin içinde oldukça fazlaydı. Bu bağlamda Arapça dizgiyi yazmasıyla ve çevirinin tamamını Arapça aslıyla karşılaştırarak gerekli düzeltmeleri yapan Doç. Dr. Ömer Türker'e şükranlarımızı sunarız.

Mehmet AKTAŞ

Bağlarbaşı, Üsküdar

14.10.2014

ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE

ALÂÜDDÎN EL-KÂZERÛNÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

شرح الأخلاق العنصرية

علاء الدين الكازروني

رحمة الله عليه

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

[1] Ey mümkünlerin aynlarının gelinlerini yokluk geçidinden varlık meydanına çıkaran, onlara istidatların giysilerini lutfeden ve onları fazilet ve cömertliğinden taştan kemâlât örtüsüyle parlatan, sana hamd ederiz. Rûhânî neş'ette yaratılış kitabının fâtihâsına ve insanî mazharlarda ahlâkî erdemlerin tamamlayıcısına; onun âline, ona en güzel şekilde yoldaşlık yapan ashâbına ve şevk çöllerinin susuzlarını irşat ve ikmal binekleriyle visal çeşmesine ulaştıranların âline salât ederiz.

[2] İmdi Alâüddîn el-Ömerî eş-Şâfi'î el-Kâzerûnî lakaplı Muhammed b. Muhammed b. Hızır -Allah onu bağışlasın- şöyle der: Ahlâk ilmi şer'î ilimlerin en önemlilerinden, aklî ilimlerin en değerlisi, hatta yüce matlupların en yücesi, yüce maksatların en yükseğidir. Zira âlem için gâî illet konumunda olan ilâhî ahlâkla ahlâklanmanın nasıl olduğunu incelemeyi üstlenir. Bu ilim sayesinde tâliblerin gözlerinden körlük kalkar ve âriflerin gönüllerindeki sırlarda parıltı belirir. Filozofların bu ilmin bilinmesinin gerekliliğine hükmetmeleri ve bu ilmi çokça övüp methetmeleri nedeniyle bu ilim en yüce iksir, bazen de rûhânî tıp olarak isimlendirilmiştir. Şeyh, imâm, büyük âlim, muhakkiklerin önderi, müteahhirûnun en üstünü, zamanın yegânesi ve döneminin biriciği, ümmetin yardımcısı Adudüddîn Abdurrahman'ın -Allah onu mağfiret örtüsüne bürüsün ve cennet pınarlarıyla ağırlasın- yazdığı bu muhtasar risâle, hacminin küçüklüğüne rağmen ahlâk ilkelerini içermesi bakımından ahlâk konusunda yazılan muhtasarların en büyüğü ve nazımının vecizliğine rağmen anlamları kapsama açısından en faydalısıdır. Ancak bu muhtasara, onun düğümlerini çözen, maksatlarını izah eden, ayrıntılarını açıklayan, mücmellerini tafsil eden, arığını besilisinden ayırtıran ve onun zayıf ve sağlam noktalarını bildiren bir şerh yazılmamıştır.

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] نحمدك يا من أخرج عرائس أعيان الممكنات من منتقب العدم إلى منصّة الوجود، وخلع عليها حلل الاستعدادات وحلّالها بتحلية الكمالات فيض الفضل والجود، ونصلي على فاتحة كتاب الإبداع في النشأة الروحانية، وامتّم مكارم الأخلاق في المظاهر الإنسانية، وعلى آله وصحبه خير صحبٍ وآل المبلّغين عطاش فيافي الشوق إلى سلسبيل الوصال بمطايا الإرشاد والإكمال.

[٢] أما بعد فيقول محمّد بن محمّد بن خضر الملقّب بعلاء الدين العمري الشافعي الكازروني، عفا الله عنه، لمّا كان علم الأخلاق من أهمّ العلوم الشرعية، وأعزّ العلوم العقلية، بل أعلى المطالب العلية، وأسنى المقاصد السنية لتكفّله بكيفية تحصيل التخلّق بالأخلاق الإلهية الذي هو للعالم بمنزلة العلة الغائية، به يجلو العمى عن عيون بصائر الطالبين، ويبدو السنا في أسرار سرائر العارفين، ولأمر ما حكم الحكماء بوجوب معرفته، وأطروا في ثنائه ومدحته، فتارة تسمى بإكسير الأعظم وأخرى بالطب الروحاني وكان المختصر الذي صنفه الشيخ الإمام، والحبر الهمام، قدوة المحققين، أفضل المتأخرين، فريد دهره، ووحيد عصره، عضد الملة والدين عبد الرحمن، تغمّده الله بالغفران، وبوّاه بحبوحه الجنان، أعظم ما صنّف فيه من المختصرات ضبطاً للقواعد مع حقارة الحجم، وأنفعه جمعاً للفوائد مع وجازة النظم، ولم يكن له شرح يحل معاقده ويوضح مقاصده ويبين مفصلاته ويفصل مجملاته ويميّز غثه عن سمينه ويوقف [٢] على ضعيفه ومتيّنه،

Bu sebeple sözü edilen gayeleri gerçekleştireceğim, üzerine parlak anlamlar ekleyeceğim, nükteleri ve sırları ortaya çıkaracak, düşüncelerin neticelerini eleştiren, bu sanatın dağınık mücevherlerini eşsiz bir şekilde dizen ve zamanın düğümlerini harika şekilde birbirine bağlayan bir şerh yazmayı düşündüm. Cömert ve vehhâb olan Allah'tan öğrencilerin bu kitaptan faydalanmalarını sağlamasını ve hesap günü beni bağışlamasını diliyorum. Kemâl ehlinden bu metni kabul edip ona teveccüh buyurmalarını, buldukları bir hatayı düzeltmelerini ve ona af ve rıza gözüyle bakmalarını istirham ediyorum. İşte ben, başarının sağlayıcısından feyz alarak amaçladığım işe girişiyorum. Hiç kuşkusuz O, her türlü dileği karşılamaya layıktır.

[3] Yazar -Allah onun ruhunu rahatlatсын ve fetihlerine nail eylesin- şöyle dedi: Nimetlerin büyük ve incelikli olanlarının kaynağı, **Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla**, yani zorunlu varlık olan zâtın ismiyle başlıyor ve telif ediyorum.

[4] **Hamd Allah'adır.** Hamd, sözlükte ihtiyarî güzel fiil veya onun eseri nedeniyle tazim etmek amacıyla vafsetmektir. Hamd sadece dille yapılır. Onun müteallakı, hem nimeti ve diğer şeyleri kapsar. Sözlük anlamıyla şükür, genellik ve özellik açısından bunun aksidir. Çünkü dildeki anlamıyla şükür, nimet verenin nimet verdiği için tazimini bildiren fiildir. Bu durumda dildeki anlamıyla şükür, hem dil hem de onun dışındakileri kapsar. Dildeki anlamıyla şükürün taalluk ettiği şey ise sadece nimettir. Böylece hamd ve dilsel şükür arasında eksik girişimlilik vardır. Örfteki anlamıyla hamd ise dildeki anlamıyla şükürle aynıdır.

[5] Örfteki şükür, kulun Allah'ın kendisine verdiği bütün nimetleri, vahiy sahibinin belirlediği şekilde, Allah için harcamasıdır. Bu bakımdan “dil için okuma, dua etme, konuşma ve iyiliği emretme fiillerinde olduğu gibi, şükür bazen tek bir şey için olabilir, oysa insan bir şeyle meşgul olurken diğerini yapamaz, dolayısıyla örfî şükür tahakkuk etmez” eleştirisi yöneltilemez. Burada meşhur olan hamdin mutlak olarak şükürden daha genel olduğudur. Çünkü hamd, hamd edene ve diğerlerine ulaşan nimetleri kapsarken, şükür sadece şükredene ulaşan nimetlere özgüdür.

سنح لي أن أشرحه شرحاً أسلك فيه تلك المسالك وأزيد فوائد جليلاً على ذلك كاشفاً عن النكت^١ والأسرار ناقدًا لنتائج الأفكار، ناظمًا لأشتات فرائد هذا الفن نظمًا بديعًا عاقدًا لتوشيح معاهد الأيام عقدًا منيعًا سائلاً من الكريم الوهاب أن ينفع به الطلاب ويغفر لي يوم الحساب وأرجو من فضل أهل الكمال أن تلقوه بالقبول والإقبال وأن يصلحوا عشرة عشرًا عليها وينظروا بعين العفو والرضى إليها. وهأنأ افيض فيما قصدته مستفيدًا^٢ من وليّ التوفيق إنه بتحقيق كل رجاءٍ حقيق.

[٣] قال المصنّف، رَوِّحَ اللهُ رُوحَهُ ووالى عليه فتوحه بِسْمِ اللهِ أي أبتدأ أو أؤلف باسم الذات الواجب الوجود **الرحمن الرحيم** المفيض لجلائل النعم ودقائقها

[٤] **الحمد** هو لغة الوصف على الجميل الاختياري أو أثره تعظيمًا فمورده اللسان خاصّة ومتعلّقه يعمّ النعمة وغيرها، والشكر اللغوي عكسه في العموم والخصوص لأنه فعل ينبئ عن تعظيم المنعم لإنعامه فمورده يعمّ اللسان وغيره ومتعلّقه النعمة خاصة فبينهما خصوص وعموم من وجه، وعرفاً هو عين الشكر اللغوي.

[٥] والشكر عرفاً صرف العبد جميع ما أنعم الله عليه فيما أعطاه لأجله على ما أصّله صاحب الناموس فلا يرد أنه قد يكون لشيء واحد لا تجتمع كاللسان للقران والدعاء والإفادة والأمر بالمعروف، والإنسان يشغله شأن عن شأن فلا يتحقق الشكر العرفي. والمشهور هنا أن الحمد أعمّ مطلقاً لعمومه النعمة الواصلة إلى الحامد وغيره واختصاص الشكر بالواصلة إلى الشاكر،

١ صح: النكات.

٢ لعله مستفيضاً.

Buna şöyle itiraz edilir: Bu ancak örfî şükürde onun nimet karşılığında yapıldığı dikkate alınırsa isabetli olur. Oysa tarif bunu bildirmemektedir. Bundan dolayı aralarında eksik girişimlilik vardır. Çünkü sözü edilen harcama zâtın yetkinleşmesi içindir. Ayrıca o, Allah’a yönelik değerli bir nispettir. Nitekim bu, seçkin kulların mertebesidir. Yoksa o, örfî şükür olmakla birlikte örfî hamd değildir. Ancak şöyle söylenebilir: Onun nimetin mukâbilinde olmasından maksat, nimetin karşısında ve hizasında olmasıdır; şayet herhangi bir amaç dikkate alınmamışsa örfî olur, hakiki değil. Yine meşhurdur ki; lugavî hamd ile örfî şükür arasında tam girişimlilik vardır. Çünkü her şeyin sarf edilmesi, sadece dilin sarf edilmesinden daha geneldir.¹ Buna şöyle itiraz edilir: Bütün nimetlerin sarf edilmesi, dilin sarfı olmaksızın gerçekleşir. Nitekim dilsizde durum böyledir. Dolayısıyla ikisi arasında eksik girişimlilik vardır.

[6] Terim olarak hamd ise ihtiyarî olsun veya olmasın kemal sıfatlarını sözlü veya fiili olarak izhâr etmektir. İkincisi (fiilî olan) daha güçlüdür. Çünkü fiilin gerektirdiği şeye delaleti aklîdir ve fiilin medlûlün eseri olduğunun bilinmesi halinde fiil medlûlünden geri kalmaz. Oysa söz böyle değildir. Çünkü vaz’ı bilmeye rağmen söz geri kalabilir. Allah’ın kendi zâtını hamd etmesi bu kabildendir. Şüphesiz bütün mevcutların yaratılması, Allah’ın kemâl sıfatına delalet eden sözü söyleyen kimsenin konumundadır. Böylece yüce Allah, sayılamayacak kadar çok mümkünlerin yaratılmasına ilişkin sonsuz, açık ve kesin delaletlerle kemal sıfatlarını açmakta ve onları göstermektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.) şu sözü bundandır: “Seni tenzih ederim. Ben seni övemem, sen kendini övdüğün gibisin.”²

[7] Yazar “Allah’adır” sözüyle hamdi, Allah ismine tahsis etti. Zira Allah’ın diğer isimleri, O’nun vasıflardan biri nedeniyle hamdi hak ettiğini vehmettirmektedir. Oysa hamd edilenin zikredilmesi, O’nun herhangi bir vasfı nedeniyle hamdi hak ettiği vehmini gidermektedir. el-Hamdu kelimesindeki “lâm” ister istiğrak ister cins için olsun, ta’rîf ve ihtisâs lâmıyla hamdin cinsinin O’na özgü olduğuna işaret edilmiştir.

1 Asıl metinde “daha özeldir” şeklindedir. Fakat burada bir yanlışlık olduğu açıktır.

2 Müslim, “Salâr”, 41.

ويرد عليه أنه إنما يتم إذا اعتبر في الشكر العرفي مقابله للنعمة ولم يشعر التعريف به [٢٢] فيبينهما عموم من وجه إذ الصرف المذكور لأجل الكمال الذاتي ولأنه نسبة شريفة إليه تعالى كما هو مرتبة خلص العباد ليس حمداً عرفياً مع أنه شكر عرفي، اللهم إلا أن يقال المراد بكونه في مقابلة النعمة أن يكون بإزائها وحذائها وإن لم تكن ملحوظة أي الغاية تكون عرفية لا حقيقية، وكذا المشهور أن بين الحمد اللغوي والشكر العرفي عموماً وخصوصاً مطلقاً، لأنَّ صرف الجميع أخص من صرف اللسان وحده، ويرد عليه تحقق صرف الجميع بدون صرف اللسان كما في الآخرس فيبينهما أيضاً عموم من وجه.

[٦] واصطلاحاً إظهار الصفات الكمالية اختيارية أو غيرها بقول أو فعل، والثاني أقوى لأن دلالة الفعل على موجه عقلي لا يخلف عن المدلول مع العلم بأنه أثره بخلاف القول فإنه مع العلم بالوضع قد تخلف. وحمد الله تعالى ذاته من هذا القليل فإنَّ إيجاد كل موجود بمنزلة من تكلم بكلام دال على صفاته الكمالية، فهو تعالى كاشف عن صفات كماله ومظهر لها بدلالات قطعية تفصلية غير متناهية متعلقة بإيجاد ممكنات لا تحصى، ومن ثمة قال عليه السلام: «سبحانك لا أحصي ثناءً عليك أنت كما أثنيت على نفسك».

[٧] لله خص اسم الله لتعلق الحمد فإن غيره من الأسماء^٢ يوهم استحقاقه للحمد بوصف دون وصف وذكر المحمود عليه يدفع توهم عدم استحقاقه الحمد بحسب الوصف ودل بلام التعريف والاختصاص على اختصاص جنس الحمد به سواء كان اللام للاستغراق أو الجنس

١ أي إظهارها بالفعل.

٢ صحيح مسلم، كتاب الصلاة، ٤١.

٣ أي لأسماء الله.

[8] Denilmiştir ki, tahsis doğru değildir. Çünkü hakikat ehline göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsa bile, fiillerde kesbin bir payı vardır ve bu itibarla kula dönük bir hamd de vardır. Mu'tezile'ye göre ise fiillerin faili kuldur. Sadece Allah'ın imkân vermesi ve fiillere muktedir kılması, hamdi O'na has kılmaz aksine bütün hamdler bir açıdan Allah'a râcî olur. Bu ise hamdin Allah'a tahsisini gerektirmez, bilakis ortaklığı ifade eder.

[9] Buna şöyle cevap verilmiştir: Adeta cins gerçekte mükemmel ferdin ta kendisiymişçesine hitap makamında cinsi mükemmel ferde sarf etmiştir. Böylece kendi olması bakımından cins ve onun fertleri yüce Allah'a mahsus olmuştur. Ben derim ki doğrusu şudur: Hak ehlinin kuralına göre tahsis gerçekleşmektedir. Çünkü Allah dışında kimsenin ihtiyarı yoktur. Hamd ise ihtiyarî olan güzel fiile mahsustur. Bu durumda hamdin Allah'tan başkası için kullanılması mecazdır.

[10] Eğer sen, "Eş'arîler namaz kılmak, hacca gitmek vb. kesbedilen fiillerin kula isnadının hakikat olduğunu inkâr etmezler" dersen ben şöyle derim: Fakat onlar, sözü edilen şeylerin kulun ihtiyarî fiilleri olduğunu söylemezler, aksine ihtiyarî olmayı kuldan olumsuzlarlar. Fiillerin kula isnadının hakikat oluşuna gelince bunun nedeni şudur: Dilin örfü, fiillerin çoğunlukla bunları kesbedene isnadı şeklinde cereyan eder. Fakat hamdde dikkate alınan şey, ihtiyardır, kesb değil. Bundan dolayı hamdin kul ile ilişkili olan şeylerde kullanımının hakikat olması gerekmez.

[11] Yazarın "**Nimetlerinden dolayı**" sözü, hamdin sebebini bildirmektedir. Belki de mutlak olarak değil de nimet verme karşılığında hamd edilmesindeki incelik, şükürle birlikte bunun zorunluluğunu yerine getirmesidir. Bu, güzel görülmüştür. Daha önce başka bir nükte daha geçmişti.

[12] Yazar, verdiği varlık nimeti ve diğer yetkinliklerden dolayı -ki bu risâle, bu yetkinliklerin sonuçlarındandır- Allah'a hamd edince, Allah'tan bize feyzin ulaşmasında vasıta olana şükretmeye yöneldi ve şöyle dedi: **Salât olsun.** Salât, mastar işlevi gören bir isimdir. **صليت صلاة** denilir, **صليت** denilmez. Salât, sözlükte dua demektir. Terim olarak ise; tek-bir ile başlayıp selam ile biten özel rükünler arasında müşterek bir lafızdır.

[٨] قيل لا يصح التخصيص، فإنّ خلق أفعال العباد وإن كان من الله تعالى عند أهل الحقّ فللكسب فيها مدخل ويرجع إليه بهذا الاعتبار حمد. وأمّا عند المعتزلة ففاعلها هو العبد ومجرد تمكين الله تعالى وإقداره عليها لا تخص الحمد عليها به بل يرجع إليه تعالى [٣] كلّ حمد باعتبار، وهذا لا يفيد تخصيصاً بل اشتراكاً. ٥

[٩] أجب بأنّه جعل الجنس في المقام الخطابي منصرفاً إلى الفرد الكامل كأنّه هو في الحقيقة، فاختصّ الجنس من حيث هو وإفراده به تعالى.

قلت: الحق أنّه على قاعدة أهل الحق يتحقق التخصيص إذ لا اختيار لغيره تعالى والحمد مختصّ بالجميل الاختياري فأطلاق الحمد على غيره مجاز.

[١٠] فإن قلت الأشعري لا ينكر إسناد الأفعال المكتسبة للعبد إليه حقيقة كالصلاة والحج وغيرهما، قلت لكن لا يطلق عليها أنّها أفعال اختيارية للعبد بل يسلب الاختيار عنه، وأمّا إسناد الأفعال إليه حقيقة فلاّن عرف اللغة جرى في معظم الأفعال بإسنادها إلى المكتسب لها ولكن المعتبر في الحمد هو الاختيار لا الإكتساب فلا يلزم أن يكون إطلاق الحمد على ما يتعلّق بالعبد حقيقةً. ١٠

[١١] على نواله أي عطائه، تعليل للحمد ولعلّ النكتة في الحمد بإزاء الإنالة لا مطلقاً أن يؤدي مع الشكر وجوب ذلك وندب هذا، وقد مضت نكتة أخرى. ١٥

[١٢] ولما حمد الله تعالى على ما أنعم عليه من الوجود وسائر الكمالات التي هذا التأليف من آثارها قصد شكر من هو واسطة في وصول الفيض من الله إلينا وقال والصّلوة هي اسم يقع موقع المصدر يقال صليت صلاة لا تصلية، وهي لغة الدعاء واصطلاحاً لفظ مشترك من أركان مخصوصة مفتحة بالتكبير مختمة بالتسليم، ٢٠

Salâtın kasıt şu âyette açıklanmıştır: “*Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât ve selâm edin.*”¹ Çünkü salât Allah’tan olunca rahmet, meleklerden olunca istiğfâr, insanlardan olunca ise duadır. İbn Abbas (r.a.)’tan böyle rivayet edilmiştir. Salâtın sonuncu anlamı, 5 dilsel anlamıyla salâtın farklıdır; zira sonuncu anlamıyla salât, Hz. Peygamber’e (s.a.) tahsis edilmiş bir duadır. Dilsel anlamıyla salât ise mutlak olup sevgi ve şefkat anlamını kapsar. Bu nedenle bu anlam, ona bağlanmıştır. Resûl kelimesi daha hususî olmasına rağmen nebî kelimesinde, iki farklı görüşe göre, ya bir dinin veya bir kitabın tebliğinin emredilmesinin dikkate 10 alındığına dayanılarak “**Peygamberi Muhammed’e**” ifadesinde resûl yerine nebî/peygamber kelimesi tercih edilmiştir. Çünkü nebî daha çok kullanılmaktadır. Bu iki kelimenin anlamının bir olduğu görüşüne göre de durum böyledir. Bu anlam da Allah’ın insanları Allah’a davet için gönderdiği kişidir.

[13] **Ve onun âline**, Hz. Peygamber’in (s.a.) âli, Abdülmenaf’ın oğulları 15 olan Hâşim ve Muttalib Oğullarından olan müminlerdir. Yaygın anlamıyla kullanıldığında ise sahabeyi ve onlara güzellekle tâbi olanları da kapsar. Eğer ondan dinî açıdan âli kast edilirse, bu, iki rivayetin farklılığına binaen, bütün müminler veya bütün takvalı müminlerdir. Bu durumda sahabenin zikredilmesine gerek yoktur. Denildi ki, bir kişinin âli ona dayananlardır. 20 Hz. Peygamber’in âli de ya nesep olarak ya da nispet olarak ona dayananlardır. Buna göre birincisi Muhammedî şeriatla kendilerine sadaka verilmesi haram olanlardır. İkincisine gelince şayet nispet sûrî yetkinlik yani şeriat ilmi bakımından olursa din âlimleri iken şayet nispet hakikî yetkinlik yani hakikat ilmi bakımından olursa velîler ve müteallih filozoflardır. Bu anlama 25 göre de Hz. Peygamber’in âli olması için arkadaşlık (sohbet) gerekmez. Nasıl Hz. Peygamber Allah’tan gelen feyizde vasıta ise aynı şekilde âli de Nebî’den bize gelen feyizde vasıta. Bundan dolayı Hz. Peygamber’e salâtın hemen ardından âline salât getirilir. Meşhurdur ki, hamd ve salât cümlelerinin her biri lafzen ihbârî ama ma’nen inşâîdir. Çünkü amaç, hamdi tahsis ederek Allah’ı 30 övmek ve Peygamber’ine (s.a.) dua etmektir. Bu ikisinin gerçekleşmesi ise kalbe uygun olan sözledir. Bu ikisiyle, haber vermekle amaçlanan şeyde esas olan bildirim kastedilmemiştir.

1 el-Ahzâb 33/56.

وَبَيَّنَ الْمُرَادَ مِنْهَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾^١. فَإِنَّهُ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى الرَّحْمَةُ وَمِنَ الْمَلَائِكَةِ الْاسْتِغْفَارُ [٣٣] وَمِنَ الْآدَمِيِّ الدُّعَاءُ، كَذَا أَثَرُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. وَالْأَخِيرُ يَفَارِقُ اللَّغْوِي لِأَنَّهُ دُعَاءٌ مُخْتَصَّصٌ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاللَّغْوِي مَطْلُوقٌ وَضُمَّتْ مَعْنَى الْعَطْفِ وَالتَّحْنُّنِ، فَعَلَّقَ بِهَا عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ وَإِثَارَ نَبِيِّهِ عَلَى رَسُولِهِ مَعَ أَنَّ الرَّسُولَ أَخْصَصَ بِنَاءً عَلَى أَنَّهُ اعْتَبِرَ فِيهِ الْأَمْرُ بِتَبْلِيغِ شَرَعٍ أَوْ كِتَابٍ عَلَى اخْتِلَافِ الْقَوْلَيْنِ لِأَنَّ النَّبِيَّ أَكْثَرَ اسْتِعْمَالًا وَكَذَا عَلَى الْقَوْلِ بِأَنَّ مَعْنَاهُمَا وَاحِدٌ وَهُوَ مِنْ بَعَثَهُ اللَّهُ لِدُعْوَةِ الْخَلْقِ إِلَى الْحَقِّ.

[١٣] وَعَلَى آلِهِ وَهُمْ الْمُؤْمِنُونَ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ وَالْمَطْلُوبُ ابْنِي عَبْدِ الْمَنَافِ، وَإِذَا أُطْلِقَ فِي الْمُتَعَارِفِ يَشْمَلُ الصَّحَابَةَ وَالتَّابِعِينَ لَهُمْ بِإِحْسَانٍ. وَإِنْ أُرِيدَ مِنْهُ آلُهُ دِينًا وَهُوَ كُلُّ مُؤْمِنٍ أَوْ كُلُّ مُؤْمِنٍ تَقِيٍّ عَلَى اخْتِلَافِ الرَّوَايَتَيْنِ، فَيُغْنِي عَنْ ذِكْرِ الصَّحَابَةِ، وَقِيلَ آلُ الشَّخْصِ مَنْ يُؤْوِلُ إِلَيْهِ وَآلُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُؤْوِلُ إِلَيْهِ إِمَّا نَسَبًا وَإِمَّا نِسْبَةً، فَالْأَوَّلُ مِنْ حُرْمِ عَلَيْهِ الصَّدَقَاتِ فِي الشَّرِيعَةِ الْمَحْمُودِيَةِ وَالثَّانِي هُمُ الْعُلَمَاءُ فِي الدِّينِ إِنْ كَانَ النِّسْبَةُ بِحَسَبِ الْكَمَالِ الصُّورِيِّ أَعْنِي الْعِلْمَ التَّشْرِيعِيَّ وَالْأَوَّلِيَاءَ وَالْحُكَمَاءَ الْمُتَأَلِّهُونَ إِنْ كَانَتِ النِّسْبَةُ بِحَسَبِ الْكَمَالِ الْحَقِيقِيِّ أَعْنِي عِلْمَ الْحَقِيقَةِ وَعَلَى هَذَا أَيْضًا الْآلُ يَغْنَى عَنِ الصَّحْبِ، وَكَمَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ الْوَاسِطَةُ فِي الْفَيْضِ مِنَ اللَّهِ كَذَلِكَ الْآلُ وَاسِطَةُ الْفَيْضِ مِنَ النَّبِيِّ إِلَيْنَا وَلِذَا أَرْدَفَتِ الصَّلَاةُ عَلَيْهِ بِالصَّلَاةِ عَلَيْهِمْ. وَالْمَشْهُورُ أَنَّ كَلَامًا مِنْ جَمَلَتِي الْحَمْدِ وَالصَّلَاةُ خَبَرِيَّةٌ لَفْظًا إِنشَائِيَّةٌ مَعْنَى، إِذِ الْمُرَادُ الثَّنَاءُ عَلَيْهِ تَعَالَى بِاخْتِصَاصِ الْحَمْدِ وَالِدُّعَاءِ^٢ عَلَى نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَحَقُّقَهُمَا [١٤]^٣ بِالتَّكْلُمِ مَعَ وَفَاقِ الْقَلْبِ وَلَمْ يَقْصِدْ بِهِمَا الْإِعْلَامَ الَّذِي هُوَ أَصْلٌ فِي الْقَصْدِ بِالْخَبَرِ^٤.

١ سورة الأحزاب، ٣٣/٥٦.

٢ أراد بالدعاء الصلوة فلذلك عذاه بـ "على".

٣ وقد تحقّق من فحوى تحقّق الحمد أنّه لا ينافي خبرية الحمد ولنا في هذا البحث تحقّق يبيّن في بعض مصنفاتنا.

[14] **Sonra** lafzı, hamd ve senâdan sonra demektir. Bunun aslı “sonrasına gelince” anlamındaki “أَمَّا بَعْدُ” lafzıdır. Delili ise isme bitişmesi ve haberine “fâ” harfinin gelmesidir. “**Bu**” zamiri, zihinde bulunan tertip edilmiş şeye işarettir. Denildi ki; eğer işaret risâlenin yazılmasından sonra yapılmışsa dışta bulunana işaret edilmektedir; aksi halde zihinde bulunana işaret edilmektedir. Fakat bu sorundur. Çünkü dışta var olan yalnızca ferddir. Şüphe yok ki amaç, ferdin nitelenip adlandırılması değil, onun türüdür yani hususî anlamlar karşısına vaz’edilmiş lafızlara delalet eden yazılı nakışlardır. Hâl-buki o, dışta varlığı bulunmayan tûmeldir. Buradan bilinir ki, kitap isimleri cins isimlerindendir.

[15] “**Muhtasar**”, lafzı az, manası çok olan eser demektir. **Ahlâk ilmi hakkında** “-da” anlamı veren “fi” edatındaki zarflık, mecâzîdir. Bundan dolayı bazen lafız anlamın kabı yapılır. Çünkü zarfın içindekinin zarftan alınması gibi anlam, lafızdan alınır. Bazen de tersi olur ve anlamın açıklanmasının lafızla olup olmamasından daha genel olduğu dikkate alınarak genel kuşatıcılık, zarfın kuşatmasına benzetilir. Bu bağlamda mesela “Bu âyet şarabın haramlığı hakkındadır” denilir ve haramlığın açıklaması hakkındadır anlamı kastedilir.

[16] Ahlâk ilmi, övülen ve yerilen fiillerin irâdî olarak kendisinden çıkabilmesi bakımından insânî nâtık nefsin hallerinin bilinmesidir. İlim, ilimlere karşılık olarak konulan şu üç manadan birine muhtemeldir: Kurallar, bu kuralların idraki ve bu kuralların alıştırmalarıyla meydana gelen meleke. Ahlâk ilminin konusu, sözü edilen açıdan nefistir. Gayesi ise nefsin, hayvanî ve yırtıcı mertebeden, hatta bu ikisinden de aşağı bir mertebeden, meleklerden daha üstün bir mertebeye ulaşarak yetkinleşmesidir. Bundan dolayı bazı büyükler onu en büyük iksir diye isimlendirmişlerdir. O haller ise ya bir amelin niteliğine ilişkindir ya da değildir. İkincisi nazarîdir. Birincisinde amel, ya her bir ferde râcî olur. Bu durumda ahlâkî hikmet olarak isimlendirilir. Ya da türünün ferdlerinin ortaklığıyla kişiye râcî olur. Bu durumda ortaklık ya evdedir, yani kişiye ortaklıkla zorunlu olan fiiller, bir ev halkının hallerinin düzeninin sebebidir. Bu durumda ev yönetimi ilmi ve menzili hikmet olarak isimlendirilir. Ya da ortaklık belde, yöre ve memlekette olur. Bu durumda, ülke yönetimi ilmi ve medenî hikmet olarak isimlendirilmiştir. Bazen ahlâk ilmi daha özel bir anlamda yani ahlâkî hikmet anlamında kullanılır.

[١٤] وبعد أي بعد الحمد والثناء. أصله أما بعد بدليل لصوق الاسم ولحوق الفاء فهذا إشارة إلى الحاضر المرتب في الذهن. قيل: إن كانت الإشارة بعد التصنيف فالإشارة إلى الحاضر في الخارج وإلا فإلى الحاضر في الذهن، وفيه نظر لأنه لا يوجد في الخارج إلا شخص ولا شك أن ليس المراد وصف الشخص وتسميته بل نوعه أي النقش الكتابي الدال على ألفاظ موضوعية بإزاء معانٍ مخصوصة وهو كلي لا حضور خارجياً له، ومن هنا علم أن أسماء الكتب من أعلام الأجناس.

[١٥] مختصر مصنف قليل اللفظ كثير المعنى، في علم الأخلاق والظرفية مجازية ولهذا يجعل تارة اللفظ وعاء المعنى لأنه يؤخذ منه أخذ المظروف من الظرف وتارة بعكس فيقال هذه الآية في تحريم الخمر أي في بيانه نظراً إلى أن بيان المعنى أعم من أن يكون باللفظ أو لا فتشبه الإحاطة العمومية بالإحاطة الظرفية.

[١٦] وهو العلم بأحوال النفس الناطقة الإنسانية من حيث يمكن أن يصدر عنها الأفعال المحمودة والمذمومة بالإرادة، والعلم يحتمل كلاً من المعاني الثلاثة الموضوعية بإزاء العلوم أعني الأصول وإدراكها والملكمة الحاصلة بممارستها، وموضوعه النفس من تلك الحيثية وغايته كمالها ببلوغها من المرتبة البهيمية والسبعية بل أدنى منهما إلى مرتبة أعلى من الملكية، ولهذا سمّاه بعض الأكابر الإكسير الأعظم. وتلك الأحوال إما أن تتعلق بكيفية عمل أو لا. الثاني النظري. والعمل في الأول إما أن يرجع إلى كل شخص مفرد فيسمى حكمة خلقية وإما أن يرجع إليه بمشاركة أفراد نوعه وحينئذٍ فالمشاركة إما في المنزل أي تلك الأفعال الواجبة إليه بالمشاركة سبب انتظام أحوال أهل منزل [٣٤] واحد فيسمى علم تدبير المنزل والحكمة المنزلية، وإما في البلد والإقليم والمملكة فيسمى علم سياسة المدن والحكمة المدنية، وقد يطلق علم الأخلاق على معنى أخص، أعني الحكمة الخلقية.

[17] **Ve onu dört makaleyi kapsayıcı olarak düzenledim.** Dört makaleyle sınırlı oluşunun açıklaması yukarıda anlattıklarımızda ortaya çıkmıştır. Tertip yönü ise şöyledir: Birinci makale diğerleri için mukaddime gibidir. Bunun dışındakilerde ise daha önemli olan önce gelmiştir.

5 [18] Durum, öğrenciye yardım edecek ve o meselelerde basiretli olmasını gerektirecek bir mukaddimenin hazırlanmasını gerektirir. Bu mukaddime ise şudur: Âlemin özü olan insanın yaratılışındaki hikmet âyet-i kerîmede açıklandığı gibi ilâhî hilâfettir: “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*”¹ Aynı şekilde şu âyet de bunu desteklemektedir: “*Şüphesiz biz emaneti göklere,*
10 *yere ve dağlara teklif ettik.*”² Çünkü emanetten maksat ilâhî hilâfettir. Çünkü âyetin siyâkı, hilafeti taşımanın insana özgü olduğuna delalet eder. Bazı tefsirlerde olduğu gibi, emanetin akıl veya sorumluluğa yorulması uygun değildir. Zira melekler ve cinler insanlara akıl konusunda ortaklıklar. Cinler insana sorumluluk konusunda ortaklıklar. Dolayısıyla emaneti hilafete
15 hamletmek gerekir.

[19] Sonra; insanın halifeliği hak etmesi, müteakabil ilâhî isimlere mazhar olabilmesi ve sûrî ve manevî âlemleri imar edebilmesi bakımından müteakabil sıfatlara kabiliyetinin tamlığındandır. Çünkü melekler rûhânîliğe, bunun gerektirdiği bilgilere ve aklî-fitrî hazlara sahiptirler ve onların
20 cismanî ve maddî hazzlardan payları yoktur. Feleklerin cisimlerinin ise insanlar gibi nâtık nefisleri olsa bile, onların nefsanî yetkinlikleri fitrîdir, cisimleri, farklı keyfiyet ve tabiatlardan beridir. Dolayısıyla felekî cisimler, meleklerin yetkinliklerinin bulunduğu mertebeye geçemezler ve bütün
25 mertebe ve tavırlara uzanan insanî yaratılışın aksine, yüce ve değersiz bütün hakikatleri ihata edemezler. İnsan; cansızlar derecesinden büyüyenler derecesine, oradan hayvanlar derecesine, oradan da insanî dereceye derece derece yükselir. Sonra insan, mizacın itidali ve cismanî ve nefsanî güçlerin dengesiyle süslendiğinde beden ve nefis yönüyle semavî cirmeleri andırır. Zira zıtlar arasında bulunma, zıtlardan yoksun olmak konumundadır.

1 el-Bakara 2/30.

2 el-Ahzâb 33/72.

[١٧] **وربّته مشتملاً على أربع مقالات** ووجه الحصر قد ظهر مما أسلفنا، ووجه الترتيب أنّ المقالة الأولى كالمقدمة لغيرها وفي غيرها قدّم الأهمّ فالأهمّ.

[١٨] والمقام تقتضي تمهيد مقدمة تُعين الطالب وتوجب تبصرةً في تلك المطالب، وهي أنّ الحكمة في إيجاد الإنسان الذي هو خلاصة الأكوان هي الخلافة الإلهية كما يفصح عنه فحوى [آية] كريمة ﴿ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ﴾، وكذا مؤدّى ﴿ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ﴾^١. إذ المراد من الأمانة الخلافة الإلهية، فإنّ سياق الآية يدل على اختصاص الإنسان بتحمّلها ولا يجوز أن تحمل على العقل أو التكليف كما في بعض التفاسير، فإنّ الملك والجنّ يشاركان الإنسان في العقل، والجنّ يشاركه في التكليف، فيجب الحمل على الخلافة.

[١٩] ثمّ استحقاقه للخلافة لكمال قابليّته للصفات المتقابلة بحيث يمكن أن يكون مظهرًا للأسماء المتقابلة الإلهية، ويقوم بعمارة العوالم الصورية والمعنوية، فإنّ الملك مختصّ بالروحانية ولوازمها من العلوم والذات العقلية الفطرية، وليس له حظّ من الجسمانية والمادية، والأجسام الفلكية وإن كانت لها نفس ناطقة كالإنسان لكن كمالاتها النفسانية فطرية وأجسامها من [٥] الكيفيات والطبائع المتخالفة برية فلا تقلّب في الأطوار الملكية الكمالية ولا تحيط بجميع الحقائق العلوية والسفلية بخلاف النشأة الإنسانية السيّارة في جميع المراتب والأطوار، فيتدرج من درجة الجمادية إلى الدرجة النامية ومنها إلى الحيوانية ومنها إلى الإنسانية ثم إذا تحلّت باعتدال المزاج وتعديل القوى الجسمانية والنفسانية ضاهت من حيث البدن والنفس الأجرام السماوية، فإنّ التوسّط بين الأضداد بمنزلة الخلوّ منها

١ سورة البقرة، ٣٠/٢.

٢ سورة الأحزاب، ٧٢/٣٣.

Bu durumda, felekî nefislerde olduğu gibi, geçmiş ve gelecek olayların sûretleri tek tek nakşolur. Nakşolma ise ya âlemi misâle muttalî olma vasıtasıyla gerçekleşir, ya da nâtık nefsin kandilinden hayal kandilliğine kutsî sûretlerin aksetmesi ve hayalin de o sûretleri -iki farklı görüşe göre- görülen şeyin hakikatinin veya aynanın tabiatının gerektirdiği şekilde cisimsel sûretlere büründürmesiyle gerçekleşir. Bu mertebeye yükseldiğinde Allah dışındaki her şeyi nefy eder ve mukarrebûn melekler zümresi içinde, vahdeti müşahede mertebesine varır. Bununla birlikte, bir makamla sınırlanmaz; bilakis kastını her mertebe ve her makama yöneltir. Nitekim şîirde şöyle denilmiştir:

Kalbim bütün sûretleri kabul eder oldu
Ceylana otağ, rahibe manastır
Sevgi dinini benimsedim her nereye yönelirse
Üzengileri salarım dinimi ve imanımı

[20] Bundan dolayı Ehl-i Sünnet insanların havâssını meleklerin havâssından üstün görmüşlerdir. Yine meleklerin yetkinliğe ulaşma çabaları yoktur, hatta bu konuda seçimleri bile yoktur. İnsan ise büyük meşakkatle bu yüce mertebeyi kazanır. Çünkü insan öfke ve şehvî saldırılarını akıl gücüyle defeder. İnsanın meleklerle üstünlüğü konusunda filozoflar arasındaki tartışmaya gelince, bunun cevabı şudur: Şeref yetkinlikten (kemâl) başka bir şeydir. Çünkü şeref ruhânî yaratılış silsilesi ve bunun gereklerinde İlke'ye olan yakınlığa göredir. Yetkinlik/Kemâl ise ihata ve kuşatma sebebiyledir. Bu durumda iki guruptan her birinin sözünün kemâl ve şereften birine hamledilmesi, ihtilafı ittifakla değiştirir.

[21] Anlattıklarımızı öğrendiyse bil ki; hilafetin gerçekleşmesi hikmetledir. Bu, nefsin kendisi için mümkün olan ilmî ve amelî yetkinliğe yükselmesidir. "Hikmet varlık hallerini bilmektir" denilmiştir. Buna göre, hilafet ancak iki şeyle gerçekleşir: Birincisi, ilmî yetkinlikten ibaret olan hikmettir. İkincisi ise amelî yetkinlikten ibaret olan üstün kudrettir. Fakat birinci açıklama sözlük anlamına daha uygundur. Bu, sözlerde doğruluk ve fiillerde kusursuzluktur.

وحينئذٍ ينتقش النقش بصور الحوادث الماضية والآتية على الوجه الجزئي كما في النفوس الفلكية، إمّا بواسطة الاطلاع على عالم المثال أو لانعكاس صور قدسية من مصباح النفس الناطقة إلى مشكاة الخيال وتمثلها بصور جسمانية تقتضيها حقيقة المرئي وطبيعة المرأة على اختلاف الرأيين، وإذا ترقّت من هذه المرتبة ٥ نفت ما سوى الله وتحققت بمرتبة مشاهدة الوحدة في زمرة الملكة المقرّبين ومع ذلك لا يقصر على مقام بل يوجه قصده نحو أي مرتبة وأي مقام كما قيل، شعر:

لقد صار قلبي قابلاً كلّ صورة فمرعى لغزلان ودير لرهبان

أدين بدين الحبّ أني توجّهت ركائبه أرسلت ديني وإيماني

[٢٠] ولهذا فضل أهل السنّة والجماعة خواصّ البشر على خواصّ الملك، وأيضاً لا مزاحم للملك في كماله بل لا اختيار له فيه. وأما الإنسان [٢٥] فبجهد الجهد، فاز بهذه المرتبة العلية لأنّه دفع صولة الغضب والشهوة بالقوّة العقلية، وما وقع من الخلاف عند الحكماء في ترجيح الإنسان على الملك فدفعه بأنّ الشرف غير الكمال، فإنّ الشرف بحسب القرب من المبدأ في سلسلة الإيجاد الروحانية ولوازمها والكمال بسبب الجامعة والإحاطة، فإذا حمل كلام كلّ من الطائفتين على أحدهما يتبدل الخلاف بالوافق. ١٥

[٢١] إذا عرفت ما ذكرنا فاعلم أنّ تحقق الخلافة بالحكمة وهي خروج النفس إلى ما يمكن لها من الكمال العلمي والعملّي، وقيل: «الحكمة هي العلم بأحوال الموجودات»، وعلى هذا فلا يتحقق الخلافة إلا بشيئين: أحدهما الحكمة التي هي الكمال العلمي الثاني القدرة الفاضلة التي هي الكمال، لكن التفسير الأوّل أوفق بالمعنى اللغوي وهو الصدق في الأقوال والأحكام في الأفعال، ٢٠

Bunu şu âyet-i kerîme de teyit eder: *Şüphesiz sen alîm ve hakîmsin.*(el-Bakara, 2/32). Kadim filozofların tarifi şöyledir: Hikmet, imkân ölçüsünde tanrıya benzemektir. Bu, birinci anlamdır. Kuşkusuz ilâhî ahlâkla ahlâklanma olmaksızın benzerlik gerçekleşmez. İlimsiz amel sapıklık olduğu gibi, amelsiz ilim de vebaldir.

[22] İnsanın gayesi olan hilafetin gerçekleşmesi ilim ve amele bağlı olduğundan, ilim ve ameli elde etme keyfiyetiyle sorumlu ilim, ilimlerin en önemlisi ve en faydalısıdır. Bu filozofların rûhânî tıp olarak isimlendirdikleri amelî hikmettir. Çünkü bu ilimle, kâmil nefsin ahlâkının itidali muhafaza edilir ve nâkıs nefis itidale döner. Dolayısıyla birincisi bedenlerin sağlığını korumak mesabesindedir. İkincisi ise hastalıkları defetme mesabesindedir. Nasıl ki kişiler farklı ve iki kişi aynı mizaçta değilse, aynı şekilde ahlâklar da farklılaşır ve iki nefis bir ahlâk üzerine olamazlar. Hatta Aristoteles şöyle söylemektedir: Diğer canlılarda değil de insan fertlerinde farklılığın çok olmasının sebebi, idraklerin ve mizaca tâbi olan farklı nefsanî niteliklerin çeşitliliğidir. Şüphesiz her nitelik özel bir durumu gerektirir. Buna göre sakin kişinin durumu öfkeliiden ayrıdır. Aynı şekilde üzgün kişinin durumu mutlu kimseden ayrıdır. Oysa diğer canlılarda yalnızca idrak vardır. Bundan dolayı onların idrakinde niteliksel farklılık çok değildir ve onların huyları çok farklı olmaz.

ويؤيده قوله تعالى ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾^١، وما عرّفها قدماء الحكماء به وهو التشبّه بالإله بقدر الإمكان هو المعنى الأول، فإنّ التشبّه بدون التخلّق بالأخلاق الإلهية لا يتحقّق ومجرّد العلم بدون العمل وبألّ كما أنّ العمل بدون العلم ضلالٌ.

- ٥ [٢٢] ولما كان تحقّق الخلافة التي هي غاية الإنسان منوطاً بالعلم والعمل، فالعلم المتكفل بكيفية تحصيلهما أهمّ العلوم وأنفعها، وهو الحكمة العملية المسماة عند الحكماء بالطبّ الروحاني إذ بها يحفظ اعتدال الخلق للنفس الكاملة وبها ترد النفس الناقصة إلى الاعتدال [٦] فالأول بمنزلة حفظ الصّحة للأبدان والثاني بمنزلة دفع المرض وكما تتفاوت الأشخاص ولا يكون شخصان على مزاج واحد كذلك تتخالف الأخلاق فلا يكون نفسان على خلق واحد حتى قال أرسطاطاليس: «سبب كثرة اختلاف الأشكال في أفراد الإنسان دون غيره من الحيوانات تفنّن الإدراكات والكيفيات النفسانية المختلفة التابعة للمزاج» فإنّ كل كيفة يقتضي هيئة مخصوصة، فإنّ هيئة الفرحان ممتازة عن هيئة الغضبان وكذا هيئة المحزون عن هيئة المسرور، وليس في سائر الحيوانات إلا نفس الإدراك فليس فيه كثرة اختلاف الكيفيات ولا تتفاوت أشكالهم كثيراً.
- ١٥

BİRİNCİ MAKALE: AHLÂK İLMİNİN TEORİK KISMI

[23] Bil ki; hikmet varlığın hallerini araştıran ilimdir. Hikmet teorik ve pratik olarak ikiye ayrılır. Teorik, yer ve gök gibi varlığı bizim kudret ve seçimimizle olmayan varlıkların durumlarını araştıran kısımdır. Pratik hikmet ise fiillerimiz ve ahlâkımız gibi bizim kudretimiz ve seçimimizle olan varlıkların durumlarını araştıran kısımdır. Buna göre ahlâk ilmi pratiktir. Aynı şekilde ilimler de teorik ve pratik olarak iki kısma ayrılır. Teorik ilimler astronomi ve kelâm gibi bir amelin niteliğiyle ilgili olmayan ilimlerdir. Pratik ilimler ise pratik tıp ve pratik felsefe gibi bir amelin niteliğiyle ilgili olan ilimlerdir. Buna göre birinci makalenin konuları gibi, bir amelin niteliğiyle ilişkili olmayanlar teorik; bir amelin niteliğine ilişkin olanlar, yani övülmüş bütün fiillerin yapılmasını sağlayan bir huyu kazanmaya ilişkin olanlar ise pratiktir. Birinci makalenin teorik ahlâk hakkında olması ikinci taksime göredir, bazılarının sandığı gibi birincisine göre değil.

[24] **Hulk, düşünmeksizin**, yani fikir ve teemmül olmaksızın, **nefsanî fiillerin kendisinden kolaylıkla sâdır olduğu bir melekedir**. Meleke nefiste yerleşmiş zevâli yavaş olan keyfiyettir. Melekenin mukâbili hâldir, çünkü hâlin zevâli çabuktur. Kendisinden sâdır olmasından maksat onun sebebiyle nefisten sâdır olmasıdır. Dolayısıyla sâdır olmanın melekeye nispet edilmesi, sanki yapan oymuşçasına sebep olmanın mübalağalı anlatımıdır. Çünkü “an” edatı, sebep bildirir. Fiillerin nefsanî olarak sınırlandırılması, melekenin hakikatinde kullanılan şeyin açıklamasıdır; ancak meleke tabiatı içerir denirse durum değişir. Aynı şekilde “düşünmeksizin” ifadesi kolaylığın açıklamasıdır. Nefsanî fiiller farklı tarzlarda gerçekleşen ve ilkesinin farkında olunan fiillerden ibarettir. Oysa tabiî fiiller böyle değildir. Çünkü tabiî fiiller, bidüziye gerçekleşen ve ilkesinin farkında olunmayan fiillerdir. Düşünmeksizin ortaya çıkması, düşünüp taşınmaya ihtiyacın olmamasıdır. Dolayısıyla ilmî ve itikadî melekelerde olduğu gibi ya kendisinden fiilin sâdır olmadığı veya düşünme ve teemmülle fiilin sâdır olduğu meleke, ahlâk değildir. Her harfte teemmül etmeksizin yazan kişide ve her vuruşta düşünmeksizin tambura vuran kişide olduğu gibi.

المقالة الأولى في النظري منه أي من علم الأخلاق

[٢٣] اعلم أنَّ الحكمة وهي علم باحث عن أحوال الموجودات قسمت إلى نظرية أي باحثة عن أحوال موجوداتٍ وجودها ليس بقدرتنا واختيارنا كالسما والارض وإلى عملية باحثة عن أحوال موجودات بقدرتنا واختيارنا كأفعالنا وأخلاقنا، وعلى هذا علم الأخلاق عملي. وأيضاً قسمت العلوم إلى نظرية أي غير متعلقة بكيفية عمل كالهئية والكلام، وعملية متعلقة بها كالطبّ العملي والحكمة العملية، وعلى هذا فما لا يتعلق بكيفية عمل كمباحث مقالة الأولى نظري وما يتعلق بكيفية عمل أي تحصيل خُلِقَ بسببه تصدر جميع الأفعال المحمودة عملي، فيكون المقالة الأولى في النظري بحسب التقسيم الثاني لا الأوّل كما توهم بعض.

[٢٤] الخلق ملكة تصدر عنها الأفعال النفسانية بسهولة من غير رويّة [٢٦]

أي فكر وتأمّل، والملكة كيفية راسخة في النفس بطئية الزوال، ويقابلها الحال فإنها سريعة الزوال. والمراد من الصدور عنها الصدور عن النفس بسببها فنسبة الصدور إليها تجوز مبالغة في السببية، كأنّها تفعل إذ كلمة عن سببية^١. وتقييد الأفعال بالنفسانية بيان لما هو مأخوذ في حقيقة الملكة، اللهم إلا أن يقال الملكة تعمّ الطبيعية. وكذلك من غير رويّة بيان للسهولة. والأفعال النفسانية عبارة عمّا يقع على مناهج مختلفة ويكون لمبدأها شعور بخلاف الطبيعية فإنها عبارة عمّا يقع على نهج واحد لا يكون لمبدئها شعوراً، وأراد بالصدور من غير رويّة عدم الاحتياج إلى رويّة وفكر. فملكة لا يصدر فعل عنها كالملكات العلمية والاعتقادية أو يصدر عنها لكن برويّة وتأمّل ليست في خلق كما فيمن يكتب من غير تأمل في حرف حرف ومن يضرب الطنبور من غير تفكير في نقرة نقرة.

١ حاشية: كما في قوله تعالى «وما نحن بتاركي آلهتنا عن قولك»

[25] Ancak bu tarife, “ister amelî olsun, ister olmasın bütün ilimlerin tarif edilmesi gerektiği halde tıp ve tefsir gibi ilimlerin tarifin dışında kaldığı” eleştirisi yöneltilmiştir. Tahkîk şudur: Tıp gibi amellerin keyfiyetine ilişkin ilimler bu amellerin nefisten kolaylıkla olmaksızın çıkmasına ilke oluyorsa yerleşik bile olsalar ahlâk diye isimlendirilmezler. Nefsin bu amelleri durup düşünmeksizin yapmasını kolaylaştıran başka bir meleke nefiste meydana geldiğinde bu meleke ahlâk olur.

[26] Bil ki ahlâk kudret değildir; çünkü kudret iki zıdda eşit olarak taalluk eder, ahlâk ise sadece birisine elverişlidir. Onun elverişli olması ve olmaması birbiriyle çelişiktir ve bir şey hakkında bir yönden ikisi birden doğru olamaz. Aynı şekilde ahlâk fiilden de farklıdır; çünkü fiil ahlâkın aksine zorla da olur.

[27] **Onun değişmesi mümkündür.** Yani o meleke veya huyun değişmesi mümkündür. Zamirin zikri meleke lafzına göredir. Bu, ahlâk sanatının faydasına yöneltilen şüpheye dayanarak değiştirme imkanının yokluğunu savunan kişinin iddiasının yanlış olduğuna işarettir. Söz konusu şüphenin takriri şudur: Ahlâk sanatının faydası ancak huyların değiştirmesi ve tebdîli kabul etmesinden sonra gerçekleşir. Fakat din ve akıl, ahlâkın tağyir ve tebdîli kabul etmediğine delalet ederler. Din söz konusu olduğunda bunun örneği Hz. Peygamberin (s.a.) şu sözüdür: “Bir dağın yerini değiştirdiğini duyarsanız bunu kabul edin, ama bir insanın ahlâkını değiştirdiğini duyarsanız bunu kabul etmeyin, çünkü o yaratıldığı duruma dönecektir.”¹ Mübalağa yoluyla bundan çıkan sonuç, ahlâkın zevâlinin mümkün olmadığıdır. Aklî delili şudur: Ahlâk mizaca tâbidir ve mizaç da değiştirme kabul etmez.

[28] “Eğer mizaç değiştirilebilir çünkü her insanın her yaşta mizacı değişmektedir” denirse biz deriz ki; her insanın, dört nitelikten her birisinde ifrat ve tefritin belirli sınırları arasında bir mizaç aralığı vardır. Bu aralığın zevâli, kişinin mizacının zevâlini gerektirir ki o kimsenin varlığı mizaçsız devam etmez. Bu durumda ahlâkın izâlesi için çabalamak abestir. Şüphesiz cam parlatılmakla elmas olmaz ve demir dövülmekle altın olmaz.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 443.

[٢٥] وأورد على طرد التعريف جميع الصناعات عمليةً كانت أو غيرها كعلم الطبّ والتفسير. والتحقيق أنّ العلوم المتعلقة بكيفية الأعمال كالطبّ مثلاً يكون مبدأً لصدور تلك الأعمال من النفس لا بسهولة فلا تسمّى خلقاً وإن كانت راسخة. فإذا حصل للنفس ملكة أخرى تسهلها على النفس تلك الأعمال بلا روية وفكر كانت تلك الملكة خلقاً.

[٢٦] واعلم أنّ الخلق غير القدرة، فإنّ القدرة متعلّقة بالضدّين على السواء، والخلق لا يصلح إلا لأحدهما وكونه صالحاً وغير صالح متنافيان لا يصدقان على شيء واحد من جهة واحدة. وكذلك يغيّر الفعل [١٧] فإنّ الفعل يكون تكلفاً بخلاف الخلق.

[٢٧] ويمكن تغييرها أي تغيير تلك الملكة أو الخلق، وذكر الضمير باعتبار الملكة. وهذا إشارة إلى إبطال زعم من قال بعدم الإمكان مستنداً لشبهة تورّد على نفع هذه الصناعة، وتقريرها أنّ نفعها إنّما يتحقّق بعد أن تقبل الأخلاق التغيير والتبديل، لكن الشرع والعقل يدلّان على عدم القبول، أمّا الشرع فمثل قوله صلى الله عليه وسلّم: «إذا سمعتم الجبل زال عن مكانه فصدّقوه، فإذا سمعتم برجل زال عن خلقه فلا تصدّقوه فإنه سيعود إلى ما جبل عليه»^١ فإنه يستفاد منه على طريق المبالغة أنّه لا يمكن زوال الأخلاق، وأمّا العقلي فهو أن الأخلاق تابعة للمزاج والمزاج لا يقبل التبديل.

[٢٨] فإن قيل يجوز تبدل المزاج فإنّ كلّ شخص في كلّ سنّ يختلف مزاجه. قلنا: كلّ شخص له عرض مزاج متوسط بين حدّ معيّن من الإفراط والتفريط في كلّ كيفية من الكيفيات الأربع، وزواله يستلزم زوال مزاجه الشخصي الذي يستحيل بقاؤه بدونه وحينئذٍ فالسعي في إزالة الخلق عبث، فإنّ الزجاجة بالتجلية لا تصير لعلّاً والحديد بالتصقيل لا يصير ذهباً.

[29] Bu görüşün reddinin takrîri şöyledir: Ahlâkın sebebi ikidir. Birincisi tabiattır: Şöyle ki, bireysel mizaç yaratılışında özel bir niteliğe daha fazla istidâtı olur ve en küçük sebeple bu nitelikle nitelenir. Buna örnek, sıcak kuru mizacın öfkeye, sıcak yaş mizacın şehvete, soğuk yaş mizacın unutkanlığa, soğuk kuru mizacın ise ahmaklığa istidâtı olmasıdır. İkincisi adettir. Şöyle ki, kişi bir fiil sürekli yapıp tekrarlayarak herhangi bir ön düşünme olmaksızın kolaylıkla yapacağı şekilde o fiilde alışkanlık kazanır. Ahlâkın mutlak olarak tabiatın gereği anlamında tabîi olması doğru değildir. Çünkü böyle olsaydı kötü kimseler eğitim ve terbiye ile iyi kişiler olamazlardı. Fakat ardbitişen yanlıştır. Çünkü biz bir şahsın, iyi ve kötü insanlarla vakit geçirmekle erdem ve reziletleri edindiğine şahit oluyoruz. Çocuklarda terbiyenin etkisi ve huyların kazanılması açıkça görülmektedir. Aynı şekilde eğer huylar tabîi olup mutlak anlamda zevâli kabul etmeseydi, şeriatler ve dinler, kendilerinden bir fayda ve hikmet elde edilemeyeceğinden saçma olurlardı. Kesin olarak anlaşıldı ki genel anlamda ahlâkın değişmesi mümkündür.

[30] Bu ilmin faydasının ispatı, ahlâkın değişimi kabul etmesi hususunda tümel bir iddiaya ihtiyaç duymaz, bilakis genel anlamda kabul etmesi ilmin faydasının ispatında yeterlidir. Dolayısıyla yazarın maksadı, genel olarak ahlâkın değişmesinin mümkün olduğudur ve bunun imkânı üzerine üç tane delil getirmiş ve şöyle demiştir: **Bunun bir sebebi, tecrübedir.** Bunu yukarıda öğrendin. Bir diğer sebebi **dinin** bazı huyları değiştirmeyi **emretmiş olmasıdır.** Buna örnek, cimrilik, israf, yalan vb. yasaklardır. Hâlbuki mümkün olmayanla sorumlu tutulmaz. Bir diğer sebep ise **akıl sahiplerinin ittifakıdır.** Nitekim Aristoteles “kötü kimseler terbiye ve talim ile iyi kişilere dönüşürler” demiştir.

[31] Akıl sahiplerinin ittifakı iddiası sorunludur. Çünkü akıl sahipleri ahlâkın değişmesinde ihtilaf etmişlerdir. Bu bağlamda şüphenin anlatılmasında geçtiği gibi her huyun tabîi olduğu ve değişmeyi kabul etmediği söylendi. Yine ahlâkın bazıları tabîidir ve zevâli kabul etmez, bazıları ise alışkanlıktır ve zevâli kabul eder denildi. Aynı şekilde denilmiştir ki ahlâk tabîi değildir ve tabiata da muhalif değildir; bilakis nefsin zâtında zıddın iki tarafına saf bir kabiliyet vardır; şayet o taraf mizaçla uyumluysa kolaylıkla; mizaca aykırı ise zorlukla olur.

[٢٩] وتقرير دفعها أن سبب الخلق أحد شيئين إما الطبيعية بأن يكون استعداد مزاج شخصي في أصل فطرته لكيفية مخصوصة أكثر فيتكف بها بأدنى سبب كاستعداد المزاج الحار اليابس للغضب والحار الرطب [٢٧] للشهوة والبارد الرطب للنسيان والبارد اليابس بلادة، وإما العادة بأن يزاوِل فعلاً فيتمرن فيه بتكراره حيث يصدر عنه بالسهولة من غير روية. وأما كون الخلق طبيعياً بمعنى كونه مقتضى الطبيعة مطلقاً فباطل، إذ لو كان كذلك لما صار الأشرار بالتعليم والتأديب اختياراً لكنّ التالي باطل، لأننا نشاهد أن الشخص بمجالسة الأخيار والأشرار يكسب الفضائل والردائل، وأثر التأديب وكسب الأخلاق في الصبيان واضح. وأيضاً لو كان الخلق طبيعياً لا يقبل الزوال مطلقاً لكان الشرائع والديانات عبثاً لعدم ترتب فائدة وحكمة عليها، فتحقق أنه يمكن تغيير الأخلاق في الجملة. ٥

[٣٠] ولا يحتاج إثبات منفعة هذا العلم إلى ادعاء كلية في قبول الأخلاق للزوال بل القبول في الجملة كافٍ في إثباتها، فمراد المصنّف إمكان تغييرها في الجملة وأتى بثلاثة أدلة على إمكانه. فقال **للتجربة** كما عرفت **ولورود الشرع به** أي بتغيير بعض الأخلاق كالنهي عن البخل والإسراف والكذب وغيرهما، ولا يكلف بغير الممكن **ولاتفاق العقلاء** كما قال أرسطاطاليس: الأشرار بالتأديب والتعليم يعودون اختياراً. ١٠

[٣١] وفي دعوى الاتفاق نظر، فإنّ العقلاء اختلفوا في التغيير، فقل: كل خلق طبيعي ولا يقبل الزوال، كما مرّ في تقرير الشبهة، وقيل: بعضه طبيعي لا يقبل الزوال وبعضه عادي يقبل، وقيل: الخلق ليس بطبيعي ولا يخالف للطبيعة بل للنفس في ذاتها قابلية محضة [١٨] لطرفي التضادّ إما بالسهولة إن وافق المزاج أو بالصعوبة إن خالفه، ٢٠

Yine denildi ki; insan fitrî olarak hayır üzerine yaratılmıştır, ancak arzuların kışkırtmasıyla ve tabiatı ihmal etmekle rezaletleri kesbeder. Galen (Calinus) şöyle söylemiştir: “Bazı insanlar tabii olarak iyi, bazıları kötüdürler, bazıları ise iki tarafı da kabul ederler.”

[32] Ahlâk ilminin faydasının ispatı hakkında anlattıklarımız, muhak-
kiklerden birinin, huyun doğal oluşunun reddine yönelik şu istidlâlden
daha yeğdir: Huy değişimi kabul eder, değişimi kabul eden hiçbir şey do-
ğal değildir. Sonuç: hiçbir huy tabii değildir. Küçük önerme, müşahade ve
görüleyle sabittir. Ayrıca ahlâk zevâli kabul etmeseydi temeyyüz ve düşünme
gücünün faydası olmazdı, terbiye ve siyaset saçma olurdu; dinlerin ve şe-
riatların geçersiz olması gerekirdi. Büyük önerme, zorunludur. Çünkü bu
önerme şu eleştiriye açıktır: Huyun değiştiği de değişmediği de görülmek-
tedir. Özellikle de ezberleme ve güzel düşünme gibi durumlarda böyledir.
Hükmün bedihî olduğu iddiası ise men edilir. Şeriatların saçma ve geçersiz
olması ancak eğer hiçbir huy zevâli kabul etmezse gerçekleşir. Acaba bu,
“Eğer hiçbir hastalık tedaviyi kabul etmese tıp ilmi geçersiz olur.” denilmesi
gibi değil midir? Bu sözün yanlış olduğunda şüphe yoktur.

[33] Yazar değişimin imkânını ispat ettikten sonra imkân bulunmadığına
ilişkin şüphenin kaynağına işaret etti ve dedi ki: **Onda** yani değiştirmede **yat-**
kın olmak, mizaç ve doğaların zayıf ve güçlülükte farklılıklarına **göre fark-**
lılaşır. Bazı kimselerin ahlâkı, mizaçlarının kuvvetinden dolayı neredeyse
kişiden ayrılmaz ve sanki o ahlâk fitrî gibi olur. Diğer bazı kimselerin ahlâkı
ise zevâle yakın olur ve izâle etmeye davransa, en küçük bir tedaviyle izâle
olur. “Onda” kelimesindeki zamirin ahlâka râcî olması mümkündür. Yani
kişiler ahlâkta mizaçlarına göre farklılaşırlar. Bu durumda cümle, bu ilme
olan ihtiyacın kaynağına bir işaret olur.

[34] İnsânî nâtık **nefsin güçleri üçtür.** Faziletlerin sayısı da güçlerin sayı-
sı kadardır, çünkü her gücün ifrat ve tefrit tarafı, bir de itidal mertebesi var-
dır. İtidal ise fazilettir, zira israf ve takiyyeden her biri yerilmiştir. İşlerin en
hayırlısı onların ortasıdır. Birincisi **düşünmedir.** Yani, melekî nefis ola-
rak ve -istenilenlerin hakikatine muttali olmakla tatmin olması bakımın-
dan- mutmain olmuş nefis olarak da isimlendirilen düşünme gücüdür.

وقيل: الإنسان مجبول في فطرته على الخير وبمزاولة الشهوات وإهمال الطبيعة يكتسب الرذائل. وقال جالينوس: بعضهم بالطبع خير وبعضهم شرير وبعض يقبل الطرفين، هذا.

[٣٢] وما قررنا في إثبات منفعة العلم أعذب مما استدل به بعض المحققين
 ٥ على نفي طبيعية الخلق، وهو أنّ الخلق قابل للتغيير ولا شيء من قابل التغيير بطبيعي، ينتج لا شيء من الخلق بطبيعي. وأمّا الصغرى فبالمشاهدة والعيان وبأنه لو لم تكن الأخلاق قابلة للزوال لم تكن لقوة التمييز والروية فائدة، وكان التأديب والسياسة عبثاً ولزم بطلان الشرائع والديانات. وأمّا الكبرى فضرورية، لأنه يرد عليه أنّ المشاهدة مشتركة بين التغير وبين عدمه خصوصاً في مثل التحفظ وحسن التعقل. ودعوى بداهة الحكم ممنوع، ولا يلزم العبث وبطلان الشرائع إلا إذا لم يكن شيء من الأخلاق قابلاً للزوال، وهل هذا إلا كما لو قيل: لو لم يكن كلّ مرض قابلاً للعلاج لبطل علم الطب، ولا شك في فساد هذا الكلام.

[٣٣] وبعدهما أثبت المصنف إمكان التغيير أشار إلى منشأ شبهة عدم الإمكان، فقال: **وتختلف الاستعداد فيه أي في التغيير بحسب تفاوت الأمزجة والطباع في الشدة والضعف**، فأخلاق بعض لشدة مزاجه تكاد أن لا تنفك عنه كأنها فطرية، وأخلاق بعض آخر قد تكون بصدد الزوال بحيث لو هم بإزالتها [٣٨] لزالَتْ بأدنى معالجة ويمكن رجوع ضمير فيه إلى الخلق أي الأشخاص مختلفة في الخلق بحسب أمزجة، وحينئذ يكون إشارة إلى منشأ الاحتياج إلى هذا العلم.

[٣٤] **وقوى النفس الناطقة الإنسانية ثلاثة** وعدد فضائلها عدد قواها، لأن لكل قوة طرفي إفراط وتفریط ومرتبة اعتدال، والاعتدال هو الفضيلة، لأنّ كلّاً من الإسراف والتقيّة مذموم وخير الأمور أوسطها. القوة الأولى **النطق** أي القوة الناطقة المسماة بالنفس الملكية والنفس المطمئنة من حيث تطمئن بالاطلاع على حقائق المطالب

Bunun itidali, yani iki taraf arasındaki orta mertebesi, daha önce geçtiği gibi beşerî **hikmettir**. **İfratı cerbezeder**. Bu, nefsin bir durumu olup nefis bunun sayesinde etkisi başkalarına zarar veren şeyleri idrak eder. **Tefriti ise gabâvettir**. Bu, nefsin iyi ve kötüyü idrakten aciz kalmasına sebep olan bir durumdur. Kısaca gabâvet, düşünmenin işlevsiz hale gelmesidir. Meselenin hakikati şudur: İfrat ya teoride ya da pratikte olur. Birincisi, tartışmada düşüncenin sınırını aşıp boş şüphelere dayanarak münakaşada abartıya kaçmak gibidir. Bu cerbeze diye isimlendirilmez; bilakis, kesin bilgi kendilerinde oluşmamış tahsil aşamasında bulunanların örfünde tedkikler olarak isimlendirilir. İkincisi ise cüz'î durumlarda cerbeze diye isimlendirilir ve bu, nefsin yaparsa başkasına zarar vereceği durumları idrak edecek durumda olmasıdır. Küllî durumlarda ise kurnazlık diye isimlendirilir. Düşünme gücündeki tefrit, sönüklük veya aptallık; amel gücündeki tefrit ise bunama diye isimlendirilir. Eğer hikmet, ahmaklık olan sönüklük ile düşünme yolunda uğraşmak arasında denge olarak açıklanırsa, daha doğru olur.

[35] Burada şu şekilde bir sorunla karşılaşmıştır: Hikmet nazârî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Amelî ise üç kısımdır. O kısımlardan birisi, hikmetin de içinde olduğu dört fazileti kapsayan ahlâk hikmetidir. Bu durumda da hikmet kendisinin bir parçası olmaktadır.

[36] Bunun cevabı şudur: Taksim edilen şey, varlığın durumlarına ilişkin bilgidir. Bu bilgi de durumları araştırılan varlığın bir parçası olduğundan burada bir sakınca yoktur. Çünkü hikmetin bir parçası, övülmüş meleke olması ve hangi yolla kazanıldığı açısından hikmete ilişkin meselelerdendir. Dolayısıyla gereken şey, bizzat hikmetin bilgisinin, onun tikel meselelerinden bir meselenin konusu olmasıdır yoksa şeyin kendi kendisinin tikeli olması gerekmez. Çünkü ilim, tasdikler veya bu tasdiklerin müteallak olması bakımından müteallak olan önermelerdir. Bu tasdikler ve önermeler, tasdik edilmeleri bakımından değil, tasavvur edilmeleri bakımından meselelerin konusudurlar. Bu tasdik ve önermeler, amelî hikmetin meselelerinin bir kısmı olması halinde mahzur doğar. Ancak bu gerekmemektedir.

فاعتدالها أي المرتبة المتوسطة من طرفيها **الحكمة** البشرية كما مرّ. **وإفراطها** **الجريزة** وهي هيئة للنفس بها تدرك أمور فعلها يضرّ بالغير، **وتفريطها الغباوة** وهي هيئة لها بها تعجز عن إدراك الخير والشرّ والحاصل أنّها تغطية الفكر. والتحقيق أنّ الإفراط إمّا في النظرية أو العملية، والأول كالتجاوز عن حدّ النظر مبالغةً في التنفير والمناقشة بناءً على الشبه الواهية، وهذا لا يسمّى جريزة بل ٥ تسمى تدقيقات في عرف المحصلين الذين لا حاصل لهم من اليقين. والثاني في الأمور الجزئية تسمّى جريزة وهي كونها بحيث تدرك أموراً لو فعلت لتضرر الغير به، وفي الأمور الكلية تسمّى الدهاء. والتفريط في القوّة النظرية تسمّى خموداً وبلادةً وفي القوّة العملية بلاهة فلو فسرت الحكمة بالتوسط بين الخمود الذي هو البلادة وبين الاشتغال على سبيل النظر لكان أقرب. ١٠

[٣٥] وقد استشكل [٩] ههنا بأنّ الحكمة قسمت إلى نظرية وعملية، والعملية إلى ثلاثة أقسام منها حكمة الأخلاق المشتملة على الفضائل الأربعة التي منها الحكمة فيكون الحكمة قسم نفسها.

[٣٦] وجوابه أنّ المقسم هو العلم بأحوال الموجودات، ولما كان هذا العلم أيضاً من الموجودات تبحث عن أحواله ولا محذور، فإنّ جزء الحكمة هو ١٥ المسائل المتعلقة بالحكمة من حيث إنّها ملكة محمودة، وبأيّ طريق يكتسب فلا يلزم إلا أن يكون علم الحكمة نفسه موضوع مسألة من مسائله التي هي جزئية ولا يلزم جزئية الشيء لنفسه، فإنّ العلم هو التصديقات أو القضايا التي هي متعلقاتها من حيث إنّها متعلقاتها وتلك التصديقات أو القضايا من حيث إنّها متصورة، موضوع المسئلة لا من حيث إنّها متعلّق التصديق. إنّما المحذور أن ٢٠ تكون تلك التصديقات أو القضايا بعض مسائل الحكمة العملية، ولا يلزم هذا.

[37] Buna şöyle de cevap verilmiştir: Hikmet, yukarıda geçenler ile amelî aklın gerektiği gibi kullanılması yani hayatın maslahatları hakkında düşünürken dengeli olmak arasında eşsesli bir kelimedir. Burada ki amaç ikincisidir. Burada hikmetin taraflarının cerbeze ve gabâvet yapılması da 5 bunu destekler. Ancak buna göre adaletin bütün erdemleri kuşatmamasını gerektirir. Oysa onlar, bunun aksini söylemişlerdir.

[38] Özetle; amelî hikmet müsamaha üzerine kuruludur. Bundan dolayı onların, zekâ, anlayış hızı ve benzerlerini hikmet türleri arasında saydıklarını görürsün. Oysa bunlar yukarıda geçen hikmet tanımına göre hikmetin se- 10 beplerindendir. Evet, hikmet teorik gücün kendisi sayesinde mutedil olabildiği ve hikmete bağlı olarak ilmin meydana geldiği meleke olarak açıklanırsa buna dayalıdır. Özetle bu ilimde müsamaha çoktur. Çünkü onlar mübtediyi işin başında müsamaha ile irşad ederler. Eğer mübtedi ilmin maksatlarını gerektiği gibi tahkik etmekle sorumlu tutulursa, tabiatı hayrete düşer ve 15 maksadı kaçıır. İbn Sînâ şöyle söylemiştir: “Pratik aklın yetkinliği, vakıada burhana örtüşen meşhur öncüllere dayanarak erdemli ve erdemsiz ameller hakkında tümel görüşlerin çıkarılmasıdır. Burhanın tahkiki teorik gücün yetkinliğine bağlıdır.”

[39] İkinci güç **öfkedir**. Pişmanlık gibi eksikliğin gereklerini yaptıktan 20 sonra nefsin kendisini kınamasından nefs-i levvâme ve nefs-i sebu‘iyye olarak isimlendirilen öfke gücüdür. Bu güç, korkulu şeylere atılganlığın, üstün gelme, mevki ve makama yönelik isteğin ilkesidir. **Bu gücün itidali cesarettir.** Bu, Müslümanların iki katını aşmadığı sürece düşmanla savaşmak ve bir müslümanı azgın bir kimsenin elinden kurtarmak gibi gerektiğinde korku 25 veren durumlara karşı sebat gösterip sarsılmayacak şekilde öfke gücünün düşünme gücüne boyun eğme mekesidir. Bu erdem, hayatın yitirilmesinden daha kötü olan ve güzel ölümün, yerilmiş bir hayattan daha hayırlı olduğu bir şeyi yapmaktan sakındırır. Nitekim şöyle denilmiştir:

Söz konusu yücelikler ise canlarımız bize hafif gelir

Güzele talip olan mehrinden kaçmaz

[٣٧] وقد يجاب بأن الحكمة مشتركة لفظاً بين ما مرّ وبين استعمال العقل العملي كما ينبغي، أي التوسط في أعمال الروية في مصالح المعاش، وهذا هو المراد ويؤيده جعل طرفيها الجريزة والغباوة ههنا، لكن يلزم على هذا أن لا تكون العدالة جامعة لجميع الفضائل وقد صرحوا بخلافه.

[٣٨] وبالجملة الحكمة العملية مبنية على المسامحة، وبناء عليها تراهم يعدون الذكاء وسرعة الفهم ونظائرها في عداد أنواع الحكمة مع أنها من أسباب الحكمة بناءً على حدّها السابق، نعم إن فسّر الحكمة بملكة بها تتمكن القوة [٣٩] النظرية إن كانت معتدلة يحصل منها العلم بتبعية الحكمة فمبني على هذا. وبالجملة المسامحة في هذا الفن كثيرة، لأنهم كانوا يرشدون المبتدأ في بدء الحال بها ولو كلّف المبتدأ بتحقيق مطالبها كما ينبغي تحيّر طبيعته ويفوت المقصود. قال ابن سينا: كمال العقل العملي استنباط الآراء الكلية في فضائل الأعمال ورذائلها مبنياً على المشهورات التي تطابق البرهان في الواقع، وتحقيق البرهان متعلق بكمال القوة النظرية.

[٣٩] والثانية **الغضب** أي القوة الثانية الغضبية المسماة بالنفس السبعية والنفس اللوامة للومها بعد ارتكاب مقتضى النقصان بنحو الندامة، وهي مبدأ الإقدام على الأهوال والتشوق إلى التسلط والترفع والجاه **فاعتدالها الشجاعة** وهي ملكة انقيادها للناطق بحيث تثبت ولا تتزلزل فيما ينبغي من المهائل كالقتال مع الكفار ما لم يزيدوا على ضعف المسلمين واستخلاص مسلم عن يد متعدّ ويحذر من ارتكاب أمر قبيح أكثر من انصرام الحياة ويكون القتل الجميل عنده خيراً من الحياة المذمومة كما قيل:

تهون علينا في المعالي نفوسنا ومن خطب الحسناء لم يغلها المهر

[40] Cesaretin fazileti hakkında birçok hadis gelmiştir. Buna örnek, Hz. Peygamber'in (s.a.) şu hadisidir: "Allah bir yılanı öldürmek bile olsa cesareti sever."¹ Cesaretin hazzı, başlangıçta belirmese bile sonunda onun faydaları ve hazzı dünya ve ahirette görülür, özellikle nefis dini korumakta harcanıldığında böyledir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah yolunda savaşanları ölümler olarak sanmayın. Bilakis onlar Rablerinin nezdinde rızıklandırılmaktadır.*"² Malumdur ki korkak bir kimsenin savaştan kaçması, bekayı kabul etmeyen şeyin bekasını istemekten ibarettir. Ayrıca o, bir müddet daha yaşayacak olsa hayatını korkaklığın utancı ve akranlarının ayıplamasıyla bulandırır. O halde cesaret, iyi hatırlanma ve bolca mükâfatla beraber ölüm, o hayattan evladır. Bundan dolayı Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Ey insanlar; eğer öldürmezseniz ölünüz! Allah'a yemin ederim ki başıma yediğim bin kılıç darbesi, yatakta ölmekten daha yeğdir."³

[41] **Bu gücün ifratı deli cesaretidir.** Bu, sayıca Müslümanların katından fazla olan kâfirlerle savaşmak ve zalimlere yardım etmek gibi aklın güzel görmediği tehlikelere atılma melekesidir. **Bu gücün tefriti korkaklıktır.** Bu, sayıları kendilerinden iki kattan fazla olmadığı halde onlarla savaşmaktan kaçınma ve gerçeği açığa çıkartacak kudreti olduğu halde tartışmadan kaçınmak gibi sakınılmaması gereken durumlardan sakınma melekesidir.

[42] Nefsin üçüncü gücü, hayvanlarla ortaklığından dolayı behîmî nefis ve zararlı arzuları gerçekleştirmeyi emrettiğinden dolayı da nefis-i emmâre olarak isimlendirilen **arzu** gücüdür. Bu güç, yiyecek, içecek ve cinsellikle ulaşılabilecek hazzın ve beslenme isteğinin ilkesidir. **Bu gücün itidali iffettir.** Bu beslenme ve cinsellikte aklî görüşün gereğine göre hareket edecek yani hareket dine ve kişiliğe uygun olacak şekilde nâtık nefse boyun eğme melekesidir. **Bu gücün ifratı azgınlık** ve oburluktur. Bu, nefsin, arzulara, uygun olan miktardan fazla meylettği melekedir. **Bu gücün tefriti**, şehvete karşı soğukluk anlamında, **soğukluktur.** Bu, uygun görünen veya dinen caiz olan gerekli hazları arzulamada yetersiz kalma melekesidir.

1 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 199.

2 Âl-i İmrân, 2/169.

3 Küleynî, *el-Kâfî*, V, 26.

[٤٠] وكثير من الأحاديث ورد في فضل الشجاعة مثل قوله عليه الصلوة والسلام: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الشَّجَاعَةَ وَلَوْ عَلَى قَتْلِ حَيَّةٍ». ولذة الشجاعة وإن لم يظهر في البداية لكن بالآخرة تشاهد منافعها ولذاتها في الدنيا والآخرة، لا سيما إذا بذل النفس في حماية الدين كما قال تعالى ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾ [١٠] الآية. ومعلوم أن فرار الجبان من الحرب طلب لبقاء ما لا يقبل البقاء مع أنه لو أهمل أيما تكدر عيشه بعار الجبن وتقريع الأقران، فالموت مع الشجاعة والذكر الجميل والأجر الجزيل أولى وأحرى من تلك الحياة. ومن ثمة قال علي كرم الله وجهه: «أيها الناس إنكم إن لم تقتلوا تموتوا، والذي نفس ابن أبي طالب بيده لألف ضربة بالسيف على الرأس أهون من ميتة على الفراش».

[٤١] **وإفراطها التهور** وهو ملكة الإقدام على المهالك لا يستحسنها العقل كقتال الكافرين الزائدين على ضعف المسلمين وكإعانة الظالمين. **وتفريطها الجبن** وهو ملكة الحذر عما لا ينبغي أن يحذر منه كالتهود عن قتالهم ولم يزدوا على الضعف وكالعي عن مباحثة الخصم مع القدرة على إظهار الحق.

[٤٢] **والثالث الشهوة** أي القوة الشهوية المسماة بالنفس البهيمية لمشاركتها البهيمية والنفس الامارة لأمرها بارتكاب شهوات مضرّة عليه، وهي مبدأ طلب الغذاء والشوق إلى الالتذاد بالمآكل والمشارب والمناكح. **فاعتدالها العفة** وهو ملكة انقيادها للنطقة بحيث تتصرف بحسب مقتضى الرأي العقلي في المآكل والمناكح أي يكون التصرف على وفق الشرع والمروءة. **وإفراطها الفجور** والشره وهو ملكة بها تميل النفس إلى الشهوات فوق ما يستحسن. **وتفريطها الجمود** بالجيم للشهوة وهو ملكة بها يقصر عن طلب اللذات الضرورية المستحسنة أو الجائزة شرعاً. [١٠ ب]

١ أبو نعيم الإصبهاني، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، ٩٩١/٦.

٢ سورة آل عمران، ١٦٩/٣.

٣ الكليني، محمد بن يعقوب، الكافي، ٦٢/٥.

[43] **Erdemler ortada olanlardır.** Çünkü ifrat ve tefritin ortası her ikisinden de en uzak olunan derecedir. Buna göre girişte işaret edildiği gibi, ortalarla nitelenen nefis, ifrat ve tefritten bilfiil münezzehtir olan ilkelerle uyumludur. **O halde erdemler** ortalarla sınırlı olduğuna göre **üçtür.** Bilmek
 5 gerekir ki; ancak erdemlerin etkisinin başkalarına geçmesiyle erdemlin sahibi övgüyü hak eder. Aksi takdirde infak melekesinin sahibi, etkisi başkalarına ulaşmadığı müddetçe cömert olarak isimlendirilmez. Bilakis savurgan olarak isimlendirilir. Aynı şekilde cesaret melekesinin sahibi gayûr, hikmet
 10 melekesinin sahibi basiretli olarak isimlendirilir. Çünkü erdemler [başkasına] taşıdığı korku, ümit ve tevazuyu gerektirir. Açıktır ki hak etmekle kastedilen, aklın övgünün gerekliliğine hükmetmesidir. Yine açıktır ki; bir menfaat beklemedikçe veya bir zarardan kaçınmadıkça akıl övgünün gerekliliğine hükmetmez.

[44] Bil ki; yazar, bölmeye konu olan şeyin birliğini korumak için adalet
 15 tin bu üç erdemlin toplamı olmasına ve kısımlardan biri değil de kısımların tamamı olmasına dayanarak, adalet erdemine değinmedi. Fakat bu durumda adaletin altında türler bulunmadığı gibi mukâbili olan özel reziletler de yoktur. Çünkü onun türleri, diğerlerine ait türlerin toplamının ve mukâbil-
 20 leri de onların cüzlerinin mukâbillerinin aynısıdır. Dolayısıyla sözü edilen üç melekeye gerçek bir tür oluşturacak birleştirici bir durum ilişir. Bunun tahkiki ilerde gelecektir.

[45] Bil ki; bu erdemler nefsanîdir. Bedenle ilgili erdemlere gelince bunlar dört tanedir: Sağlık, güzellik, güç ve uzun ömür. Aynı şekilde haricî erdemler de dört tanedir: Mal, mevki, taraftar ve nesep.

[46] **Uçlar ise erdemsizliklerdir. Bunlar ise altıdır.** Eğer adalet müstakil bir erdem sayılırsa uçlar sekiz olur. Adaletin uçları zulmetme ve zulme açık
 25 olmadır. Zulüm, başkasının haklarında ve malında tasarruf etmektir. Zulme açık olma ise, zalimin zulüm yapmasına imkân vermek ve zillate düşerek ona boyun eğmektir. Birisi şöyle demiştir: “Adaletin her iki ucu da zulümdür. Çünkü kişi ya kendisine ya da başkasına zulmeder. Nasıl ki adalet bütün
 30 yetkinliklerin kuşatıyorsa aynı şekilde zulüm de bütün eksiklikleri kuşatır.”

[٤٣] والفضائل هي الأوساط إذ وسط الإفراط والتفريط هو غاية البعد عنهما، فالنفس المتّصفة بالأوساط تناسب المبادي الخالية عنهما بالفعل كما سبقت الإشارة إليه في المقدمة. وإذا انحصر الفضائل في الأوساط فهي ثلاثة ويجب أن يعلم أنّه إنّما يستحق صاحبها المدح بتعديها إلى الغير بل لا يسمّى صاحب ملكة الإنفاق سخياً ما لم يصل أثرها إلى الغير وإنّما يسمّى منفاً وكذا صاحب ملكة الشجاعة إنّما يسمّى غيوراً وصاحب ملكة الحكمة إنّما يسمّى مستبصراً فإنّ الفضائل إذا تعدّت أوجبت الخوف والرجاء والاحتشام، والظاهر أنّ المراد بالاستحقاق حكم العقل بوجوب المدح وظاهر أنّ العقل لا يحكم به ما لم يترقب نفعا أو لم يترهب ضرراً.

[٤٤] واعلم أنّ المصنف لم يتعرض لفضيلة العدالة بناءً على أنّها مجموع تلك الثلاثة، وجميع الأقسام ليس قسمًا آخر لا اعتبار قيد الوحدة في المقسم ولكن على هذا ليس تحته أنواع ولا مقابله رذائل مخصوصة، فإنّ أنواعها عين مجموع أنواع الآخر أو مقابلها عين مقابلات أجزائها فإنّه تعرض لمجموع الملكات الثلاث هيئة موحدة تحصل نوعاً حقيقياً وسيجيء تحقيقه.

[٤٥] واعلم أنّ هذه الفضائل هي النفسانية وأمّا الفضائل البدنية فهي أربع: الصّحة والجمال والقوّة وطول العمر، وكذلك الفضائل الخارجية أربع: المال والجاه والتبّع والنسب.

[٤٦] والأطراف رذائل فهي ستة وإن عدّ العدالة فضيلة مستقلة فثمانية، وطرفا العدالة: الظلم والانظلام، فالظلم هو التصرف في حقوق الغير وأموالهم، والانظلام [١١] تمكين الظالم من الظلم والانقياد له بطريق المذلة. وقال البعض: «كلا طرفي العدالة الظلم، فإنّ ظلمه إمّا على نفسه وإمّا على غيره وكما أنّ العدالة جامعة لجميع الكمالات كذلك الظلم جامع لجميع النقائص.»

[47] Bil ki; ortada olma iki anlam için kullanılır. Birincisi hakiki ortadır. Bu dört sayısının iki ile altı arasında olması gibi her iki tarafa da nispeti eşit olandır. Bu, tabiplerin reddettikleri hakiki itidal gibidir. İkincisi ise tabiplerin kabul ettiği bireysel ve türsel itidal konumunda olana nispetle ortadır. Bu ilimdeki orta ikinci kabilindendir. Bu yüzden erdemlerin şartları kişilere hatta vakitlere ve durumlara göre farklılık gösterir. Her erdemin karşısında, her bir fert için sınırsız erdemsizlikler vardır. Fakat mizacın aralığındaki mertebelerde en üstün ve hakiki itidale en yakın bir mertebe olduğu gibi melekelerin mertebelerinde de en üstün olan ve kendisi için istenilen bir mertebe vardır. Onun dışındaki mertebeler ondan uzaklığı oranında ifrat veya tefritin karışımından kurtulamaz. Nasıl ki bu mertebelerdeki kişi ve tür en üstün durumda bulunmuyor fakat bu mertebeye sınırlı uzaklıkları vasıtasıyla varlıkları korunuyorsa aynı şekilde erdemlerdeki o mertebe de hakiki erdemdir ve diğer mertebeler ona yakınlıkları oranında erdemlerden sayılırlar. Nitekim bedensel itidaldeki o mertebeler her ne kadar itidal düzleminde bulunmasa ve sapmadan arınmış olmasa bile itidal mertebeleri kapsamında değerlendirilir. Çünkü bunlar fiillerde açık bir bozulma sergilemezler. Sonra sapma ya ifrat ya da tefrit tarafına olur. Böylece her bir erdemin karşısında iki erdemsizlik bulunur.

[48] Erdemlerin cinslerinin üç veya dört olduğu açıklandığına göre erdemsizliklerin cinsleri altı veya sekiz olmaktadır. **Bu erdemsizlikler, niselikselsel açıdandır.** Yani erdemsizliklerin altıyla sınırlandırılması ortadan fazla ve eksik olma açısından. Erdemsizliklerin **bir kısmı** ifrat ve tefrit açısından olmasa bile, **nitelik sapmasıdır.** **Hikmetteki** nitelik sapmasına **gelince, hikmeti** âlimlerden sayılmak amacıyla **âlimlere ayak uydurmak ve sefihlerle didişmek** ve onlarla mücadele etmek **için öğrenen kişi gibidir.** Bir diğer örnek, hakiki bir yetkinlik vermeyen bir ilmi arzulayan kimsedir. Mesela gereğinden fazla safsata ve cedel ilmi ve maksat hakikatlerini öğrenmek olmadığında kâhinlik, remel ve hokkabazlık sanatları böyledir.

[٤٧] واعلم أنّ الوسط يطلق على معنيين، أحدهما الوسط الحقيقي وهو الذي نسبته إلى الطرفين على السواء كالأربعة المتوسطة بين الاثنين والسته، وهذا كالمعتدل الحقيقي الذي نفاه الأطباء، والآخر الوسط بالإضافة إلى الذي هو بمنزلة الاعتدال النوعي والشخصي الذي أثبتته الأطباء، والوسط في هذا العلم من قبيل الثاني ولهذا تختلف شرائط الفضائل بالنظر إلى الأشخاص بل بالنظر إلى الأوقات والحالات، فبإزاء كلّ فضيلة لكلّ شخصٍ رذائل غير متناهية لكن كما أنّ في مراتب عرض المزاج مرتبة هي أفضل المراتب وأقرب إلى الاعتدال الحقيقي كذلك في مراتب الملكات مرتبة هي أفضل المراتب والمطلوبة بالذات وغيرها من المراتب بحسب بعدها منها لا يخلو عن شوب إفراط أو تفريط، وكما أنّ الشخص والنوع في تلك المراتب ليسا على حالةٍ هي أفضل الحالات، لكن بواسطة قرب محدودٍ لها من تلك المرتبة يحفظ وجودهما كذلك تلك المرتبة في الفضائل هي الفضيلة الحقيقية وسائر المراتب يعدّ في عدادها بحسب القرب منها، ألا ترى أنّ تلك المراتب في الاعتدال البدني وإن لم يكن في حاقّ الاعتدال ولا يخلو عن شوب الانحراف تنخرط في سلك مراتب الاعتدال بناءً على أنّها لا يظهر منها خلل يبيّن في الأفعال. ثم الانحراف إما إلى طرف [٣١١] الإفراط أو التفريط، فبإزاء كلّ فضيلة رذيلتان.

[٤٨] ولمّا نبين أنّ أجناس الفضائل ثلاثة أو أربعة كان أجناس الرذائل ستة أو ثمانية. وهذه رذائل بحسب الكمية أي انحصارها في الست باعتبار الزيادة على الوسط والنقصان عنه. ومنها أي ومن الرذائل ما له رذائة **الكيفية** وإن لم يكن بإفراط أو تفريط، **أمّا الرذائة في كيفية الحكمة كمن** أي كردائة حكمة من **تعلمها لمجاراة العلماء** أي لمماشاتهم أي ليعدّ من الفضلاء **ومماراة السفهاء** ومجادلتهم، وكمن تشتاق إلى علم لا يثمر كما لا حقيقياً كعلم الجدل والسفسطة فوق ما يحتاج إليه وكعلم الكهانة والرمل والشعبذة إذا لم يكن المقصود الاطلاع على حقائقها.

[49] Cesaret erdemindeki niteliksel sapmaya gelince, bu nefsin ve koruması gereken şeyleri zarardan korumak için yahut yetkin bir meleke olduğu için değil de **şeref ve ganimet için cesaret sergileyen kimse gibidir. İffetin niteliksel sapmasına gelince buna örnek, ahirette daha fazlasını almak veya dünyada makam elde etme için dünyada hazları** -ki haz, uyumlunun idrakidir- **terk eden kimsedir.** Hâlbuki kişi ahiret hakkında Hz. Ali'nin şu sözünü kavramalıdır: “İlahi ateşinden korktuğum ve cennetini arzuladığım için sana ibadet etmiyorum; fakat ben seni ibadet edilmeye layık gördüm bundan dolayı sana ibadet ediyorum.” Bir diğer örnek toprak ve kömür yemeyi isteyen veya homoseksüellik yapan kimsedir. **Ancak bunlar** yani hikmet, cesaret, iffet, ancak eğer **kendilerine, fâsit bir amaç karışmadığı ve kesata uğratan bir amaç** ulaşmaya vesile kılınmadıklarında **ve düşünmeksizin yaptıkları zaman erdemlerdir. Çünkü erdemler iyilik ve yetkinliktir.**

[50] Görünen o ki bu son cümle, erdemlerin yapılmasının gerekçesini açıklamaktadır. Yani bunların erdem olmasında dikkate alınan şey, bunların sadece değerli melekeler oldukları için amaçlanmaları ve doğrudan amaçlanmış olmalarıdır. Şayet bu erdemlerle birlikte başka bir şey de amaç edinilirse, bu dolayı ve ikincil olur. Söz konusu cümlenin, erdemlerin sayılarının bunlarla sınırlı olmasının gerekçesini açıklıyor olması da mümkündür. Anlamı şudur: Erdemler, iyilik ve yetkinliklerdir. İyilikler ve yetkinlikler de kendilerinden dolayı istenirler. Ortalar ise sadece kendilerinden dolayı istenildiklerinde ve kendilerine herhangi bir maksat karıştırılmadığında erdem olurlar. İyilik, bir şeye en uygun ve en layık olması açısından onda meydana gelen eserdir. Yetkinlik ise bir şeyde meydana gelişi, onun kuvveden uzaklaşmasını gerektirmesi açısından meydana gelen eserdir. *İşârât* kitabından anlaşıldığına göre, yetkinlik mutlak olarak bir şey meydana gelen eserdir. Bir şeye izafe edilen iyilik ise şeyin ilk istidâdıyla amaçladığı yetkinliktir. İlk istidat sözü, insanın fıtratı üzerine gelen ikinci istidadıyla yöneldiği erdemsizliklerden sakınmayı amaçlamaktadır. Zira bu, insanın salt zâtı için iyilik değildir; bilakis ilk istidât üzerine gelen şeyle birlikte zâtı için iyiliktir. Her iki durumda da yetkinlik mutlak olarak daha geneldir.

[٤٩] **وَأَمَّا فِي الشَّجَاعَةِ فَمَنْ مَارَسَهَا لِلصَّيْتِ وَالْغَنِيمَةِ لَا لِدَفْعِ الضَّرَرِ عَنْ** نفسه وعن من يجب دفعه عنه ولا لأنّها ملكة كاملة. **وَأَمَّا فِي الْعَفَّةِ فَمَنْ تَرَكَ** في الدنيا اللذّة وهو إدراك ما يلائمه **وَيَقْصِدُ اعْتِيَاضَ أَكْثَرِ مِنْهَا فِي الْآخِرَةِ** متعلق باعتياض أو صفة لأكثر بل ينبغي أن يتحقق الشخص في أمر الآخرة بما قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: إلهي ما عبدتك خوفاً من ناركَ وشوقاً إلى جنتك ٥ ولكن رأيتك أهلاً للعبادة فعبدتك. أو يقصد الجاه في الدنيا وكمّن يشتهي أكل الطين والفخم وإتيان الذكور **فَإِنَّمَا هِيَ** أي الحكمة والشجاعة والعفة فضائل أي ليست في عدادها إلا إذا لم يشبها أي لم تختلط بها غرض من الأغراض الفاسدة ولم يتوصل بها إلى غرض [١٢] من الأغراض الكاسدة **وَصَدَرَتْ بِلَا رَوِيَّةٍ** أي بلا فكرٍ **لأنّها خير وكمال.** ١٠

[٥٠] والظاهر أنّه تعليل للصدور أي المعتبر في كونها فضائل أن لا تقصد إلا لأنّها ملكات شريفة ويكون مقصوداً بالذات. وإن قصد معها شيء آخر يكون ثانياً وبالعرض، وجاز أن يكون تعليلاً للحصر، ومعناه أن الفضائل خيرات وكمالات والخيرات والكمالات مقصودة بالذات، والأوساط إنّما تكون فضائل إن قصدت بالذات ولم يشبها غرض. والخير هو الأثر الحاصل للشيء باعتبار كونه أليق وأصلح له، والكمال هو الأثر الحاصل للشيء باعتبار أن حصوله يقتضي براءته مما له من القوّة. ويفهم من الإشارات أن الكمال هو الأثر الحاصل للشيء مطلقاً، والخير المضاف إلى الشيء هو كمال يقصده الشيء باستعداده الأول. واحترز بالأول عن رذائل يقصدها الإنسان بالاستعداد الثاني الطارئ على فطرته، فإنّه ليس خيراً لذات الإنسان بل لذاته مع الطارئ وعلى كلا التقديرين الكمال أعمّ مطلقاً. ٢٠

[51] **Sonra her bir erdemın birçok alt dalı ve türleri vardır.** Öteden beri bunların meşhur olanlarını zikretmek adet olmuştur. **Hikmet erdemının** tali erdemleri **yedi tanedir.** Birinci tali erdem, **zihin açıklığıdır.** Bu **nefsin**, önermelerin tertibinden sonra intikali engelleyen **karışıklık** ve karmaşa **olmaksızın istenilen sonucu çıkarmaya hazırlıklı olma** melekesidir. İkincisi, **anlayış düzgünlüğüdür.** Bu, **gerektirenlerin** tasavvurundan, **gerekenlerin** tasavvuruna **geçişin** doğruluğudur. Bu, zihin açıklığından daha özeldir, çünkü geçişin doğruluğu, sonuca ulaşmaya hazırlıklı olmayı gerektirir ama bunun aksi doğru değildir. Üçüncüsü, **zekâdır.** Bu, öncüllerden **sonuçları çıkarmadaki hız** melekesidir. Bu, öncüllerden sonuç çıkarmayla çokça meşgul olmaya bağlıdır. Açıktır ki anlayış düzgünlüğü ile zekâ arasındaki fark şudur: Zekâ, fikir hareketindeki hız iken anlayış düzgünlüğü, fikir dışındaki hız hatta tasavvurî gerektirenlerden gerekenlere veya önermelerden onların düz ve ters döndürmelerine olan geçişteki hızdır. Bu birincisinden daha özeldir. Bazen “düzgünlük” yerine “hız” denir ve gerektirenlerden gerekenlere ilave bir bekleme olmaksızın geçiş melekesi olarak açıklanır. Bu takdirde anlayış düzgünlüğünden daha özeldir.

[52] Dördüncüsü, **tasavvur tamlığıdır.** Bu, **nasılsalar öylece yani** gerekli hiçbir durumu ihmal etmeden ve gereksiz hiçbir şeyi kullanmadan uygun ölçüde **eşyayı araştırmak** ve her meseleyi açığa çıkarmaktır. Bu önceki iki erdemden daha özel, zekâdan ise daha geneldir. Çünkü tasavvur tamlığı intikal hızını gerektirmez. Beşincisi, **kolay öğrenmedir.** Bu, **nefsin**, **fazla gayret sarf etmeden istenileni idrak edebilme gücü** yani melekesidir. Diğer deyişle dikkat dağıtıcı düşüncelere dalmadan matlubu kolaylıkla elde edecek şekilde, matluba bütünüyle yönelme melekesidir. Altıncısı, **ezberlemedir.** Bu, ister duyulur olsun ister aklî olsun, **idrak edilen sûretleri** zapt etme melekesidir. Denilmiştir ki bu sûretler, kesbi olarak idrak edilen sûretlerdir, çünkü bedihi olanları kaydetmeye ezberleme denmez. Yedincisi, **hatırlamadır.** Bu, **ezberlenen şeylerin hatırlanmasıdır.** Yani ezberlenenleri, istenilen herhangi bir vakitte külfetsiz bir şekilde hatırlama melekesidir.

[٥١] ثم لكل فضيلة شعب وأنواع كثيرة، وجرت العادة على أنه يذكر ما هو أشهر. فللحكمة سبعة من الشعب، الأول صفاء الذهن الذي هو استعداد النفس لاستخراج المطلوب أي ملكة استخراجها بلا تشوش واضطراب مانع من الانتقال بعد ترتيب المقدمات. والثاني جودة الفهم التي هي صحة الانتقال من تصوّر الملزومات إلى تصوّر اللوازم وهي أخص من صفاء الذهن لاستلزام صحة الانتقال استعداد الإخراج من غير عكس. والثالث الذكاء الذي هو سرعة أي ملكة سرعة اقتراح النتائج أي استخراجها [٥١٢] من المقدمات وهي منوطة بكثرة مزاولة المقدمات من النتيجة، والظاهر أن الفرق بينها وبين الذكاء أن الثاني سرعة في الحركة الفكرية، والأول سرعة في غير الفكر بل في الانتقال من الملزومات التصورية إلى اللوازم أو من القضايا إلى عكسها المستوية وعكس النقيض وهي أخص من الأولى وقد يذكر مقام الجودة السرعة وتفسر بملكة الانتقال من الملزومات إلى اللوازم بلا مكث زائد وحيث أن أخص من الجودة.

[٥٢] والرابع حسن التصوّر الذي هو البحث عن الأشياء والاستكشاف في كل مطلب بقدر ما هي عليه أي بحد لا تائق به بلا إهمال أمر واجب ولا استعمال شيء زائد، وهو أخص من الأولين وأعظم من الثالث إذ لا يلزم من حسن التصور سرعة الانتقال. والخامس سهولة التعلم التي هي قوة أي ملكة النفس تقويها على درك المطلوب بلا زيادة سعي أي ملكة التوجه الكلي إلى المطلوب بحيث يكتسب بالسهولة بلا مانعة الخواطر المتفرقة. والسادس الحفظ الذي هو ضبط التصوّر المدركة أي ملكة ضبطها محسوسة كانت أو معقولة. وقيل: الصور المدركة الكسبية، فإن الحفظ لا يطلق على ضبط البدهيات. والذكر بالضم وهو استحضر المحفوظات أي ملكة استحضارها في أي وقت أراد بلا كلفة.

[53] **Cesaret erdeminin** tali erdemleri **on bir tanedir**. Birincisi, maddi ve manevi **ruh yüceliğidir**. Bu, **bolluğu**, yani zenginliği, **fakirliği ve büyüklüğü**, yani asalet ve şerefi, **küçüklüğü**, yani düşüklüğü **hakir görme** melekesidir. Yani bunlara önem vermez ve bunlara iltifat etmez, bilakis zenginlik ve fakirlikte övülmekten ve yerilmekten etkilenmez. Bu sadece, kutsiyet zirvelerinden kemal ehli ariflerin donandığı değerli melekedir. Bundan dolayı sûfî şeyhler şöyle derler: “Sıddıkların başından çıkan en son şey, makam sevgisidir. Övülme ve yerilmeyi eşit görmeyen kimse fakirliğin tadını bulamaz.”

[54] İkincisi, **himmeti yüce tutmaktır**. Bu, **dünya mutluluğuna ve bedbahtlığına önem vermemektir**. Aksine kişi, hakiki iyiyi ve nefsanî yetkinliği talep eder. Öyle ki dünyevi bir şeye önem vermez hatta ölümden etkilenmemekle ölümü de umursamaz. Himmeti yüce insanlar, dünyevi menfaatlerin varlığına sevinmezler ve yokluklarına da üzülmezler.

[55] Üçüncüsü, **sabırdır**. Bu ikiye ayrılır. Bunlardan birisi cesaret erdeminin tali erdemlerindendir. Bu, nefsin, **dünyanın üzüntü ve korkularına karşı koyma gücüdür**. Bu, Allah Teâlâ’nın “*Büyük peygamberlerin sabrettiği gibi sabret*”¹ âyetinde buyurduğu gibi peygamberlik özelliklerindendir. Çünkü sabır rahatlığın anahtarıdır ve zafer sabırlıdır. Fars bilgelerinin heykel ve mabetlere astıkları bir sayfada şöyle yazılıydı: “Nasıl ki demir doğası gereği mıknaşa âşık, zafer de sabrı ister.” İkinci tür sabır ise iffet erdeminin tali erdemidir ve ilerde gelecektir.

[56] Dördüncüsü, **soğukkanlılıktır**. Bu, **korkutucu** ve ürkütücü durumlarda nefsin sebat göstermesi sûretiyle **endişe duymamak** ve kaygılanmamaktır.

[57] Beşincisi, **hilimdir**. Bu, **öfke alevlendiğinde** ona yenilmemek için mutmain olma melekesidir.

[58] Altıncısı, **ölçülü olmaktır**. Bu **düşmanlıklarda** yani mücadelede ve din, nefsin haşmeti **ve** zorunlu asabiyet için olan **savaşlarda teenniyle hareket etmektir**.

1 el-Ahkâf 46/35.

[٥٣] وللشجاعة إحدى عشرة شعبة الأولى كبر النفس بكسر الكاف وفتح الباء في الجئة والمعاني وهو استحقار [١٣] أي ملكة استحقار اليسار أي الغناء والفقر والكبر بسكون الباء أي الكرامة والعزة والصغار أي الهوان أي لا يبالي بها ولا يلتفت إليها بل لا يتأثر بالمدح والذم في الغنى والفقر، وهذه ملكة شريفة لا يتحلى بها إلا أعيان أهل الكمال العارجين من شواهد القدس أعلا القلال، ولذا قال مشايخ الصوفية: آخر ما يخرج من رأس الصديقين حبّ الجاه. ولا يجد لذة الفقر من لم يستو عنده المدح والذم.

[٥٤] الثانية عظم بكسر العين وفتح الظاء الهمة أي علوها، وهو عدم المبالاة بسعادة الدنيا وشقاوتها بل يكون في طلب الجميل الحقيقي والكمال النفساني بحيث لا يبالي بشيء دنيوي بل لا يبالي بالموت بأن لا يفعل منه، فدو الهمم لا يستبشرون بالملايمات الدنيوية ولا يضجرون بمنافاتها.

[٥٥] الثالثة الصبر وهو على ضربين: أحدهما شعبة من الشجاعة وهي قوة مقاومة النفس الآلام والأهوال وهي حلية معاهد النبوة كما قال تعالى: ﴿أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ﴾^١، فإن الصبر مفتاح الفرج وإن النصر مع الصبر، وكان مكتوباً في صحيفة علّقها حكماء الفرس في الهياكل والمعابد إنه كما أن الحديد عاشق للمغناطيس طبعاً كذلك الظفر طالب للصبر؛ والآخر شعبة من العفة وسيجيء.

[٥٦] الرابعة النجدة وهي عدم الجزع والاضطراب عند اقتحام المخاوف والهوائ لوثوق النفس بثباته.

[٥٧] الخامسة الحلم وهو الطمأنينة أي ملكتها عند سورة [١٣] الغضب أي حدته حتى لا يغلب الغضب.

[٥٨] السادس السكون وهو التأني في الخصومات أي المجادلة والحروب التي للدين أو حشمة النفس والعصية الضرورية.

[59] Yedincisi **tevazudur**. Bu, kişinin erdemli insanları ve **mevki ve zenginlik açısından kendinden aşağıda olanları** yüceltmesidir. Bu, kendisini onlardan üstün bilmemesi hatta iki yüzlülük olmaması için erdemlerdeki derecesini onların derecesinden aşağıda görmesiyle olur.

5 Bu melekenin mihveri, insan fertlerinin fitrî durumlarda ortaklığını ve asli birliğe ve yaratılıştan gelen yakınlığına muhtaç ve mecbur olduklarını anmaktır. Nitekim şu âyetlerde asli birliğe ve yaratılıştan gelen yakınlığa işaret edilmektedir: “*Ey insanlar sizi tek bir nefisten yaratan Rabbinizden korkun.*”¹ “*Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra diriltilmeniz ancak tek bir insanı yaratmak ve diriltmek gibidir.*”²

10

[60] Sekizincisi **gayretlilik**dir. Bu, güzel hatırlamayı gerektiren büyük işleri yapmaya karşı **hırs** yani şiddetli arzudur.

[61] Dokuzuncusu **tahammüldür**. Bu **bedenin güzel şeyler için yorulmasıdır**. Bu, erdemleri elde etmeye yönelik hırsa dayanmaktadır.

15 [62] Onuncusu, **hamiyettir**. Bu, kişinin mahremi olan kadınları kötü şeylerden **ve dini töhmetten korumasıdır**. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: “Şüphesiz Allah Teâlâ kıskançtır ve kıskançlığından dolayı da çirkinlikleri haram kılmıştır.”³ Yine şöyle demiştir: “Şüphesiz Sa’d kıskançtır, ben Sa’d’dan daha kıskancım ve Allah benden de kıskançtır”⁴.

20 [63] On birincisi **yumuşak kalpliliktir**. Bu, kendi ahvalinde herhangi bir rahatsızlık belirtisi olmaksızın **başka insanların yaşadıkları üzüntüye şahit olduğunda üzüntü duymaktır**. Şecaatten ibaret olan tek bir şeyin eserlerinin çelişmesi gerekmez. Bazen sabır, iffetin tali erdemlerinde zikredilmesiyle yetinildiği için, cesaretin tali erdemleri arasında zikredilmez.

25 Bazen de sebât zikredilir. Sebât, acılara ve zor durumlara bunlardan fazlaca etkilenmeyecek şekilde direnme gücüdür.

1 en-Nisa 4/1.

2 Lokman 31/28.

3 Buhârî, “Tevhîd”, 20.

4 Buhârî, “Nikâh”, 106.

[٥٩] السابعة التواضع وهو استعظام الشخص ذوي الفضائل ومن دونه في المال والجاه بأن لا يعلم لنفسه مزية عليهم بل ينزل مرتبة دون مراتبهم في الفضائل حتى لا يكون نفاقاً. وملاك هذه الملكة بذكر اشتراك الأفراد الإنسانية في الأمور الفطرية وسمات الافتقار والعجز إلى الوحدة الأصلية والقرابة الجبلية المشير إليها الآية الكريمة: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾، وآية ﴿مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾^٥

[٦٠] الثامنة الشهامة وهي الحرص أي شدة الشبق على مباشرة ما يوجب الذكر الجميل من العظام من الأمور.

[٦١] التاسعة الاحتمال وهو إعتاب البدن في الحسنات وهو موقف على الحرص على اكتساب الفضائل. ١٠

[٦٢] العاشرة الحمية وهي المحافظة على الحرم محارم الشخص من النسوة وعلى الدين من التهمة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إِنَّ اللَّهَ غَيُورٌ وَأَجَلُ غَيْرَتِهِ حَرَمُ الْفَوَاحِشُ»^٦. وقال أيضاً: «إِنَّ سَعْدًا لَغَيُورٌ وَأَنَا أَغْيَرُ مِنْ سَعْدٍ وَاللَّهُ أَغْيَرُ مِنِّي»^٧

[٦٣] الحادية عشر الرقة وهي التأذي عن مشاهدة أذى يلحق الغير من أبناء جنسه من غير أن يظهر اضطراب في أحواله ولا يلزم تنافي آثار أمر واحد وهو الشجاعة. وقد لا يذكر في شعب الشجاعة الصبر اكتفاء بما يذكر في شعب العفة ويذكر الثبات وهو قوة مقاومة الآلام والشدائد حيث لا يتأثر منها تأثيراً زائداً. ١٥

١ سورة النساء، ١/٤.

٢ سورة لقمان، ٢٨/٣١.

٣ صحيح البخاري، كتاب التوحيد، ٢٠.

٤ صحيح البخاري، كتاب النكاح، ١٠٦.

[64] İffetin on bir alt dalı vardır. Birincisi hayâdır. **Hayâ, nefsin** çirkinlikleri yapmayı küçümsediği vakitte **çirkinlikleri yapma** ve yeril-meyi hak etme **korkusuyla geri durmasıdır**. Çirkin, cezalandırılan dinî çirkinden, uyumlu olmayan veya bir fesada yol açacak aklî çirkinden ve faili yerilen örfî çirkinden daha geneldir. Hz. Peygamber (s.a.) “Hayânın bütünü hayırdır”¹ buyurmuştur. Yine “Hayâ imandan bir şubedir”² demiştir. Bu hadis, hayâ iman sonucunda ortaya çıkan eserlerden biridir anlamına gelmektedir. Dinen çirkin olan fiilleri işleyen, fasık, aklî çirkinleri işleyen, deli ve örfî çirkinleri işleyen ise eblehtir. Hayâ ile donanan kişi bu kusurlardan sakınmıştır.

[65] İkincisi **sabırdır**. Bu, **nefsin** çirkin hazlarla meşgul olmaması için **arzuya uymaktan** yani arzu sayesinde cisimsel hazlara meyletmekten, karşı koyucu bir güçle **alıkonmasıdır**. Yüce Allah “*Rabbinin makamından korkanlar ve nefsinin hevâdan men edenlere gelince muhakkak cennet onların varacağı yerdir*”³ buyurmaktadır. Bu sabır ile cesaret erdeminin tali erdemlerinden olan sabır arasındaki ortak nokta, istikrarlı bir şekilde ve karşı koyma gücüyle müdafaa etmedir.

[66] Üçüncüsü, **arzuları dizginlemedir**. Bu, **şehvetin kabardığı anda** nefsin **sakinliği** ve etkilenmemesidir.

[67] Dördüncüsü, **dürüstlük** ve hürriyettir. Bu, malı, adi kazanç, namussuzluk, kişilik düşüklüğü ve kazanca zülüm bulaşması gibi **alçaklık ile** öfke ve soygunculuk gibi **zulüm olmadan kazanmak ve güzel yerlerde harcamaktır**. Özetle o, güzel kazanç, güzel harcama ile gelir, gider ve harcamanın temizliğidir. Mal kazanmanın etkisine gelince; geçim temini bir yana hiç kuşkusuz malın erdemlere katkısı vardır. Süleymanî hikmette şöyle denir: “Hikmet, zenginlikle birlikte uyanık iken fakirlikle birlikte uykudadır”.

1 Müslim, “İmân”, 37.

2 Müslim, “İmân”, 35.

3 en-Nâziât 79/40.

[٦٤] وللغة إحدى عشرة شعبة، الأولى [١٤] الحياء وهو انحصار النفس أي انقباضها وقت استصغار ارتكاب القبائح خوف ارتكاب القبائح واستحقاق المذمة. والقبیح أعم من الشرعي المعاقب عليه والعقلي الغير الملائم أو المؤدي إلى مفسدة والعرفي المذموم فاعله، قال صلى الله عليه وسلم: «الحياء خير كله»، وقال عليه السلام «الحياء شعبة من الإيمان»، أي أثر من الآثار المترتبة عليه. ومن يباشر القبيح الشرعي فهو فاسق ومن يباشر القبيح العقلي فهو مجنون ومن يباشر العرفي أبله، والمتحلي بالحياء المصون عن هذه المعائب.

[٦٥] الثانية الصبر وهو حبس النفس عن متابعة الهوى أي الميل به إلى اللذات الجسمانية بقوة مقاومة لئلا تزاوّل لذات قبيحة، قال تعالى: ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ، فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ﴾ والقدر المشترك بين هذا الصبر وبين ما هو شعبة من الشجاعة المدافعة مع تثبّت وقوة مقاومة.

[٦٦] الثالثة الدعة وهي السكون أي سكون النفس وعدم تأثرها عند هيجان الشهوة.

[٦٧] الرابعة النزاهة والحرية وهي اكتساب المال من غير مهانة من نحو كسب دنيّ وانصباب عرضٍ وسقوط مروءةٍ ولحوق ظلمٍ به ولا ظلمٍ من نحو غضبٍ أو نهبٍ وإنفاقه في المصارف الحميدة وحاصله الاكتساب الجميل والصرف الجميل وطيب المدخل والمخرج والمصرف، ووجه اكتساب المال أنّ المال مع قطع النظر عن تدبير المعاش له مدخل في الفضائل. وفي الحكمة السليمانية: «إنّ الحكمة مع الغناء يقظانة ومع الفقر نائمة». [١٤ ب]

١ صحيح مسلم، كتاب الإيمان، ٣٧.

٢ صحيح مسلم، كتاب الإيمان، ٣٥.

٣ سورة النازعات، ٤٠/٧٩.

[68] Beşincisi, **kanaattir**. Bu, **yeterli ölçüde harcamak** yani yiyecek, içecek, giyecek ve başka şeylerde zaruri miktarla yetinmektir; ama bunu mal biriktirme hırsıyla değil de bunları değersiz gördüğü için yapmaktır. Çünkü mal biriktirme hırsı, kanaatin aksine dinen ve aklen yerilen bir el sıkılığıdır. Zira Hz. Peygamber (s.a.) “Kanaat bitmez bir hazinedir”¹ buyurmaktadır. Aristoteles şöyle demiştir: “Kafi olan miktarla yetinebilen kimsenin fazla istemesi doğru değildir. Çünkü ne fazlalığın sonu vardır ve isteyen hoşnutsuzluklarının sonu vardır”. Yine şöyle demiştir: “Dünyevi sebeplerden amaç açlık, susuzluk gibi hasta edici şeyleri gidermek ve bunlara düşmekten sakınmaktır, bedeni hazlar değildir; bilakis asli haz, kafi miktarla yetinmeyle birlikte bulunan sağlıktır”.

[69] Altıncısı, **vakardır**. Bu, **arzu edilenlere yönelmede teennidir**. Yani, kendisine doğru görüşün belirmesi için gönül huzuru içinde ve acele etmekten kaçınarak yönelmektir. Hz. Peygamber (s.a.) “Acele şeytandan teenni ise Rahmân’dandır”² buyurmuştur. Bazı fakihler, cumayı kaçırmaktan korkan kimsenin bile teenni huyunu muhafaza etmesi için acele etmemesini belirtmişlerdir.

[70] Yedincisi, **uyumluluktur**. Bu, **nefsin** dinen ve örfe **güzel** övgüye **götüren şeylere, güzellikle boyun eğmesidir**. Şair şöyle demiştir:

“Hükümrânlık, dünya kendisini gösterdiğinde engel olur
Şayet yücelik fakirlik tarafındaysa”.³

Boyun eğme, din olur. Güzellik kelimesi de din olmasına bir işaret olabilir.

[71] Sekizincisi, **yaşantının** ve gidişatın **güzel olmasıdır**. Bu, **nefsi yetkinleştirecek şeyleri sevmek** ve nefsi yetkinleştirmeye yönelik isteğin tam olmasıdır. “Semt” kelimesi sözlükte yol demektir.

1 Münzirî, *et-Terğîb vet-terhib*, (Kahire: Daru’l-Fecr lit-Turas, 1421/2000), II, 45.

2 Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 104.

3 Şiir Ebû Temmâm ile Ebû Said Mahzûmî’nin şiirlerinin karıştırılmış halidir.

[٦٨] الخامسة **القناعة** وهي **الاقتصاد على الكفاف** أي الاكتفاء بالقدر الضروري من المآكل والمشارب والملابس وغيرها استخفافاً بها لا حرصاً على جمع المال، فإنه تقتيرٌ مذمومٌ شرعاً وعقلاً بخلاف الأول، فإن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «القناعة كنزٌ لا يفنى»، وقال أرسطاطاليس: «من قدر على الكفاف لا يجوز أن يطلب الزائد لأنه لا نهاية له ومكافه طالبه غير متناهية»، وقال: «الغرض من الأسباب الدنيوية دفع الأسقام كالجوع والعطش والتحرز عن الوقوع فيها، لا اللذة البدنية بل اللذة الأصلية هي الصحة الملازمة للاقتصاد على الكفاف.»

[٦٩] السادسة **الوقار** وهو **التأنّي في التوجّه إلى المطالب** أي بالطمأنينة والتحرز عن التعجل ليظهر له إصابة الرأي، قال صلى الله عليه وسلم: «العجلة من الشيطان والتأنّي من الرحمن.»^١ وقد صرح بعض الفقهاء بأن من خاف فوات الجمعة لا يعجل في المشي حفظاً على خلق التأنّي.

[٧٠] السابعة **الرفق** وهو **حسن الانقياد لما** أي أمور تسنح شرعية أو عرفية **يؤدي إلى الشاء الجميل**. قال الشاعر:

يصدّ عن الدنيا إذا عنّ سودد ولو كانت العليا في جانب الفقر^٢

ويكون الانقياد شرعاً، ويمكن أن يكون الحسن إشارة إلى الشرع.

[٧١] الثامنة **حسن السمّت** وحسن الهدى وهو **محبة ما يكمل النفس** وكمال الرغبة في استكمالها، والسمّت لغة الطريقة.

١ زكي الدين عبدالعظيم المنذري، الترهيب والترهيب، ٤٥/٢.

٢ دفع الاسقام او التحرز عن الوقوع فيها .

٣ البيهقي، السنن الكبرى، ١٠/١٠٤.

٤ شعر أبي تمام مختلطة مع شعر أبي سعيد المخزومي.

شعر أبي تمام : يصدّ عن الدنيا إذا عنّ سودد

ولو برزت في زيّ عذراء ناهد

إذا كانت العليا في جانب الفقر

شعر أبي سعيد المخزومي: ولست بنظارٍ إلى جانب الغنى

[72] Dokuzuncusu, **veradır**. Bu, **güzel** yani dine ve akla uygun **fiilleri yapmaya devam etmektir**.

[73] Onuncusu, **düzenlilik**dir. Bu, geçimin kendisiyle olduğu **işlerin takdir edilmesi ve faydaya uygun bir şekilde tertip edilmesidir**. Takdir-
den maksat, işlerin küllî maslahatlara göre küllî bir şekilde tasavvur edilme-
sidir. Tertipten maksat ise zuhur eden tikel maslahatlara göre bu küllî olanı
fiil haline getirmektir.

[74] On birincisi, **cömertlik**dir. Bu, **verilmesi gereken şeyi verilme-
si gereken kişiye vermektir**. Yani daha fazlasına gücü yettiği halde, aç
bir kimseye sadece bir hurma vermek gibi kendisini verme konusunda
kısıtlamamalı ve kazanma sıkıntısı çekmeden mal edinen bazı kimsele-
rin yaptığı gibi de savurmadan vermelidir. Zira malın kazanılması zor,
harcanması kolaydır. Filozoflar şöyle söylemişlerdir: “Mal biriktirmek
büyük bir taşı yüksek bir yere çıkarmak, malı harcamak ise o taşı aşağıya
bırakmak gibidir.” Ayrıca harcanan mal, önemsenmemelidir. Çünkü ver-
me ve harcama açısından niteliğe, bu harcamanın hak edilmesi açısından
ise niceliğe bakılır. Cömertlik melekesi dinde çokça övülmüştür. Hatta
cennetin cömertlerin diyarı olduğu nakledilmiştir. Cesaret ise çoğu za-
man cömertliği gerektirmektedir. Şüphesiz; tehlikelere katlanan, korkulara
göğüs geren ve canını vermekten sakınmayan her nefis, malın gitmesine
aldırış etmez. Cömertliğin cesareti gerektirmesine gelince, cömertlik çoğu
zaman cesareti gerektirmez; bununla birlikte cömertlik adaletten sonra
diğer melekeleri gerektirdiğinden daha fazla cesareti gerektirir.

[75] **Cömertlik** erdeminin **altında altı tali erdem vardır**. Birincisi, **ke-
rem**dir. Bu, **kolaylıkla ve gönül rahatlığıyla vermektir**. Allah için sehâve-
tin değil de keremin kullanılması cömertliğin cins anlamının O’na nispetini
engellemez. Çünkü genelliğin esası ve cins anlamının gerçekleşmesi, dini
kullanıma değil, vakiadaki duruma göredir. Bu tür yerlerde gelebilecek bu
soruya böyle cevap verilebilir.

[٧٢] التاسعة الورع وهو ملازمة الأعمال الجميلة أي الموافقة للشرع والعقل.

[٧٣] العاشرة الانتظام وهو تقدير الأمور الذي يتهيأ بها المعاش [١٥]

وترتيبها بحسب المصالح والمراد بالتقدير تصوّرها على الوجه الكلّي بحسب المصالح الكلية، وبالترتيب إخراج ذلك الكلّي إلى الفعل بحسب المصالح الجزئية السانحة. ٥

[٧٤] الحادية عشر السخاء وهو إعطاء ما ينبغي أي بلا تقتير كإعطاء ثمرة

لجائع مع قدرته على الأكثر وبلا تبذير كما يفعل بعض من حصل ماله بلا مشقة اكتساب، فإنّ المال مدخله صعب ومخرجه سهل. قال الحكماء: «جمع المال كحمل حجر كبير يحمل إلى قلة جبل وخرجه كإرساله إلى السفلى». لمن ينبغي مع عدم المبالاة بالإنفاق، فيعتبر لياقته كيفية بحسب العطية والمصرف وكمية بحسب استحقاق ذلك المصرف، ومدح هذه الملكة كثير في الشرع حتى ورد أنّ الجنة دار الأسخياء. والشجاعة غالباً يستلزم السخاوة، فإنّ كلّ نفس تتحمل في الأخطار وتثبت في المخاوف ولا تستعظم بذل الروح لا تبالي بفوات المال، وأمّا استلزام السخاوة للشجاعة فليس بأكثر من استلزامها لسائر الملكات بعد العدالة. ١٠ ١٥

[٧٥] وهذا أي السخاء تحته ستة أنواع. الأوّل الكرم وهو ذلك الإعطاء

بالسهولة وطيب النفس وإطلاق الكرم عليه تعالى دون السخاوة لا يمنع جنسية السخاوة، فإنّ مدار العموم وتحقق الجنسية على ما هو الواقع لا على جواز الإطلاق الشرعي، وهكذا يجاب عن هذا السؤال إذا أورد على مثل هذا المورد.

[76] İkincisi, **diğergamlıktır**. Bu, vermenin **kendi ihtiyaçlarından vazgeçmekle olmasıdır**. Yani kişi kendini ihtiyaçlarını karşılamaktan alıkoymak. Yüce Allah “*Muhtaç olsalar bile onları kendilerine tercih ederler*”¹, buyurmaktadır. İhtiyaçları kelimesindeki zamir, “verme” lafzının delalet ettiği “veren kişiye” racidir.

[77] Üçüncüsü, **alicenaplıktır**. Bu, vermenin **mutlulukla olmasıdır**. Nitekim şöyle denmiştir:

Kişinin yüzünün gülmesi, ikramdan daha hayırlıdır

Kişi bir de yemeği getirirken gülümserse durum nasıl olur?!

[78] Dördüncüsü, **hoşça iştiraktır**. Bu, verilen şey üzerinde arkadaşlarıyla **beraber olmaktır**. Yani malı bolca onlara harcadıktan sonra faydalanma ve sefasını sürme konusunda onların yanında olmaktır.

[79] Beşincisi, **bahşetmedir**. Bu, **dağıtılması gerekli olmayanı** bile karşılık beklemeden **bahşetmektir**.

[80] Altıncısı, **feragattir**. Bu, **terk edilmesi gerekmeyeni gönüllü olarak terk etmektir**. Yani satıcının malının fiyatını indirmesi gibi ondan karşılık beklemeden bırakmaktır.

[81] Bazen cömertliğin türleri sekize çıkarılarak mürüvvet ve affetme eklenir. Mürüvvet, nefsin mümkün olduğu ölçüde verme hususunda samimi bir istek içinde olmasıdır. Affetme ise karşılık vermeye gücü yettiği halde nefsin karşılık vermekten kolaylıkla vazgeçmesidir. Sanki yazar, mürüvveti güzel fiilleri sürekli yapmaya dahil etmiş, affetmeyi de cesaretin bir tali erdemi olan ruh yüceliğinin sonuçlarından saymıştır. Bazen iffetin tali erdemleri on ikiye çıkarılır ve uzlaşıcılık bunlar arasında sayılır. Uzlaşıcılık, farklı görüşlerin ve değişik fikirlerin çatıştığı zamanda kudretli olmaya rağmen güzel muameledir. Sanki yazar bunu uyumluluk mefhumu altına girdiğini düşünerek terk etmiştir.

[82] **Adalet bütün erdemleri toplayan erdemin ismidir**. Bu ifade, adaletin hikmet, cesaret ve iffetten oluştuğuna muhtemel olduğu gibi adaletin basît olduğuna da muhtemeldir. Adaletin basît olması durumunda kast edilen şudur: Nasıl ki mizaç unsurların birleşmesi ve kaynaşmasıyla oluşuyorsa

1 el-Haşr 59/9.

[٧٦] الثاني الإيثار وهو أن يكون الإعطاء مع الكف عن حاجاته أي عن كف نفسه عن قضاء حوائجه، كما قال تعالى: ﴿وَيُؤْثِرُونَ﴾ [١٥] عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ^١ وضمير حاجاته راجع إلى المعطي الدال عليه لفظ الإعطاء.

[٧٧] الثالث الثبيل وهو أن يكون الإعطاء مع السرور كما قيل

بشاشة وجه المرء خير من القرى فكيف إذا جاء القرى وهو باسم.

[٧٨] الرابع المواساة وهو أن يكون الإعطاء مع مشاركة الأصدقاء في المنعطي أي يشاركهم في الانتفاع والتمتع بعد بذل المال عليهم.

[٧٩] الخامس السماحة وهي بذل ما لا يجب بذله تفضلاً أي بلا توقع مجازاة.

[٨٠] السادس المسامحة وهي ترك ما لا يجب تركه تنزهاً أي بلا توقع مجازاة كحطّ البائع بعض ثمن المبيع.

[٨١] وقد يجعل أنواع السخاء ثمانية فتزاد المروءة، وهي الرغبة الصادقة للنفس في الإفادة بقدر ما يمكن، والعفو وهو ترك المجازاة مع القدرة بسهولة من النفس؛ وكأنّ المصنف عدّ المروءة من ملازمة الأعمال الجميلة والعفو من آثار كبر النفس وهو من شعب الشجاعة، وقد يجعل شعب العفة اثنتي عشرة ويعدّ منها المسالمة وهي المجاملة وقت تصادم الآراء المختلفة والأهواء المتفرقة مع القدرة، وكأنّ المصنف تركها على أنها تحت مفهوم الرفق.

[٨٢] والعدالة اسم ما يجمع سائر الفضائل هذه العبارة تحتل تركب العدالة من الحكمة والشجاعة والعفة ويحتل بساطتها بأن يكون المراد أنّ العدالة اعتدال خلُق يحدث من امتزاجها كما يحدث مزاج من تركيب العناصر وازدواجها.

adalet de hikmet, cesaret ve iffet erdemlerinin birleşiminden meydana gelen huyların itidalidir. Felsefî ilimlerde karar kıldığı üzere mizaç, basît bir keyfiyettir. Özetle onların sözleri, basitliğe delalet etmektedir. Başka yerlerde ise adaletin bileşik olduğunu söylemişlerdir. Buna göre söz konusu üç erdem, 5 mizaca nisbetle unsurların keyfiyetlerinde olduğu gibi, ya adaletin cüzleridir ya da adaletin cüzleri konumundadır. Bu erdemlerin adaletin cüzleri olduğu ve onların üç melekenin kendisi olduğu görüşüne göre, adaletin belirli türlere ayrılmasının ve bunların karşısında da belirli reziletlerin bulunmasının bir anlamı yoktur. Çünkü adaletin türleri, cüzlerinin türlerinin 10 toplamının aynı iken onun mukâbili de onların mukâbillerinin aynıdır. Onların toplamına gerçek bir türü meydana getiren bir durumun iliştğini ise ispatlamanın yolu yoktur. Bundan dolayı İbn Sînâ “adalet üç gücün toplamıdır” dedikten sonra adaletin türleri ve bunların mukâbillerine değinmemiş ve başkalarının adaletin türleri arasında saydığı şeylerin bir kısmını 15 hikmet altına sokmuştur.

[83] Adaletin hakikatinin incelemenin başka bir yolu daha vardır. Bu yolun takrîri şudur: Düşünen nefsin iki gücü vardır: İdrak gücü ve hareket ettirme gücü. İdrak gücünün iki şubesi vardır: Teorik ve pratik akıl. Teorik akıl, bilgisel sûretlerin kabul edilmesiyle yüce ilkelerden etkilenmenin ilkesidir. 20 Pratik akıl ise, fikir ve düşünceyle bedenın davranışlarının ilkesidir. Bu, öfke ve arzu gücüne taalluk etmesi bakımından gülmek, ağlamak ve utanmak gibi etki ve edilgiyi gerektiren keyfiyetlerin oluşmasının ilkesidir; vehim ve muhayyileyi kullanması bakımından tikel düşüncelerin ve sanatların dayandığı ilkedir; teorik akılla ve ikisi arasındaki izdivaçla ilişkili olması 25 açısından ise doğruluğun iyi ve yalanın kötü olması gibi davranışlara ilişkin tümel düşüncelerin meydana gelmesinin ilkesidir.

[84] Hareket ettirme gücünün de aynı şekilde iki şubesi vardır: Öfke gücü ve arzu gücü. Öfke gücü, uygun olmayan şeyin zorla ortadan kaldırılmasının ilkesidir. Arzu gücü ise, uygun olan şeyin arzulanma ilkesidir. 30 Birinci güç, bedenın bütün güçleri üzerine hâkim olmalı ki bütün güçler aklın gerektirdiği fiili yerine getirsin ve insanın hayat düzeni bozulmasın.

وقد تقرّر في الحكمة أنّ المزاج كيفية بسيطة، وبالجملّة كلامهم يدلّ على البساطة. وفي المواضيع الآخر صرّحوا بالتركيب، وعلى هذا فالفضائل الثلاثة إمّا أجزاء لها أو بمنزلة [١٦] الأجزاء كما في كميّات العناصر بالنسبة إلى المزاج، وعلى القول بأنّها أجزاء وأنّها نفس الملكات الثلاث لا معنى لتنوّعها إلى أنواع معيّنة ومقابلتها برذائل مخصوصة فإنّ أنواعها عين مجموع أنواع الأجزاء ومقابلها عين مقابلاتها وعروض هيئة لمجموعها محصلة لنوع حقيقيّ مما لا سبيل إلى إثباته، ولهذا لم يتعرّض ابن سينا لأنواعها ومقابلاتها بعدما قال «إنّها مجموع القوى الثلاث» وأدرج بعض ما عدّه غيره من أنواع العدالة تحت الحكمة.

[٨٣] ولتحقيق حقيقة العدالة طريق آخر تقريره أنّ للناطقة قوتين قوة إدراك وقوّة تحريك، وللأولى شعبتان أحدهما العقل النظري وهو مبدأ التأثير من المبادي العالية بقبول الصور العلمية والآخر العقل العملي وهو مبدأ أفعال البدن بالفكر والروية، وهو من حيث تعلّقها بالقوّة الغضبية والشهوية مبدأ لحدوث كميّات توجب فعلاً وانفعلاً كضحك وبكاء وخجل، ومن حيث استعمال الوهم والمخيلة مبدأ استناد آراء جزئية وصناعات جزئية، ومن حيث تعلّقها بالعقل النظري والازدواج بينهما مبدأ لحصول آراء كلية متعلّقة بالأعمال كحسن الصّدق وقبح الكذب مثلاً.

[٨٤] ولقوة التحريك أيضاً شعبتان أحدهما القوّة الغضبية وهي مبدأ رفع غير الملائم على وجه الغلبة والأخرى القوة الشهوية وهي مبدأ طلب الملائم. ويجب استيلاء القوة [١٦] الأولى على جميع القوى البدنية حتى تأتي كلّ قوّة بفعل يقتضيه العقل ولا يخل نظام مملكة النشأة الإنسانية

Bu takdirde teorik aklın yetkinleştirilmesinden hikmet meydana gelir, pratik aklın yetkinleştirilmesinden adalet ortaya çıkar, öfke gücünün yetkinleştirilmesinden şecaat ve arzu gücünün yetkinleştirilmesinden iffet ortaya çıkar. Buna göre adalet, pratik gücün yetkinliğidir ve söz konusu üç meleke üzerine kurulur. Çünkü bütün güçleri düşünme açısından kendilerine uygun yerlerde kullanma melekesi, ancak her bir gücü kullanma melekesi gerçekleştikten sonra tahakkuk eder. Hücetü'lislâm İmâm Gazzâlî bu yolu tercih etmiş ve adaleti şöyle tarif etmiştir: Adalet, nefsin bir hali ve gücü olup nefis onun sayesinde öfke ve arzu gücünü idare eder, bu güçleri hikmetin gereğine sevk eder ve onları hikmetin gereğine göre salar ve tutar. Bu takdirde adalet, söz konusu üç melekeyi gerektiren basît bir melekedir ve bir açıdan melekelerin reisidir. Çünkü teorik akıl gücü bile olsa, güçlerin kullanılması, en doğru şekilde sadece adaletle olur. Teorik akıl gücü de bir açıdan reistir. Çünkü onun yetkinliği, mevcutların hakikatleriyle süslenerek Gayelerin Gayesi'ne ulaşmaktır. Kuşku yok ki o, Onun da mutluluğun gayesidir.

[85] **Adalet erdeminin on dört tali erdemi vardır.** Birincisi dostluktur/sadakattir. Bu, kötü amacın karışmadığı **gerçek sevgidir.** Öyle ki sâdık kişi kendisi için istediğini arkadaşı için de ister ve mal ve makam gibi **hayır işlerde arkadaşını kendisine tercih eder,** ikiliğin dinen ve aklen kalkması caiz olan durumlarda ikilik hükümleri kalkar ve Hz. Peygamber'in (s.a.) "Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz"¹ hadisindeki gibi olur. Sâdıkın ilkesi sıdktır, dolayısıyla da kısır döngü yoktur. Muhabbet ve sadakatin tahkiki inşallah dördüncü makalede gelecektir.

[86] İkincisi **kaynaşmadır.** Bu, **geçim sağlama üzerine yardımlaşmada görüş birliğidir.** Yani bir gurubun görüş ve inanışlarının birliğidir.

1 Buhârî, "İmân", 14.

وحينئذٍ فمن تهذيب العقل النظري تحصل الحكمة ومن تهذيب العقل العملي تظهر العدالة ومن تهذيب القوّة الغضبية الشجاعة ومن تهذيب القوّة الشهوية العفّة. فالعدالة على هذا كمال القوّة العملية ويتوقف على الملكات الثلاث، فإنّ ملكة تصريف جميع القوى فيما يليق بها بحسب الرويّة لا يتحقق إلا بعد تحقق ملكة أعمال كلّ واحدةٍ واحدة. والإمام حجّة الإسلام اختار هذا الطريق وعرف العدالة «بأنّها حالة للنفس وقوّة بها يسوس الغضب والشهوة وتحملهما على مقتضى الحكمة وتضبطهما في الاسترسال والانقباض على حسب مقتضاها». وحينئذٍ فهي ملكة بسيطة مستلزمة للملكات الثلاث، وهي رئيس الملكات من وجه فإنّ استعمال القوى ولو عقلاً نظرياً لا يمكن على الوجه الأصحّ إلّا بها، والعقل النظري رئيس من وجه فإنّ غاية الغايات هي كمالها بأن يتحلّى بحقائق الموجودات، ولا شكّ أنّه هو غاية السعادة.

[٨٥] ولها شعب اربع عشرة: الأولى **الصدّاقة** وهي **محبةٌ صادقةٌ** وهي محبةٌ لا يشوبها غرض بحيث يريد الصديق له ما يريد لنفسه ويؤثره على نفسه في الخيرات كالأموال والمراتب ويرفع أحكام الاثنيّة فيما يجوز رفعها شرعاً وعقلاً، ويكون كما قال صلى الله عليه وسلم «لا يؤمن أحدكم حتى يحبّ [١٧] لأخيه ما يحبّ لنفسه»^١. ومبدأ الصادق هو الصدق فلا دور، ويجيء تحقيق المحبة والصدّاقة إن شاء الله تعالى في المقالة الرابعة.

[٨٦] الثانية **الألفة** وهي **اتّفاق الآراء** أي آراء طائفة وعقائدهم في التعاون على تدبير المعاش والظرف الأول متعلق باتّفاق والثاني بالتعاون.

[87] Üçüncüsü **vefadır**. Bu, **yardımlaşma yolundan ayrılmamak ve** sözleri tutmak ve haklara riayet etmek sûretiyle **ortakların haklarını korumaktır**. Bazıları vefayı yardımlaşma yolundan ayrılmama olarak, bazıları ise ortakların haklarını korumak olarak açıkladılar.

[88] Dördüncüsü **sevilme çabasıdır**. Bu, güzel söz, ikram, lütuf ve sevgiyi celbeden başka şeyler gibi **sevilmeyi gereken şeylerle akraneların** ve erdemli kimselerini **sevgisini kazanma isteğidir**. İnsanlar sevgiyi isteme sebeplerinde farklılaşırlar.

[89] Beşincisi **iyiliğe karşılık vermedir**. Bu **iyiliğe misliyle veya ziyadesiyle** ve kötülüğe de daha azıyla **karşılık vermektir**.

[90] Altıncısı **ticari dürüstlüktür**. Bu **ticari işlerde** imkân dâhilinde ortakları razı ederek **adalete riayet etmektir**. ‘Ticari işlerde’ ifadesindeki ‘-de’ anlamı veren fi zarfının hem “adalete” hem de “uygun davranmak” ifadelerine ilişkin olması uygundur.¹

[91] Yedincisi **hakki güzellekle ödemektir**. Bu **karşılık verirken pişmanlık ve minneti terk etmektir**. Bu ikisi Allah yolunda infak etmekte yerilmişken karşılık verme hususunda durum nasıl olur!

[92] Sekizincisi **sıla-i rahimdir**. Servet ve refah gibi **hayır işlerde yakın akrabayla ortaklık kurmaktır**. Kişinin, Allah’ın kendisine verdiği servet ve refahtan akraba için pay ayırmasıdır. İlâhi yakınlık olarak isimlendirilen manevi akrabalık da kan bağından kaynaklanan akrabalık hükmündedir. Hatta gözetilme konusunda ondan önceliklidir. Nitekim doğru sözlü Hz. Ömer (r.a.) şöyle demiştir: “Kan bağıyla oluşan yakınlık et ve kandır; manevi yakınlık ise nefis ve ruhtur. İkisi arasında dağlar kadar fark vardır.”

[93] Dokuzuncusu **şefkattir**. Bu, **hoş olmayan bir durumu, insanlardan uzaklaştırmak için çaba sarf etmektir**. Hoş olmayan şeylerin insanlara ulaşmasından müteessir olmaktır. Şüphesiz bütün varlık, özellikle de bir oldukları nass ile sabit olan insan fertleri, gerçek birliğin kaynağından varlık alır. Bu konuda çeşitli mertebeler vardır.

¹ Yani yazarın sözü “ticari işlerde adalete riayet etmek” şeklinde anlaşılabilceği gibi “ticari işlerdeki adaletle riayet etmek” şeklinde de anlaşılabilir.

[٨٧] الثالثة الوفاء وهي ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهد الخلقاء بإنجاز المواعيد وقضاء الحقوق، وبعضهم فسّره بالجزء الأول وبعضهم بالجزء الثاني.

[٨٨] الرابع التودّد وهو طلب مودة الأكفاء والأفاضل بما يوجب ذلك من طيب الكلام والإكرام والإنعام وغيرها ممّا به تجلب المحبة وتختلف الأشخاص في أسباب طلب المحبة. ٥

[٨٩] الخامسة المكافاة وهي مقابلة الإحسان بمثله أو زيادة ومجازاة الإساءة بأقلّ منها.

[٩٠] السادسة حسن الشركة وهو رعاية العدل في المعاملات مع رضا الشركاء بحسب الإمكان، وجاز تعلق الظرف لكلّ من رعاية والعدل.

[٩١] السابعة حسن القضاء وهو ترك الندم والمنّ في المجازاة وهما مذمومان في الإنفاق في سبيل الله فكيف في المجازاة. ١٠

[٩٢] الثامنة صلة الرحم مشاركة ذوي القرابة في الخيرات من الثروة والرفاهية بأن يجعل لهم نصيباً مما آتاه الله منهما. وحكم القرابة المعنوية المسماة بالقربة الإلهية حكم القرابة الصورية، بل هي أخرى بالرعاية بالصواب عمر بن [١٧٠] خطّاب رضي الله عنه: «القرابة لحمٌ ودمٌ، والقربة روحٌ ونفس»، وشتان بينهما. ١٥

[٩٣] التاسعة الشفقة وهي صرف الهمة إلى إزالة المكروه عن الناس المتأثر من وصول الكروه إليهم، فإنّ كلّ موجودٍ يستفيض الوجود من مشرع الوحدة الحقيقية لاسيما أفراد الإنسان المنصوص على اتحادهم، وفي هذا المقام مراتب مختلفة.

Şibli'den (k.s.) nakledildiğine göre bir kadına bir odun parçasıyla vurulması üzerine Şibli'nin bedeninde dayak izi belirdi. Bunun sırrı, darboğaza sıkışmış ve hakikatleri harf kutucuklarından ve vehim ve hayal kaplarına kaydedilmiş efsanelerden keşfetmeye çalışan bir kimseye kapalıdır. Bu sır ancak cidal çarpıtmalarının ve dalalet saptırmalarının perdesini basiret gözünden kaldıran kimseye görünür. Zira vehim doğal şeylerde etkindir. Bundan dolayı insan ekşiyi hayal ettiğinde dişleri kamaşır ve duvar üstünde yürümek, düşmeye yol açar.

[94] Onuncusu **arabuluculuktur**. Bu, **anlaşmazlıklarda husumetleri gideren şeylerle insanların arasını bulmaktır**. Her bir husumetin kaldırılması ona uygun olan şeyle olmalıdır.

[95] On birincisi **tevekküldür**. Bu, ziraat yapmanın ve meyve yetiştirmenin sebepleri olan tarım ve sulamanın aksine bitme, büyüme, yeşerme, meyve ve tohumların çıkması gibi **insan gücünü aşan şeyler hususunda çalışmayı bırakmaktır**. Hz. Peygamber'in (s.a.) "Bedevi devemi saldı ve Allah'a tevekkül ettim" diyen bir bedeviye söylediği şu sözü buna işaret eder: "Onu bağla ve Allah'a tevekkül et."¹ Çünkü devenin bağlanması, korumanın sebebidir fakat koruyan Allah'tır, dilerse korur, dilemezse korumaz. Sebebe yönelmenin faydası, nesne bir zarara uğradığında sorgulama yorgunluğundan kurtulmaktır. Şiir:

Çabalamam ve istemem üzerime farzdır
Kader yüzüme gülmezse yapacak bir şeyim yok.

[96] Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen şu dua edilmeli ki kişinin iradesi Allah'ın iradesine tabi olsun ve böylece meydana gelen her şey onun isteğine uygun olarak gerçekleşsin: "Allah'ım beni kazana razı et, takdir ettiklerini de bana bereketli kıl ki ertelediklerini öne almayı ve hemen yaptığın şeyleri de ertelemeyi sevmeyeyim. Şüphesiz Sen her şeye kadirsin."²

[97] On ikincisi **teslimiyettir**. Bu **Allah'ın emirlerine** yani ilahi hükümlere, nebevi yasalara ve şeriat imamı ve tarikat şeyhleri gibi benzer konumdakilerin kurallarına **boyun eğmek ve**

1 Tirmizî, "Sıfatu'l-kıyâme", 15.

2 Beyhakî, *Şu'abu'l-imân* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), I, 393.

نقل عن الشبلي قدس الله سرّه إنّ خطيئة ضربت بخشبة وظهر أثر الضرب على بدنه، وسرّ هذا خافٍ لا يظهر على محبوس مضيق المضايقات المستكشف عن الحقائق من ظروف الحروف والأساطير المسطورة الواعية لها في أوعية الوهم والخيال، وإنّما يظهر على من جلى عن عين بصيرته غشاوة تمويهات الجدل وتدليسات الضلال، فإنّ الوهم في الأمور الطبيعية فعال ولهذا تخيل الحموضة ٥
لخدر ضرر والمشي على الجدار يؤدي إلى السقوط.

[٩٤] العاشرة الإصلاح وهو التوسّط بين الناس في الخصومات بما يدفعها وليكن دفع كلّ خصومة بما يناسبها.

[٩٥] الحادي عشرة التوكّل وهو ترك السعي فيما لا يسعه قدرة البشر كالإنبات والنشور، والنماء وخروج الثمار والحبوب بخلاف الزرع والسقي ١٠
مما هو أسبابها، وأشار إلى ذلك قوله عليه السلام للأعرابي حين قال «أرسلت الناقة وتوكلت على الله» «اعقلها وتوكل على الله»، فإنّ عقلها سبب للحفظ لكن الحافظ هو الله إن شاء حفظ وإلا فلا. وفائدة التوجّه إلى السبب إلقاء أعياء المؤاخذه عن ظهره إذا تطرق آفة للمسبّب؛ شعر [١٨]

١٥ فرض عليّ بأن أسعى وأطلبها وما عليّ إذا لم يسعد القدر

[٩٦] وليسأل من الله تعالى بما ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم وهو «اللهم رضني بقضائك وبارك لي فيما قدرت حتى لا أحب تعجيل ما أخرت ولا تأخير ما عجلت إنّك على كلّ شيء قدير»^١، حتى يكون إرادته متطابقة لإرادته تعالى وحيث لا يحدث حادث إلا على طبق مشيئته.

[٩٧] الثانية عشر التسليم وهو النقياد لأوامر الله أي الأحكام الإلهية والأوضاع النبوية ونظائرها من رسوم أئمة الشريعة ومشايخ الطريقة ٢٠

١ سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة والرفائق والورع، ١٥.

٢ البيهقي، شعب الإيمان، (الرياض: مكتبة الرشد، ١٤٢٣/٢٠٠٣)، ٣٩٣/١.

görünüşte kişinin doğasına **uymayan hususlarda itirazı terk etmektir**. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Hayır! Rabbine ant olsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*”¹ Bu lütuf yüce Allah’tan istenir.

[98] On üçüncüsü **rızadır**. Bu, **başına gelen musibetlerde ve kaçırıldığı faydalarda, herhangi bir değişim olmaksızın gönlün ferah olmasıdır**. “Herhangi bir değişim olmaksızın” kısmının sonradan eklendiği söylenmiştir. Görünen o ki sonuçta gönül hoşluğu gerçekleştiğinde bununla birlikte değişimin olması ile olmaması arasında herhangi bir çelişki yoktur. Dolayısıyla o, bulunmalıdır.

[99] On dördüncüsü **kulluktur**. Bu, yüce **Allah’ı ve O’nun ehlini tazim ve O’nun emirlerine tutunmaktır**. Yüce Allah mahlûkatı cömertliği gereğince yokluğun karanlığından varlığın müşahedesine çıkartmış ve hak ettikleri için değil bilakis sadece lütuf ve kereminden onlara birçok nimet vermiştir. Allah ehli ile kastedilen, melekler, peygamberler, onların ashâbı, tâbiin, velîler, âlimler, mütellih filozoflar gibi Allah’a yakın olanlardır. Allah’ın emirleriyle kastedilen ise dinî hükümlerdir. Kulluğun ayrıntısı, şeriat-ta açıklanmıştır. Çünkü felsefe, şeyleri ancak aklın kendi başına ulaşabileceği şekilde araştırır. Dinî hükümlerin ayrıntısı ise aklın kendi başına ulaştığı sahanın dışındadır. Dinî hükümlerde aklın ulaşabileceği son sınır, bir tür icmaldir. Şöyle dedi: Yaratıcıya ibadet hususunda kula gereken şeyin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunlar erdem türlerinin asıllarıdır. Bunların birbiriyle terkibinden birçok erdem ortaya çıkar.

[100] Uyarı: Bazen bir takım erdemsizlikler bazı erdemlerle karıştırılır. Bunları ayırmak gerekir. Hikmet erdeminde çoğunlukla gerçekleşen karıştırma şudur: Kişi ilimlerin meselelerini, ince ayrıntıları ve delilleri ezberler ve bunları, gönlü feraset nuruyla aydınlanmamış olanların, söz konusu kişinin ilminin genişliğinden şaşıracağı şekilde anlatır. Zekâ erdeminden nasibi olmayanlar, onun son derece mükemmel olduğuna tanıklık eder.

1 en-Nisâ 4/65.

وترك الاعتراض فيما لا يلائم طبعه بحسب الظاهر كما قال تعالى ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾، ويسأل هذه العطية من الله تعالى.

[٩٨] الثالثة عشر الرضا وهو طيب النفس فيما يصيبه من المصائب وفيما يفوته من الفوائد مع عدم التغير قيل هو مستدرك، والظاهر أنه لا منافاة بين طيب النفس أخرى مع التغير أو لا فلا بد منه.

[٩٩] الرابعة عشر العبادة وهي تعظيم الله تعالى الذي أخرج الخلق بمقتضى الجود من حيّز العدم إلى مشهد الوجود وأنعم عليهم موائد النعم من غير استحقاق بل بمحض اللطف والكرم وتعظيم أهله المقربين من الملائكة والأنبياء وأصحابهم والتابعين والأولياء والعلماء والحكماء المتألهين وامثال أوامره أي الأحكام الشرعية وتفصيل العبادة في الشريعة فإن الحكمة لا تبحث عن الأشياء إلا على وجه يصل إليه العقل استقلالاً، وتفصيل الأحكام الشرعية خارجة عن حيلة الاستقلال ونهاية إدراك العقول فيها نحو من الإجمال. قال [٣١٨] اختلفوا فيما يجب على المخلوق في عبادة الخالق. هذه بسائط أنواع الفضائل، ويتولد من تركب بعض مع بعض ما لا يُحصى.

[١٠٠] تنبيه: قد يشبه بعض الرذائل ببعض الفضائل، ولا بد من التمييز بينهما، أما في الحكمة فكثيراً ما يقع أن شخصاً يحفظ مسائل العلوم والنكات والدلائل ويقررهما على وجه يتعجب من وفور علمه من لم تتور عينه بنور الفراسة، ويشهد على غاية كماله من ليس له نصيب في فضيلة الكياسة،

Oysa bu kişi hiçbir meseleyi kesin olarak bilmez ve ilmî sûretlerden hiçbiri onun nefesine yerleşmiş değildir. Tam tersine bu kişinin âlim ve zekilere nispetle durumu, maymun ve papağan gibi kimi hayvanların insanlara benzerlikleri bakımından durumundan farksızdır. Hikmet, yetkinlikler merdiveninin zirvesi olduğundan ve hikmeti de ancak bir hakîm bilebildiğinden böylesi kişiler ile hakîmleri ayırmakta insanların çoğu zorlanır.

[101] İffet alanında bunun örneği, zamane zahidlerinin çoğunun zühdlerini avam tabakasını avlamak için ağ olarak kullanması ve bunu dinî ve dünyevî maksatlarına ulaşmaya vesile yapmasıdır. Bir diğer örnek, dağlarda veya yerleşim yerlerinden uzak mezralarda yaşayan kimseler gibi hazzını alamadığından, fazlaca tükettiği ve meşgul olduğu için bıkkınlık ve yorgunluğa maruz kaldığından, yaratılışında bir şehvet eksikliği bulunduğundan yahut bir hastalıktan veya benzeri bir sebepten ötürü hazlardan yüz çeviren bir kimsedir. Bu kişiler iffet ehli değildir.

[102] Cömertlik alanında bunun örneği, gösteriş ve şehvetlerle keyif bulmak için, daha fazla şöhret veya mala tamahkârlıktan dolayı veya bir zararı önlemek için malını harcayan ya da olması gerekenin dışında tasarruflarda bulunan kişidir. Şecaat alanındaki örneği ise şecaat yetisinden değil de mal veya şöhret için korkunç ve tehlikeli durumlara atılan kimsedir. Bu kişiyi bunlara sevk eden şey, şecaat melekesi değil, sözü edilen maksatlara ulaşma hırsıdır. Tersine şecaatli kimse, diğer melekelerde de olduğu gibi, bu erdemli melekenin dışında başka bir amaç gütmeyen kimsedir. Bil ki; yırtıcı hayvanların fiilleri şecaate benzese de bu ikisi arasında birkaç yönden farklılık vardır. Bunlardan biri, yırtıcı hayvanlar baskınlıklarına güvenirlere ve doğaları gereği o fiilleri arzularlar. Dolayısıyla onları bu tür davranışlara yönlendiren şecaatin doğası değil baskınlığın tabiatıdır. Bir diğeri şudur: Erdemin esası, diğer güçlerin itaat ettiği akıldır. Şecaatli davranışlar, hikmet gereği olarak meydana gelir. Oysa bu durum hayvanların davranışlarında yoktur. Bir diğeri ise şudur: Yırtıcı hayvanların fiillerine benzer fiiller, mücadele bakımından genellikle zayıf ve aciz kişiyle savaşan güçlü ve tam teçhizatlı dövüşçü gibidir. Böylesi davranış da erdem değildir.

مع أنّ هذا الشخص ما تيقّن بمسألةٍ ولا رَسَخَ في نفسه نقش من النقوش العلمية، بل حاله بالنسبة إلى العلماء والأذكياء حال بعض الحيوانات كالقردة والطوطي في الشبه بالإنسان، ولَمَّا كان الحكمة أعلى مدارج الكمالات ولا يسعُ معرفته إلا لحكيم، فالتفرقة بين أمثال هذا الشخص وبين الحكماء يتعسّرُ على أكثر الناس.

٥ [١٠١] وأما في العفة فكما ترى في أكثر زهاد عصرنا أنّهم جعلوا زهدهم حباله صيد العوام، ويتوسّلون به إلى الأغراض الدنيوية والدنيوية، وكما أنّ شخصاً يعرض عن اللذات، لأنّه ما وَجَدَ لذتها كأهل الجبال والرساتيق البعيدة من البلاد، أو لأنّه من كثرة تناوله وتعاطيه حصل له ملال وكلال، أو لنقصان شهوة في أصل جبلته، أو لمرض، أو نحو ذلك فهؤلاء ليسوا بأهل العفة.

١٠ [١٠٢] وأما في السخاوة فكمن يبذل المال رياءً ولتمتع بالشهوات أو لطمع مزيد الجاه والمال أو لدفع ضرر أو تصرف في غير محل الاستحقاق؛ وأما في الشجاعة فكمن يقع في المخاوف والمهاول طلباً للمال والجاه أو غيرهما، وإنّما يحمله عليها الحرص على ذلك المطلوب، لا ملكة الشجاعة، بل الشجاع من لا يقصد [١٩] سوى تلك الملكة الفاضلة على قياس سائر الملكات، واعلم أنّ أفعال السباع وإن كانت شبيهة بالشجاعة فيبينهما المباينة من وجوه: منها أنّها واثقة على غلبتها، وبالطبع مشتاقة إليها، فإقدامها على تلك الأفعال بطبيعة الغلبة لا بطبيعة الشجاعة، ومنها أنّ ملاك الفضيلة هو العقل الذي تطيعه سائر القوى، وإنّما تصدر أفعال الشجاعة لمقتضى حكمةٍ وهو مفقود فيها، ومنها أنّ مثلها في المقاومة غالباً كمثّل مبارزٍ قويٍ شاكي السلاح يحاربُ ضعيفاً عاجزاً، ومثّل هذا لا يُعدّ فضيلةً.

٢٠

[103] Adalet alanında örneği ise şudur: Adil davranışları andıran fiiller, kimi zaman gösteriş ve şöhret amacıyla, halk tabakasının gönlünü kazanıp mal ve şöhreti artırma amacıyla adaletli olmayan kişiler tarafından da yapılabilir. Gerçek anlamda adil; tüm güçlerde dengeyi sağlayan ve böylece bütün durumları aklın hükmüyle itidal üzere ortaya çıkan, herhangi bir gücü aklın belirlediği paydan daha fazlasını istemeyen, sonra türdeşleri arasında bu tutumu gözetip, sadece bizzat erdemleri amaçlayan ve bunun dışındaki şeyleri doğrudan değil ancak ikincil olarak amaçlayan kimsedir. Bu da ancak bütün güçlerin edeplenmesini gerektiren nefsanî bir durumla nitelendikten sonra meydana gelir. Bu açıklama da adaletin basîtlğine işaret etmektedir.

[١٠٣] وأما في العدالة، فالأفعال الشبيهة بأفعال العُدول قد تصدر عن غيرهم رياءً وسمعةً، أو جلبًا لقلوب العوام واستزادة للمال والجاه، والعاذل بحسب الحقيقة من يعدل جميع القوى، حتى تصدر جميع أحواله بحكم العقل على نهج الاعتدال، ولا تطلب قوّة من القوى أكثر من نصيبٍ عيّن له العقل، ثم يراعي في بني النوع هذا النسق ويقصر النظر على نفس الفضائل ولا يقصد غيرها إلا تبعًا، وهذا لا يحصل إلا بعد أن تتكيف النفس بهيئةٍ نفسانيةٍ يقتضيها تأدّب الكلّ، وهذا التقريرُ أيضًا مشعرٌ ببساطة العدالة.

İKİNCİ MAKALE: AHLÂKIN KORUNMASI VE KAZANILMASININ NİTELİĞİNİN AÇIKLANMASI

[104] Bu ilim dalının ruhanî bir tıp olduğunu daha önce de açıklamıştık. Bu nedenle Galen, Hz. İsa'ya (a.s.) şöyle yazmıştır: “Bedenlerin tabibinden ruhların tabibine”. Tıp ilminin biri sağlığı koruma, diğeri hastalığı giderme şeklinde iki alanı olduğu gibi bu ilim dalının da iki alanı bulunmaktadır. Birincisi erdemleri korumaya dönüktür, diğeri ise erdemsizlikleri giderme ve erdemi kazanmakta yarar sağlar. Yazar öneminden ötürü birinci kısmı önceledi ve şöyle dedi: **Bir erdemi çabayla** yani onu sürekli yapmak ve alıştırmayla **veya doğal olarak** yani doğayla şiddetli ilişkisi ve daha önce geçtiği gibi en küçük sebeple **elde eden kişi onu muhafaza etsin**. Erdemin muhafazası, dört şeyle olur. Birincisini yazar **şöyle** açıklamaktadır: **O erdeme sahip olan kimselerle birlikte bulunmalı** ve iyi kişilere karışmalıdır. Zira bu bir erdemin yerleşmesinin sebebidir. **Kötü kişilerle birlikte olmamalıdır**. Zira filozoflar, “insan doğası hırsızdır” demişler ve bununla kişinin gizliden arkadaşının ahlâkını aldığını kastetmişlerdir. Hz. Ali (k.v.) şöyle demiştir: “Kötü kimselerle arkadaşlıktan kaçın, çünkü sen farkına varmadan tabiat tabiatın etkilenir.” Bundan dolayı, onların hikâyelerini dinlemekten kaçınmak gerekir. Özellikle hayalî ve saptırıcı şeylerle süslediği zaman böyledir. Zira bunlar, ferasetli âlimlerin bile tökezleyip şaşırmasını gerektirir. Başkalarına ne yapar var sen düşün!

[105] Günahkârlığı ve günahkârlığa özendirici hikâyeleri içerdiği zaman şiir okunmasının ve yazılmasının haram olmasındaki hikmet işte budur. Aynı şekilde içki içmenin sembolü haline gelmiş her şeyin haram olmasındaki hikmet de budur. Çünkü bu tür şeylerin hayal edilmesi, şehvetin kabarmasını ve tabiatın yönelmesini gerektirir. Bunun sırrı şudur: Arzu ve öfke gücünün dürtüleri insanın yaratılışında yerleşmiştir. Çünkü nefis cismani güçlere, bu güçlerin bedenlere taalluku vasıtasıyla muhabbet duymaktadır. Bir kişinin nefsin arzusuna yönelmesi, aşağı inmeye benzer, zorlamaya ve çabalamaya ihtiyaç duymaz. Fakat erdem ve yetkinlik merdivenlerinde yükselmek, dağın zirvesine çıkmakla aynıdır, zorluklara tahammül etmeden ve arzu duyulan şeyleri terk etmeden müyesser olmaz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: “Cennet hoşla gitmeyen şeylerle, cehennem de arzu duyulan şeylerle çevrenmiştir”¹.

1 Müslim, “Cennet”, 1.

المقالة الثانية في بيان كيفية حفظ الأخلاق واكتسابها

[١٠٤] قد أسلفنا أنّ هذه الصناعة طبُّ روحاني، ولهذا كتب جالينوس إلى عيسى صلوات الله عليه وسلم "من طبيب الأبدان إلى طبيب النفوس"، فكما أنّ الطبَّ له جزآن، أحدهما حفظُ الصّحة والآخر دفع المرض، كذلك هذا الفنّ قسمان أحدهما راجع إلى حفظ الفضيلة والآخر ما ينفع في إزالة الرذيلة وكسب الفضيلة. وقدّم المصنف القسم الأوّل [١٠٩] لأنه أهمّ فقال: **من حصل له فضيلة بكسبٍ أي بمزاولتها وممارستها أو طبعٍ أي شدّة مناسبتها مع الطبيعة وحصولها بأدنى سببٍ كما مرّ فليحفظها وحفظها بأربعة أمور الأوّل ما بيّنه بقوله بملازمة أهلها ومخالطة الأخيار** فإنها سبب لرسوخ فضيلةٍ وعدم صحبة الأشرار فإنّ الحكماء قالوا «إنّ الطبيعة تسرق»، أي يأخذ خلق المصاحب خفيةً، وقال عليّ كرم الله وجهه «اجتنبوا صحبة الأشرار، فإنّ الطبيعة تنفعل من الطّبيعة وأنت لا تدري»، ولذلك يجب التحرّز من استماع حكاياتهم خصوصاً إذا زينت بمخيلات وتمويهات، فإنها قد توجب عثرة العلماء المستبصرين وغوايتهم فكيف بغيرهم.

[١٠٥] وهذا هو الحكمة في تحريم إنشاد الأشعار وإنشائها إذا كانت مشتملة على حكاية فسوق والترغيب فيه، وكذا تحريم كلّ ما هو من شعار شربة الخمر، فإنّ تخيل هذه الأمور يوجب هيجان الشهوة وميلان الطبيعة، وسره أنّ دواعي الشهوة والغضب في جبلّة الإنسان مركوزة لأجل محبّة النفس للقوى الجسمانية بواسطة تعلقها بالأبدان. ومثل الميل إلى هوى النفس مثل النزول إلى أسفل لا يحتاج إلى تكلف وتعمّل، وأمّا الترقّي على معارج الفضيلة والكمال فهو بعينه العروج إلى أعلى القلال ولا يتيسّر بلا تحمّل المشاق وترك المشتبهات، كما قال عليه الصلاة والسلام «حفّت الجنّة بالمكاره وحفّت النار بالشهوات»^١

[106] Boş şeylere, şakaya ve didişmeye dalmaktan sakınmalıdır.

Boş şeylerden sakınmalıdır, çünkü bunlar bütün erdemlere zarar verir. Şakadan sakınmalıdır fakat şaka ölçülü yapıldığı takdirde ünsiyetin, ülfetin ve sevgi devamlılığının kaynağıdır. Çünkü şakacılığın da diğer huylar gibi ifrat ve tefrit tarafları vardır. İfratı, hiciv, alay ve ahlâksızlık gibi olup güzelliği giderir ve bayağı kimseleri cesaretlendirir. Tefriti ise somurtmak ve içe kapanmak gibi olup can sıkar ve kişiyi yalnızlığa iter. Övülen orta mertebe ise neşeli, mütebessim, güler yüzlü ve geçimli olmaktır. Hz. Peygamber (s.a.) şaka yapar fakat sadece hakkı söylerdi. Didişme ve tartışmaya dalmaktan kaçınmalıdır, çünkü bu arkadaşlar arasındaki ülfetin kesilmesine sebep olur.

[107] Yazar fazileti korumanın ikinci yolunu şu sözyle açıkladı: **Nefsini ilmî ve fikrî vazifelere alıştırmalı;** İlmî vazifeler hem öğrenme hem de öğretmeyi içerir. Fikrî kelimesi ise hem kavram hem de önerme bilgisini içerir. Diğer güzel fiiller de böyledir. Zira amaç, ister nazarî olsun ister amelî olsun nefsin gücünü kullanmaktır. Zira melekenin yerleşmesi, çalışmaya ara vermekle azalır ve nihayet yok olmaya yüz tutarken çalıştırma temrinleriyle daha da yerleşir. Beden eğitimi nasıl ki cismanî tıpta sağlığın korunmasının sebeplerinden biriye ruhânî tıpta da nefis eğitimi böyledir. Hatta nefsin kendi sağlığını korumasındaki eğitimi, beden sağlığını muhafaza etmesindeki eğitiminden daha faydalıdır. Zira birincinin aksine ikincinin bir bedeli düşünülebilir. Çünkü nefsin düşünme gücüyle hakikatleri kavramaktan geri durması ahmaklık ve budalalığa hatta insani yetkinlik mertebesinden sıyrılmaya yol açar. Kendini beğenme ve kibrin, kemal basamaklarında yükselmekten ve ilimde ve derinlikle yegane olan kimseden alıkoymaması gerekir. “Her bilenün üstünde bir bilen vardır.”¹ Yaşının ilerlemiş olması ve yılgınlık kişiyi, yetkinliğe ulaşmayı bırakması konusunda yanıltmamalıdır. Eflatun’a “Öğrenme ne zamana kadar güzeldir” diye sormuşlar. Eflatun da “Cahillik kötü görüldüğü sürece” cevabını vermiş.

1 Yûsuf, 12/76.

[١٠٦] **وإيَّاه والاسترسال أي إرخاء عنان النفس في الملاهي** فإنَّها تضرُّ بالفضائل كلّها وإيَّاه والاسترسال **في المزاج** لكنه بقدر الاعتدال منشأ الأُنس والألفة ودوام المحبَّة، فإنَّه كسائر الأخلاق [٢٠] له إفراط وتفریط، فالإفراط كالهجو والتسخر والخلاعة يذهب البهاء ويجرئ السفهاء، والتفریط كالعبوسة والقبض يقبض النفس ويوحش المخالطة، والمرتبة المتوسطة المحمودة هي الهشاشة والبشاشة والطلاقة وحسن المعاشرة، والنبيّ صلى الله عليه وسلم كان يمزح ولا يقول إلا حقًّا. إيَّاه والاسترسال **في المراء** والجدال، فإنَّه يورث قطع الألفة من بين الأخلاء.

[١٠٧] **ويبين الثاني بقوله ويرض نفسه بوظائف علمية** إفادةً واستفادةً **وفكرية** تصوُّراً أو تصديقاً وكذا سائر الأفعال الجميلة إذ المقصود أعمال القوَّة نظريةً كانت أو عملية، فإنَّ رسوخ الملكة تنقص بالفترة في الأعمال حتى تصير عُرضةً للزوال ويزيد رسوخها بالتمرّن على الأعمال، فكما أنَّ رياضة الأبدان من أسباب حفظ الصحة في الطبِّ الجسماني كذلك رياضة النفس في الروحاني ههنا بل رياضتها في حفظ صحَّتها أنفع من رياضة البدن في حفظ صحَّته، فإنَّ الثانية يتصور لها بدل بخلاف الأولى، لأنَّ تقاعد النفس عن اقتناص الحقائق بالقوَّة الفكرية تورث البلاهة والبلادة بل الانسلاخ عن رتبة الكمال الإنسانية. وينبغي أن لا يحجبه العجب والتكبر من العروج بمراقي الكمال وبمن كان وحيداً في العلم والبراعة ﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾ ولا يستغدر في ترك كسب الكمال بكبر السن والكلال. سئل أفلاطون «إلى متى يستحسن التعلُّم؟» فقال «ما دام يستقبح الجهل».

[108] Kişi dünyevi engellerden uzak durmak ve ilmî erdemleri kazanmakla meşgul olmak için **ilmin** kendinde ve ehlindeki **yüceliğini ve devamlılığını hatırlamalıdır**. Çünkü bedenlerin yok olmasıyla bilgiye yokluk ulaşmaz; aksine bilgi kişinin süsüdür ve ondan ayrılmaz. Yine **ilmin** maddi

5 **kirlerden arınmışlığını ve dünyanın hakirliğini, geçiciliğini** ve ilişkili olduğu şeylerin kesafetinden veya kendisine yönelenlerin hayatlarını kirlettiğinden ötürü **kirli olduğunu hatırlamalıdır**. Eğer dünya seni kaçırmasa bile sen dünyayı kaçırsın ve dünyayı sana düşman olan varislerine miras bırakırsın. Bundan dolayı dünyadan uzak durmak emredildi. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: “Dünyadan uzak dur.”¹ Yine şöyle demiştir: “Dünyada sanki yabancıymışsın veya bir yolcuymuşsun gibi ol ve kendini kabir ehlinden olmaya hazırla”². Hz Ali (r.a.) şöyle demiştir:

Allah'ım bizdeki kısmetine razıyız

Bizde ilim düşmanda mal var

15 Şüphesiz mal yakında bitecek

Fakat ilim bakidir, zail olmaz,

[109] Yazar erdemleri korumanın üçüncü yolunu şöyle açıkladı: **Arkadaşlarını, kusurlarında onu uyaracak doğru kişilerden seçmeli**. Yani mahir arkadaşlar edinip ondan kusurlarını açıklamasını istemeli ve bunda ısrar etmelidir. Şayet arkadaşı ona bir ayıbını haber verirse gönlünü o ayıptan arındırmalı ve bunu bir ihsan saymalıdır. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.) şöyle demiştir: “Kusurlarımı bana gösteren kimseye Allah rahmet etsin”. Kusurları yerleşmeden önce kişi onları yok etmeye çalışmalıdır. Arkadaşının sözleriyle de yetinmemeli, bunun yanında **düşmanlarının** onun hakkındaki **sözlerini**

25 **araştırmalı** ve **onlardan kusurlarını öğrenmelidir**. Çünkü düşmanlar genellikle onun ayıplarını araştırırlar ve bunları izhar ve ifşa etmeye çalışırlar. **Ardından kusurlarını terk etmelidir**. Bu, Galen'in şu sözyle anlatmak istediği şeydir: “Düşmanlar düşmanlarından faydalanırlar.” Kişi anlatılanlarla da yetinmemeli bilakis **insanların kusurlarına bakıp bu kusurlardan**

30 **kaçınmalıdır**. Nitekim Hz İsa (a.s) şöyle demiştir: “Hiç kimse beni terbiye etmedi fakat ben cahillerin cahilliğini gördüm ve onlardan sakındım.”

1 İbn Mâce, “Zühhd”, 3.

2 Buhârî, “Rikâk”, 5.

[١٠٨] **وليذكر** أي ليتذكر ليرغب عن الموانع الدنيوية ويشتغل باكتساب الفضائل العلمية **جلالته** أي العلم في ذاته وفي أهله [٢٢٠] **ودوامه** فإنّ المعارف لا يتطرّق إليها الفناء بفناء البدن بل هي حلية ذاته ولا تفارقه **وصفائه** من الكدورات المادية وليذكر **حقارة الدنيا وزوالها وتكدّرها** أي تكدرها لكثافة علائقها أو لتكديرها عيش أهلها، فإن لم تفتك فأنت تفوتها وتصل إلى ورثتك الذين هم أعداء لك، ولهذا أمر بالاجتناب عنها، قال عليه السلام «ازهد في الدنيا»^١، وقال عليه الصلاة والسلام «كن في الدنا كأنك غريب أو عابر سبيل وعد نفسك من أصحاب القبور»^٢، وقال عليّ رضي الله عنه :

رضينا قسمة الجبّار فينا لنا علمٌ وللأعداء مال

فإن المال يفنى عن قريب وإنّ العلم باقٍ لا يزال

[١٠٩] **وبيّن** الثالث بقوله **ويختار من أصدقاء الصدق الحذقاء من ينّبّه على عيبه** وليستفسره على عيوبه ويلحّ فيه، فإن أخبره بعيبٍ أظهر المسرّة ويعده من الإحسان كما قال أمير المؤمنين عمر بن الخطاب رضي الله عنه «رحم الله من أهدى إليّ عيوبي»، وتشتغل بإزالته قبل الرسخ ولا يكتفي بقول الصديق بل **يتفحص قول أعدائه فيه** أي في حقّه ويعلم منه عيوبه فإنّ الأعداء غالبًا يفتشون عن عيوبه ويسعون في إظهارها وإفشائها **فيتركها** وهذا معنى ما قال جالينوس «إنّ الأعداء ينتفعون بأعدائهم» ولا يكتفي بما مرّ بل **وينظر إلى معائب الناس فيتجنبها** كما قال عيسى عليه السلام «ما أدبني أحد ولكن رأيت جهل الجاهل فجانبته»

١ ابن ماجه، كتابُ الزُّهد، ٣.

٢ صحيح البخاري، كتابُ الرِّقاق، ٥.

Bir hakîm şöyle demiştir: “Erdemleri talep eden kimsenin arkadaşlarının sûretlerinden ve bilgilerinden bir aynası olmalı ve erdemsizliklerinin çirkinliğini görebilmesi için onun yaşantısı ve vasıflarını seyretmelidir. Çünkü nefis kendi fiillerindeki çirkinliği görmez fakat başkalarının fiillerindeki çirkinliği kolaylıkla idrak eder.”

[110] Yazar erdemleri korumanın dördüncü yoluna şu sözleriyle işaret etti: **Eğer** kişi nefsinde bu sebepleri gerçekleştirme hususunda bir **gevşeklik görürse zor alıştırmalarla nefisine boyun eğdirmeli**, alışılmışın ötesinde zor iyi amelleri yapmaya devam etmelidir. Özetle tabiatın ihmal etmesine imkan bulunmayan şeyleri yapmaya devam etmelidir.

[111] Yazar, sağlığının korunması hakkındaki meseleleri bitirdikten sonra, şu sözleriyle hastalıkları giderme meselesini açıklamaya başladı: **Kimde bir ahlâki hastalık oluşmuşsa, mukâbili olan erdemle onu tedavi etsin.** Yazar zıt demeyip “mukâbil” demeyi tercih etti. Çünkü erdemler dört, erdemsizlikler ise sekiz tanedir. İki şeyin zıt olmasının şartı ise aralarında son derece uzaklık bulunmasıdır. Bu ise ancak iki anlam arasında olabilir. Bu takdirde erdemsizlikler erdemlerin zıtları değildir. Evet, genel kullanımda erdemsizliklere erdemlerin zıtları denir.

[112] Bedenin tedavi edilmesi ya gıdalarda tasarruf etmekle veya ilaç kullanmakla olur. Bazen de zehir, dağlama ve kesme gibi tedavi şekillerinin kullanılmasına ihtiyaç duyulur. Aynı şekilde ruhun tedavi edilmesi de öncelikle ahlâkın güzelleştirilmesiyle ve erdemsizliklerin giderilmesiyle olur. Mesela güzel fiilleri tekrarlayarak ve cömertlik gibi bir erdemle yer değiştirerek, cimrilik tedavi edilir. Bu tedavi, gıdalarda tasarruf etme yoluyla tedavi etmek gibidir.

[113] **Sonra sert davranmalı**, fikir, söz ve fille kendisine kızmalı, nefisini kınamalıdır. Bu tedavi şekli ise ilaçla tedavi etmek gibidir. **Sonra mukâbilindeki erdemsizliğin sebeplerini** yapmalıdır. Mesela cimriliği, mukâbil erdemsizlik olan israfla tedavi etmelidir. Bu da zehirle tedavi etmek gibidir. **Bu durumda kendisini** zaruri miktarı aşmaktan **korusun ki diğer tarafa geçmesin.** Yukarıda zikredilen örnekte bu diğer taraf, israftır.

وقال بعض الحكماء «ينبغي لطالب الفضيلة أن يتخذ مرآة من صور أصحابه [٢١] ومعارفه ويشاهد سيرته وصفاته فيها ليطلع على قبح رذائله، فإن النفس لا تطلع على قبيح أفعالها لكن تدرك قبح أفعال غيرها بالسهولة.»

[١١٠] وأشار إلى الرابع بقوله **وإن رأي فتوراً في النفس في مباشرة تلك الأسباب طوعها بالرياضات الصعبة والتزام مشاق الأعمال الصالحة فوق المعهود**، وبالجملته يزاول أموراً لا يكون للطبع فيها مجال لإهمال.

[١١١] ولما فرغ من مباحث حفظ الصحة شرع في بيان دفع المرض بقوله **ومن حصل له مرض فليعالجه بارتكاب الفضيلة المقابلة** وأثر المقابلة على المضادة، لأن الفضائل أربع والرذائل ثمانية وشرط في الضدين أن يكون بينهما غاية البعد فلا يتأتى إلا بين معنيين وحينئذ ليست الرذائل أضداد للفضائل، نعم يطلق عليها أضداد في الاصطلاح الأعم.

[١١٢] ولما كان العلاج الجسماني إما بالتصرف في الغذاء أو باستعمال الدواء، وقد يحتاج إلى استعمال السم ونحو الكي والقطع وكذلك العلاج الروحاني أولاً بتهذيب الأخلاق وإزالة الرذائل كالبخل بتكرار الأفعال الجميل والتعود بها كالسخاء وهو بمنزلة العلاج الغذائي،

[١١٣] ثم ارتكاب **التعنيف** والتوبيخ وملامة النفس فكراً وقولاً وعملاً وهو بمنزلة العلاج الدوائي، ثم ارتكاب أسباب **الرذيلة المقابلة** كالإسراف في المذكور وهذا بمنزلة العلاج السمي **فليحفظ نفسه** بعدم التجاوز عن القدر الضروري حتى لا يتجاوز إلى الطرف الآخر الذي هو الإسراف في المثال المذكور،

Zira zehir kullanımında, ölme ve zehirlenme korkusu vardır. **Sonra sıkı riyazet yapmalıdır** ve bunu sürdürmelidir. Buna örnek, o gücün zayıflaması ve daha kolay olana boyun eğmesi için adak adamak, güçlü vaatlerde bulunmak ve zor fiilleri yapmaktır. Bu şekilde tedavi ise kesme ve dağlama yoluyla tedavi mesabesindedir. Tedavinin sonu, dağlamadır.

[114] Bu, tedavi yollarının tümel bir tarzda anlatısıdır. **Şimdi çokça vukubulan cüz'i hastalıkları ve bunların tedavilerini zikrederim** ki diğer hastalıklar bunlara kıyaslansın. Tedavi yollarının tabiattaki düzen izlenerek varlıktaki sıralanışına göre dizilmesi gerekir. Sözüün ayrıntısı şudur: Yetkinliğe ulaştıran hareketlerin ilkeleri ya doğaldır ya da yapaydır. Doğal hareket, embriyonun gelişim dönemindeki hareketi gibidir. Yapay hareket ise odunun aletler vasıtasıyla yatak olma kemaline doğru hareketidir. Doğal olan, yapay olandan öncedir. Çünkü doğal olan, yüce ilkelere dayanır. Yapay hareket için insani bir irade gerekir. Oysa doğa sanatkâr konumundadır. Kuşkusuz ikincinin yetkinliği, birincilere benzemektir. Bu bağlamda yapay olanın yetkinliği, doğal olana benzemektir. Dolayısıyla sebeplerin öne alınması ve ötekilerin sonraya alınması gerekir. Bu önceye ve sonraya alınma işlemi ise ilahî takdirle doğal olan üzerine her ne inşa oluyorsa insanî yönetim vasıtasıyla da yapay olan üzerine ilave bir özellikle o şeyin inşa olmasına uygun bir şekilde yapılmalıdır. Bu ilave özellik, onun iradeye bağlı olarak gerçekleşmesidir. Mesela eğer insan yumurtaya tavuk sıcaklığına uygun bir sıcaklık uygularsa iradeye bağlı olarak bir seferde çokça civciv elde etmesi mümkündür. Bu kadar civcivin bir seferde tavuk kuluçkasından elde edilmesi zordur.

[115] Bunu ortaya koyduktan sonra deriz ki, ahlâkı olgunlaştırmak yapay bir iştir. Bundan dolayı olgunlaştırma işinde tabiat rehber edinilmelidir. Böylece güçler, varlıktaki dizilişlerine göre olgunlaştırılırlar. Buna göre ilk önce iffet melekesiyle arzu gücü, sonra cesaret için öfke gücü, daha sonra ise hikmet için temyiz gücü olgunlaştırılır. Çünkü ilk meydana gelen şey, beslenme gücünün isteğidir. Bu güç bir yetkinliğe erdikten sonra, zararlı şeyleri ve arzu duyulanları elde etmeye engel teşkil eden şeyleri gidermek için öfke gücü belirir. Bunun genel olarak yetkinleşmesinin ardından temyiz gücü belirir.

فإنَّ في السمِّ خوف الهلاك والسراية [٢١٠] ثمَّ بارتكاب الرياضات الشاقَّة وإلزامها كالإيفاء بالنذور والعهود القوية والأعمال الصعبة لتضعف تلك القوَّة ويدعن لما هو أسهل منها، وهذا بمنزلة العلاج بالقطع والكَيِّ وآخر الدواء الكَيِّ.

٥ [١١٤] هذا طريق المعالجات على وجه الكلِّي ولنذكر أمراضاً جزئيةً يكثر وقوعها مع علاجها ليقاس سائر الأمراض عليها، وينبغي أن يترتَّب العلاج بحسب الترتيب في الوجود اقتدئاً للطبيعي، وتفصيل الكلام أن مبادي حركات تؤدي إلى الكمال إمَّا طبيعية أو صناعية، فالحركة الأولى كحركة النطفة في أطوارها والثانية كحركة الخشب بوساطة الآلات إلى الكمال السريري، والطبيعة مقدِّمة على الصناعة لأنها مستندة إلى المبادي العالية ولا بدَّ للصناعة من الإرادة الإنسانية والطبيعية بمنزلة الصانع، ولا شكَّ أنَّ كمال الثاني تشبَّه بالأوائل فكمال الصناعة بالتشبه بالطبيعة فيجب تقديم الأسباب وتأخيرها على وجه لائق يترتب عليه بواسطة التدبير الإنساني ما يترتب على الطبيعة بالتقدير الإلهي مع مزيةٍ وهي كونه بحسب الإرادة، مثلاً إذا ربَّى الإنسان البيض بحرارةٍ تناسب حرارة الدجاج يمكن أن يحصل فروخ كثيرة دفعةً واحدةً بحسب الإرادة، ويتعسَّر حصول مثلها دفعةً من حضانة الدجاج.

١٥ [١١٥] إذا تمهَّد هذا فنقول تهذيب الأخلاق أمرٌ صناعيٌّ فيجب أن يقتدى فيه بالطبيعة فيذهب القوى بحسب ترتبها في الوجود فيهدَّب أولاً الشهوة بملكة العفة ثم الغضب للشفاعة ثم قوَّة التمييز للحكمة، لأنَّ [٢٢] أوَّل ما يحدث هو طلب قوَّة غذاء بعدما كملت هذه القوة كمالاً ما تظهر القوَّة الغضبية لتدفع المضارَّ وما يزاحمه في نيل الراغائب، وبعد كمالها في الجملة تظهر قوَّة التمييز

Temyiz gücünün ilk belirtisi hayâ ve güzel ile çirkini ayırmaktır. Sonra bu ilk iki belirti uygun bir yetkinliğe erdikten sonra, türü korumaya yönelir. Bu, ilk olarak benzerini meni maddesinden ve cinsel arzudan meydana getirmekle olur. İkincisi olarak, faydaları türe raci olan yasalar, siyasetler ve asabiyyetle kişinin korunması ve mahreminin savunulmasıyla olur. Üçüncü güç, tümelleri akledip türleri ve cinsleri tasavvur edinceye dek doğru yetkinlik basamaklarında yükselir. Böylece her bir gücün yönelişi, tümeller tarafına ve insani yetkinliklerin izharına başlamaya hasredilir. Akıl isminin kullanılması tümelleri tasavvur etmekten sonradır. Dolayısıyla o, bu mertebede tabiatın tedbirine bağlı yetkinliklerin sonudur.

[116] Bunu öğrendikten sonra bil ki; yazar, hastalıkların meydana gelme sıklığını dikkate almış, bundan dolayı bizim anlattığımıza uygun olmayan bir yolla onları düzene koymuştur. Buna göre, düşünme gücüne ilişkin olan hastalıklar üçtür. Birincisi **şaşkınlıktır**. Bu, zihnin idrak edilenlere yöneldiği zaman zorlanmasıdır. Tıpta hastalıkların tedavi edilmesinin yolu şöyledir: Önce hastalığın cinsi, sebepleri ve belirtileri bilinir. Sonra tedavinin niteliği bilinir. Bu bağlamda deriz ki, şaşkınlık ifrat kabilindendir. **Şaşkınlığın sebebi**, kapalı meselelerde nefsin iki taraftan birisine kesin hüküm vermekten aciz kalacağı şekilde **delillerin çatışmasıdır**. **Şaşkınlığın tedavisi aklî kanunlarla alıştırma yapmaktır**. Şöyle ki; evvela iki çelişğin aynı anda kalkması ve bir arada bulunmalarının imkânsız olduğunu hatırlar ki vakiada her meselenin bir tarafının doğru, diğerinin yanlış olduğunu kesinlesin. Sonra ulaşmak istediği sonuçla ilişkili öncülleri araştırır ve doğrunun yanlıştan ayrışması için bu öncüller son derece ihtiyatla mantık kurallarına vurulur.

[117] İkincisi **yalın cehalettir**. Bu, bilgiye sahip olma özelliğindeki bir kimsede bilgiye sahip olduğu inancı bulunmaksızın bilginin olmaması durumudur. Bu hastalık tefrit kabilindendir ve başlangıçta yerilmiş değildir; bilakis ilim öğrenmenin şartıdır. Fakat bu devamlı olduğunda yerilmiştir ve bunun sebebi de açıktır. **Yalın cehalete sahip kimseler, hayvan gibidirler. Zira insanın hayvanlardan ayrışmasını sağlayan şeyden**, yani bilgiden, **yoksundurlar**. Bunların insan diye isimlendirilmeleri, yaş hurmanın hurma ve ekinin buğday diye isimlendirilmesi gibidir.

وأول آثارها هو الحياء والفرقة بين الجميل والقبيح ثم إذا كملت الأوليان كمالاً
لائقاً توجهت إلى حفظ النوع، فالأولى بتحصيل مثله من مادة المني وشهوة
النكاح، والثاني بحفظ الشخص والذب عن حريم حرمة بالنواميس والسياسات
والعنصرية مما ترجع منفعه إلى النوع، والقوة الثالثة يترقى في مدارج الكمال إلى
أن تعقل الكليات وتتصور الأنواع والأجناس، وحينئذ تنصرف عناية كل من القوى
إلى جانب الكليات والشروع في إظهار الكمالات الإنسانية وإطلاق اسم العقل
بعد تصور الكليات فهي في هذه المرتبة منتهى كمالات منوطة بتدبير الطبيعة.

[١١٦] إذا عرفت هذا فاعلم أن المصنف نظر إلى كثرة وقوع المرض فرتب
على طريق لا يناسب ما قررنا، فما يتعلق بالقوة النظرية الثلاثة، الأول **الحيرة**
وهي اضطراب الذهن عند التوجه نحو المدركات. وملاك الأمر في الطب
معرفة أجناس الأمراض وأسبابها وعلاماتها ثم كيفية العلاج، فنقول الحيرة من
قبيل الإفراط سببها **تعارض الأدلة** في المطالب الخفية بحيث تعجز النفس عن
العزم بأحد الطرفين **وعلاجها ممارسة القوانين العقلية** بأن يتذكر أولاً أن اجتماع
النقيضين وارتفاعهما محال حتى يجزم إجمالاً بأن أحد طرفي كل مسألة حق
في الواقع والآخر باطل، ثم يتفحص عن [٢٢٢] المقدمات المناسبة للمطلوب
وتعرض على القوانين المنطقية بالاحتياط البليغ لتمييز الحق من الباطل.

[١١٧] **الثالث الجهل البسيط** وهو عبارة عن عدم العلم عما من شأنه أن يعلمه بلا
اعتقاد العلم في شأنه، وهو من قبيل التفريط وهو غير مذموم في الابتداء بل هو شرط
تعلم العلم، لكنه في الدوام مذموم وسببه ظاهر وأصحابه **كالأنعام لفقدهم ما به يمتاز**
الإنسان عنها أي العلم، وتسميتهم بالإنسان كسمية البلح تمرًا أو الزرع بالحنطة

Hatta onlar hayvanlardan daha da aşağıdadır, çünkü hayvanlar kendi yetkinliklerine doğru yönelirler. Diğer deyişle hayvanlar, türsel yetkinliklerinin son sınırına ulaşma hususunda güç sarf etmeye yönlendirilmişlerdir ve o yetkinliğe giden yoldan sapmazlar. Oysa cahil böyle değildir. Çünkü cahil, erdem ve erdemsizliklerin bilgisinden habersizdir ve doğru yönden ve kendi türünün özelliği olan yetkinlik kazanmaktan sapar.

[118] Hz. Ali (r.a.) şöyle buyurmaktadır: “Allah Teâlâ melekleri şehvet olmaksızın akıldan, hayvanları akıl olmaksızın şehvetten ve insanları akıl ve şehvetten yaratmıştır. Kim akli şehvetine galip gelirse o kişi meleklerden daha üstün olur, kimin de şehveti aklına galip gelirse hayvanlardan daha aşağı olur.” Aristoteles şöyle söylemiştir: “Gözleri gören bir kimse ile âmâ birisi kuyuya düşerse her ikisi de bedbahtlıkta ortak olurlar fakat gören kınanır, âmâ mazur görülür.” Şiir:

İnsanların kusurları arasında bir kusur görmedim
Yetkinleşmeye güç yetirenlerin eksikliği gibi.

[119] İlim olmadan hiçbir erdem tamamlanmaz. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.) “*Rabbim ilmimi artır*”¹ demekle emir olundu. Hz. Aişe (r.a.) Hz. Peygamber’e: “Hangi şeyle insanlar birbirlerinden üstün olurlar” diye sordu. Hz. Peygamber de “Akılla” buyurdu². Hz. Peygamber (s.a.) Hz Ali’ye şöyle dedi: “Ey Ali! İnsanlar yaratıcılarına iyilikle yaklaştıkları zaman sen aklınla yaklaş; onları derecelerde ve yakınlaşmakta geçersin. Çünkü akıl ile nimetleri ve sıfatları düşünürsün.”³

[120] Yalın cehalet, **şöyle tedavi edilir: Kişi âlimlerin meclislerinde onların diyalogları esnasında kendisinin tıpkı diğer hayvanlar gibi konuşmaktan aciz olduğunu gördüğünde eksikliklerini fark etmesi için sürekli âlimlerle birlikte olur.** Böylece umulur ki Allah ona hidayet verir de bu hastalığı gidermekle meşgul olur.

1 Tâhâ 20/114.

2 Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l- Hâris* (Medine, 1992), II, 85.

3 Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetu'l-evliya ve tabakâtu'l-asfiya* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî), I, 18.

بل هم أضلّ من الأنعام لتوجّهم نحو كمالاتها أي فإنّها مهتديّة إلى صرف قوّتها في الوصول إلى غاية كمالها النوعي ولا ينحرف عن جادة تنتهي إليها، بخلاف الجاهل فإنّه غافل عن معرفة الفضائل والردائل وينحرف صوب الصواب وتحصيل الكمال الذي هو من خصائص نوعه.

[١١٨] قال عليّ كرم الله وجهه «خلق الله تعالى الملائكة من عقل بلا شهوة وخلق البهائم من شهوة بلا عقل وخلق الإنسان من عقل وشهوة، فمن غلب عقله على شهوته فهو خير من الملائكة ومن غلبت شهوته على عقله فهو أخس من البهائم». قال أرسطو «إن دفع بصيرٍ وأعمى في برٍّ فهما مشتركان في الشقاوة لكن البصير ملوم والأعمى معذور». شعر:

ولم أر في عيوب الناس عيباً كنقص القادرين على التمام

[١١٩] ولا تتم فضيلة بغير العلم ولهذا أمر النبيّ صلى الله عليه وسلم أن يقول ﴿رَبِّ زِدْنِي عِلْماً﴾^١ وسألت عائشة رضي الله عنها النبيّ صلى الله عليه وسلم «بأيّ شيء يتفاضل الناس»، فقال «بالعقل»^٢ وقال لعليّ رضي الله عنه «يا عليّ إذا تقرب الناس إلى خالقهم بأنواع البرّ فتقرّب أنت بعقلك تسبقهم بالدرجات والزلفى، لأنّه بالعقل تفكر في الآلاء والصفات»^٣.

[١٢٠] **ويعالج الجهل البسيط بملازمة العلماء ليظهر له نقصانه في محافلهم** [٢٣] **عند مُحاوراتهم** لما يرى نفسه عاجزاً عن النطق كسائر الحيوانات لعلّ الله يهديه فيشتغل بإزالة هذا المرض.

١ طه ١١٤/٢٠.

٢ نور الدين الميثقي، بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث (المدينة: مركز خدمة السنة والسيرة النبوية، ١٩٩٢)، ٨٠٥/٢.

٣ أبو نعيم الإصبهاني، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء (بيروت: دار الكتاب العربي)، ١/١٨٨.

[121] Üçüncüsü **katmerli cehalettir**. Bunun hakikati, gerçeğe uymayan inançtır. Bu cehalet, kişinin bildiğine inanmasını hatta bilmediğini dahi bilmemesini gerektirir. Bundan dolayı katmerli cehalet olarak isimlendirilmiştir. Beden doktorları bazı kronik hastalıkları ve iyice yerleşmiş sıkıntıları tedavi etmekten aciz oldukları gibi, nefis doktorları da bu hastalığı tedavi etmekten acizdirler. Çünkü bildiğine olan inançla birlikte bilginin elde edilmesi düşünülemez. Nitekim Hz. İsa (a.s.) şöyle demiştir: “Ben körleri ve alaca hastalığını tedavi etmekten aciz değilim fakat ahmak kimseyi tedavi etmekten acizim.” Kişi tedavi olmayı kabul ettiği takdirde tedavisi yazarın dediği gibidir: **Eğer tedavi kabul ederse, tedavisi kesin bilginin hazzını tatması için matematik ilimleriyle meşgul olur**. Zira matematiğin meselelerinde doğru yanlıştan tam şekilde ayırışır ve vehme fazla yer yoktur. Ardından kişi kendi inançlarına dönüp de onlarla birlikte kesin bilginin hazzını ve itminanını bulamadığı zaman, inançlarının bozukluğuna muttali olur. Böylece cahilliği, yalın cehalete dönüşür. **Sonra tedrici olarak her bir öncüle dikkat çekilir**.

[122] Öfke gücüne ilişkin hastalıklar da üç cinstir. Birincisi **öfke taşkınlığı**, ödeklilik ve korkaklıktır. Öfke taşkınlığı ifrat, ödeklilik ise tefrit cinsindendir. Korkaklık ise nitelik düşüklüklerindendir. Öfke taşkınlığı, ruhun ve onun bineğinin yani kanın, baskınlıktan ötürü, dışarı doğru hareketini gerektiren nefsanî niteliktir. **Öfke taşkınlığı, sebeplerinin yok edilmesiyle tedavi edilir. Bu sebepler on tanedir**.

[123] Birincisi **kendini beğenmedir**. Bu, kişinin gerçekte hak etmediği bir rütbeyi hak ettiğine inanmasıdır.

[124] İkincisi **büyüklik taslamadır**. Bu, kendini beğenmeye yakındır. Aralarındaki fark şudur: Büyüklik taslama, kişinin kendisi inanmasa bile başkasına karşı hak talep etme iddiasıdır. Kendini beğenmede ise kişinin inanması gerekir. Yazar, bunların eksikleri ve kusurları düşünme şeklindeki tedavisine şu sözlerle işaret etti: **Bu ikisi, annenin idrar kanalı ile babanın idrar kanalında iki kez akan kimsenin uydurmasıdır ve o da yarın ölecektir**. Bu, Hz Ali'nin (r.a.) şu sözüne işarettir: “Sen öncesi pis bir su, sonu bozulmuş bir ceset ve bu ikisi arasında kusur taşıyansın.”

[١٢١] الثالث **الجهل المركب** وحقيقته اعتقاد لا يطابق الواقع، وهذا مستلزم لأن يعتقد علمه حتى كما لا يدري لا يدري إنه لا يدري، ولهذا يسمى الجهل المركب وكما أن أطباء الأبدان عاجزون عن علاج بعض الأمراض المزمنة والعلل المستحكمة كذلك أطباء النفوس عاجزون عن علاج هذا المرض لأنه مع اعتقاد العلم لا يتصور اكتسابه كما قال عيسى عليه السلام «لا أعجز عن علاج الأكمه والأبرص وأعجز عن علاج الأحمق»، وعلى فرض قبول العلاج كما قال: **إن قبل العلاج فبملازمة العلوم الرياضيات** فإن الحق في مسائلها ممتاز عن الباطل امتيازاً تاماً وليس للوهم زيادة مجال **ليطعم لذة اليقين** ويطلع على حلل معتقداته إذا رجع إليها ولم يجد معها تلك اللذة والطمأنينة فيصير جهله بسيطاً ثم **التنبيه على مقدمة مُقدِّمة بالتدرّج**.

[١٢٢] وما يتعلّق بقوة الدفع ثلاثة أجناس أيضاً **الغضب** والجبن والخوف، فالغضب من جنس الإفراط والجبن من جنس التفريط والخوف ممّا هو ردّيّ الكيفية، فيعالج الغضب وهو كيفية نفسانية يقتضي حركة الروح ومركبه أعني الدم إلى الخارج للغلبة **بنفي أسبابه وهي عشرة**.

[١٢٣] **الأول العجب** وهو أن يعتقد استحقاق رتبة لا يستحقها في الواقع. [١٢٤] **والثاني التكبر** وهو قريب من العجب، والفرق بينهما أن التكبر ادّعاء ذلك الاستحقاق [٢٢٣] على الغير وإن لم يعتقد، ولا بدّ في العجب من اعتقاده، وأشار إلى علاجهما من ملاحظ النقائص والمعائب بقوله **وهما بدع أي بديع بعيد ممّن جرى مجرى البول مرتين** مجرى بول الأب ومجرى بول الأم **وهو ميت غداً** وهذا إشارة إلى قول عليّ كرم الله وجهه «أنت الذي أوله نطفة قدرة، وآخره جيفة مذرة، وفيما بينهما حامل العذرة»

Ve aynı şekilde o ikisi, **türünün diğer bireylerine muhtaç kimsenin uydurmasıdır**. Kudsi hadiste şöyle geçmektedir: “Kibriya, benim ridâm, azamet ise benim izârımdır. Kim bu hususlarda benimle çekişirse, onu ateşime sokarım.”¹ Yine hadiste şöyle denilmektedir: “Büyüklik taslayan zerre sûretinde haşrolunur.”² Bunun hakikati şudur: Büyüklik taslama filini, muhtaçlık kirlerinden münezze ve uzak her şeyin yetkinlikte ve varlıkta cömertliğine muhtaç olduğu mutlak zenginden başkası hak edemez. Sonuç olarak kendini beğenen ve büyüklik taslayan kimsenin, kendi kusurlarını ve başkalarının kemallerini düşünmesi gerekir. Çünkü her varlık için bir yetkinlik vardır. Bu yetkinlik ona özgüdür ve onda ortağı yoktur. Çünkü her zerre ilahî isimlerden bir ismin tezahürü ve sıfatlardan bir sıfatın aynasıdır.

[125] Üçüncüsü **övünmedir** yani mal ve neseb gibi harici şeylerle başkasına karşı gururlanmak ve üstünlük taslamaktır. **Bu, ikisinden** yani kendini beğenmeden ve büyüklik taslamaktan **daha da beterdur**. **Çünkü övünme, başkasının erdemiyledir**. Diğer deyişle mal ve neseb gibi övünülen şey kişinin zâtının dışındadır. Fakat yazarın bu söylediği tartışmalıdır. Zira övünülen şeyin bu şekilde değerlendirilmesi, ya güzelliğin başkasının erdemi olmasını ya da övünülen şeyin, sadece kişiden ayrı harici durumlarla sınırlı olmasını gerektirir. Dolayısıyla onun şöyle tarif edilmesi daha uygundur: Övünme, geçici şeylerle gururlanmadır. Şöyle denir: Övünülen şey ya bedensel ya da harici bir mutluluktur. Bedensel mutluluk mizaçtaki en küçük değişimle yok olmaya maruz kalır. Harici mutluluk ise başkasının erdemidir. Bu durumda kişi övündüğü şeye baksın; şayet güzellik gibi bedensel ise, en küçük değişimle zevâle maruz kalan bir şeyin gururlanmaya değer olup olmadığını düşünsün. Yok, eğer övündüğü şey nesepe şüphe yok ki o, atalarından birisinin şerefidir. Bu durumda kendisini nispet ettiği kişinin hayatta olduğunu farz etsin ve “övündüğün neseb benimdir, senin kendinde övüneceğin hiçbir şey yoktur” iddiasında bulunsun. Nitekim şöyle denilmiştir:

Eğer gelmiş geçmiş bir toplulukla övünüyorsan

Deriz ki: doğru söylüyorsun ama onlar ne kötü şey doğurmuşlar.

1 İbn Mace, “Zühed”, 165.

2 Tirmizi, “Sıfatu'l-kıyâme”, 77.

وكذلك هما بدع مَمَّن يحتاج إلى أبناء جنسه وفي الحديث النبوي «الكبرياء ردائي والعظمة إزاري فمن نازعني فيهما أدخلته ناري»^١، وفي الحديث أيضاً «إنه يُحشر المتكبر في صورة الذر»^٢، وحقيقته أنه لا يستحق التكبر إلا الغني المطلق المنزه عن شوائب الاحتياج المحتاج إلى جوده كل شيء في كماله وجوده. والحاصل أنه لا بد أن يلاحظ عيوبه وكمال غيره، لأن كل موجود له كمال هو خصيسته لا يشاركه غيره، لأن كل ذرة من الذرات مظهر اسم من الأسماء ومرآة صفة من الصفات.

[١٢٥] والثالث الافتخار أي المباهاة والتفوق إلى الغير بأمر خارج كمال والنسب وهو أبعد منهما أي من العجب والكبر لأنه بفضيلة الغير أي المفتخر به الخارج عن ذاته كمال والنسب، وفيه نظر لأنه يلزم أحد الأمرين إما كون الجمال فضيلة الغير أو حصر المفتخر به في الأمور الخارجة المنفصلة عنه، فالأولى أن يعرف بأنه المباهاة بأمر هي عرضة للزوال، ويقال أن المفتخر به إما سعادة بدنية أو خارجية، فالأولى عرضة للزوال بأدنى تبدل [٢٤] في المزاج، والثاني فضيلة الغير فلينظر إلى المفتخر به إن كان بدنياً كالجمال، فليتأمل أن شيئاً يزول بأدنى عارضية هل يليق أن يباهى به، وإلا فإن كان نسباً ولا شك أنه شرف أحد الآباء فليفرض أن الذي ينسب إليه حاضر ويدعي أن الذي يفتخر به هو لي وليس لك في نفسك شيء تفتخر به كما قيل

إن افتخرت بأقوام مضوا سلفاً قلنا: صدقت ولكن بس ما ولدوا،

١ ابن ماجه، كتاب الزهد، ١٦٥.

٢ سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة والرفائق والورع، ٧٧.

Hız. Peygamber (s.a.) “Bana nesebinizle gelmeyin, amellerinizle gelin”¹ buyurmaktadır. Hız. Ali (r.a.) “Ben amelimin çocuğuyum” demiştir. Yine zamanındaki birçok erdem sahibi kimse kemal sıfatlarda onun babasından daha üstün olabilir. Bu durumda kendisini babasına intisap ederek bu faziletli kimselere övünmeye nasıl tevessül edebilir!

[126] Eğer övünülen şey malsa; felakete uğramaktan emin olmayan ve çoğu zaman gasp ve soyguna maruz kalan şeyin akranlarına karşı övünmeyi gerektirmediğini hatırlasın. Rivayete göre, Yunan liderlerinden biri, hakim bir köleye karşı övünmüş. Bunun üzerine köle ona şöyle demiş: “Şayet süslenmiş gösterişli bir elbiseyle övünürsen süs o elbisededir; bindiğin binekle övünürsen kemal onundur; atalarının erdemiyle övünürsen fazilet onlarındır, senin değil. Eğer her hak sahibi hakkını isterse o faziletlerin hiç birisi sana kalmaz. Hatta sana bir şey ulaşmadığından hak istemeye de gerek kalmaz. Öyleyse sana ait şeref nerede!” Harici olan bir şeyle övünme, aynı şekilde faydasının az olması hatta hiç olmaması ve saygınlığının azlığı dikkate alınarak tedavi edilir. **Kişi itibarının düşüklüğünü ise kendisinin, soyunun ve zenginliğinin tanınmadığı bir yere gitmekle öğrenir.**

[127] Öfke taşkınlığının dördüncü sebebi **didişmedir**. Bu, muhalefet ve ayrışmadır.

[128] Beşinci sebep **çekişmedir** yani başkasının men ettiği şeyde aşırıya gitmektir. Bu ikisi, düzenin sebebi olan kaynaşmayı yok eden kını doğurur. Nitekim yazar şöyle demiştir: **Bu ikisi dünya düzenini yok eder** ve irtibatın temellerinin yıkılmasına yol açar. Bu da hiç şüphesiz bütün fesatlar içinde en çok fesat çıkaranıdır. Bunların tedavisi, bunların katı bir şekilde terkedilmesi ve mukâbillerinin yapılmasıdır.

[129] Altıncı sebep aşırı **şakacılıktır**. Bu, şaka yoluyla tuhaf bir şey sergilemektir.

1 Bk. Mehdi Mehrizi, *Minâs Hadis-i Şia*, Müessesesi-i Ferheng-i Dâr-ı Hadis, 1389, XVII, 397.

وقال النبي صلى الله عليه وسلم «لا تأتونني بأنسابكم واثتوني بأعمالكم»^١، وقال علي رضي الله عنه «انا ابن عملي»، وأيضاً يمكن أن يكون كثير من فضلاء عصره يفضلون في صفات الكمال على أبيه فكيف يتوسل بالانتساب إليه إلى الافتخار على هؤلاء الفضلاء.

٥ [١٢٦] وإن كان مالاً فليتذكر أن كل ما لا يأمن آفات الحدثان ويتطرق إليه الغضب والنهب في أكثر الأزمان لا يوجب افتخاراً على الأقران. روي أن رئيساً من رؤساء يونان افتخر على غلام حكيم فقال الغلام: إن افتخرت بالثياب الفاخرة التي تزيت بها فالزينة فيها، وإن افتخرت مركوبك الذي ركبتة فالكمال له، وإن باهيت بفضيلة الآباء فالفضيلة لهم لا لك، فإذا لم يكن لك إحدى تلك الفضائل فإن استرد كل ذي حق حقه بل لما لم ينتقل إليك لا يحتاج إلى الاسترداد فماذا لك من الشرف؛ وليعالج الخارجي أيضاً بالنظر إلى قلة فائدته بل عدمها وقلة اعتباره. ويعرف قلة اعتباره بالسفر إلى حيث لا يعرف هو ولا أصله ولا ماله.

[١٢٧] والرابع المراء وهو المخالفة والشقاق.

١٥ [١٢٨] والخامس اللجاج أي المبالغة [٢٤] فيما يمنع الغير وهما موجبان للبغض المزيل للموافقة التي هي سبب الانتظام كما قال وهما قاطعان للنظام أي نظام العالم ويفضيان بأساس الارتباط إلى الانهدام ولا مزية في أنه أفسد كل فساد وعلاجهما تركهما بالتعنيف وارتكاب المقابل.

[١٢٩] والسادس المزاح بالإفراط، وهو إظهار شيء غريب على سبيل التمليح.

١ مهدي مهريزي على صدرای خویی، میراث حدیث شیعه، (مؤسسه فرهنگی دارالحديث، ١٣٨٩)، ٣٩٧/١٧.

[130] Yedinci sebep **alaycılıktır**. Bu nefisleri küçük ve hakir görmektir. Bu ikisi, **faydası az olmasının yanı sıra** geçici şeylere yöneldiği için **bu ikisi güzelliği yok ederler**, kin doğurduklarından dolayı **düşmanları celbederler ve** yukarıda öğrendiğin gibi **düzeni bozarlar**. “Bozar” olarak tercüme edilen “kâtı” kelimesi, “câmi” kalıbında sayılır ve onun gibi muamele görür. Yahut onun zamiri, zikredilene veya şakacılık ve alaycılığın her birisine racidir. Dengeli şakacılığa gelince bildiğin gibi o övülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) şaka yapardı ama alay etmezdi. Sanki ikisi arasındaki fark şudur: Küçümsemek, alay etme içinde vardır ama şaka da yoktur. Hz. Ali (r.a.) şakacıydı. Hatta İbn Abbas (r.a.) kendisine şaka yapan Hz. Ali’ye, “Şu şakacılığın olmasaydı imamet sana ne kadar da yakışır” demiştir. Selmân (r.a.) ise Hz. Ali’ye “Seni dördüncü sıraya atan bu şakacılığındır” demiştir. Yazar şu sözüyle şakacılığın zıddıyla tedavisine işaret etti: **Şakayı dengeli yapmaktan aciz olan kimse onu terk etmelidir**. Alaycılık ise şöhret ve servet sahibi kimselerin kalplerini kazanmaya çalışan aşağılık kimselerin huylarındandır. Rivayete göre alay edenler alay edilmek sûretiyle cezalandırılırlar. Şöyle ki onlara cennete girmeleri emir olunacak sonra kapılar kapatılacak ve bu durum onlara defalarca tekrarlanacak.

[131] Sekizinci sebep **hiyanettir**. Bu, ister şöhret ve servette ister ırzda olsun anlaşmayı bozmaktır. Hz. Peygamber (s.a.) bunu münafığın huylarından saymıştır. Bu Türklerde daha çoktur.

[132] Dokuzuncu sebep **haksızlıktır**. Bu intikam alma yoluyla zulüm etmektir. Akıllı kimsenin buna kalkışması yaraşmaz. Hatta intikama, ancak intikamın başka bir bozgunluğa sebep olmayacağı bilindikten sonra başvurulabilir. Bu da, ancak düşünüp taşındıktan ve kendisinde hilim melekesi meydana geldikten sonra olur. Yine de mutlak olarak af etmek evladır. “*Böylece sizinle arasında düşmanlık olan kimse sanki yakın dost oluverir.*”¹ İntikam almaya gücü olduğu halde af etmek, intikam almaktan daha zordur. Nitekim “düşmana merhamet etmek, sevdiklerine merhametsiz davranmaktan daha zordur” denilmiştir.

1 Fussilet 41/34.

[١٣٠] والسابع **الاستهزاء** وهو استخفاف النفوس واستحقارها وهما مع قلة الفائدة مسلبة للبهاء لانصباب عرض **مَجْلِبَةٌ لِلْأَعْدَاءِ** لأنَّهما يولدان الحقد قاطع للنظام كما عرفت، وعدّ كلمة قاطع في عداد الجامع فعومل معاملته أو ضميره يرجع إلى المذكور أو إلى كلّ واحد، وأمّا المزاح المعتدل فمحمود كما عرفت فإنَّ النبي صلى الله عليه وسلم كان يمزح ولا يهزل، وكأنَّ الفرق بينهما ٥ إنَّ الاستخفاف مأخوذ في الهزل دون المزاح، وعليّ رضي الله عنه كان مزاحاً حتى قال له ابن عباس رضي الله عنهما: بعدما مزحه ما أخلقك بالإمامة لولا الدعابة فيك، وقال له سلمان: هذا الذي أخرك إلى الرابعة، وأشار إلى هذا وإلى علاجه بالضدّ بقوله **ومن عجز عن الاقتصاد في المزاح فليتركه** وأمّا الاستهزاء ١٠ فمن شيم الأندال يتشبّهون في استجلاب قلوب ذوي الجاه والمال. روي أنّ المستهزئين يعاقبون بصورة الاستهزاء، فإنّه يؤمر بإدخالهم الجنّة ثم يغلق الباب عليهم ويفعل ذلك معهم مرّات.

[١٣١] والثامن **الغدر** وهو نقض العهد سواء كان في الجاه والمال أو العرض، وعدّه النبي صلى الله عليه وسلم من أخلاق المنافق وهو في الأتراك [٢٥] أكثر.

[١٣٢] والتاسع **الظُّيم** وهو الظلم على وجه الانتقام ولا يليق بالعاقل الإقدام ١٥ عليه بل لا ينبغي أن يتقدم على الانتقام إلا بعد العلم بأنّه لا يؤدي إلى مفسدة أخرى، وهذا إنّما يكون بعد إعمال الفكر والروية وحصول ملكة الحلم بل العفو مطلقاً أولى، ﴿فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾ والعفو عنه بعد القدرة أصعب عليه من الانتقام كما قيل رحمة الأعداء أشدّ من جفوة الأحباء.

Yazar bunların tedavilerine şu sözüyle işaret etti: **Bu ikisi** yani hıyanet ve haksızlık, **geçici dünya mal gibidir ve bu** dünya malı **da azdır**. Takva sahipleri için ahiret daha hayırlıdır. Ayrıca bunlar fesatların en kötüsüne yani düzenin bozulmasına yol açar. Bundan dolayı, akıllı kimse maksadın değersizliği hakkında düşündüğünde, o talepten geri durur. **Kişi bu** hıyanet ve haksızlığın, **başkası tarafından** kendisine karşı yapıldığını **farz etsin** ve **onun çirkinliğini bilsin**.

[133] Onuncu sebep rekabet etmek **ve rekabete konu olan** değerli şeyleri veya başkasına üstünlük kurmayı sağlayan **mücevher vb. şeyleri talep etmektir**. Bu, rezil ve alçak kimseler bir yana orta hali ve üst tabakadan kimseler için bile tehlikelidir. Yazar bunun tedavisine şu sözüyle işaret etti: **Bu, değersizliğin yanı sıra** -ki onun değersizliği dünyayı değersiz görme kapsamına anlatılmıştı- **düşmanı artırır ve ihtiyaç anında da hiçbir fayda sağlamaz**. Çünkü onlar cansız şeylerdir. Her bileşik, bozulmaya ve yok olmaya bağlı olduğundan ve zamanın geçmesi de bekanın yokluğuna bağlı olduğundan, bunlara da yokluk uğramak durumundadır. Çünkü hiçbir durum, Allah'ın hükmünden dışarı çıkamaz. "*Allah'ın süregelen sünnetidir ve Allah'ın sünnetinde hiçbir değişme göremezsin*"¹. Zamanın kirlletmeyeceği hangi nimet var ki! Yağma, gasp ve diğer felaketlerden kurtulsa ve yaşadığın sürece bu felaketlerden salim olup **sana kalsa bile sen ona kalamazsın**, aksine sonunda varise kalacaktır. Akıllı kimse bu değerlilik ve engeller hakkında düşündüğünde bu isteklere yönelmekten vazgeçer. Bunlar öfke taşkınlığının sebepleridir ve bunların tedavileri öfke taşkınlığından önce olur.

[134] İşte bunlar öfke taşkınlığının tutuşmadan önceki tedavisidir. **Tutuştuktan, şiddetlendikten ve alevlendikten sonra öfke taşkınlığının tedavisi ise zordur. Çünkü o, aklı** ve onun aydınlığını **ört**er. Çünkü ruhun dışarıya doğru hareketi bu durumda serttir ve hem beyni hem de nefsanî ruhun aktığı sinirleri doldurur. Böylece **karanlık dumanıyla** aklını nurunu örtür ve onun fiilini zayıflatır. Filozoflar öfkeli kimseyi ve onun bu halini ateşlerle ve dumanlarla dolu mağara benzetirler. Zira bu mağarada kargaşadan başka bir şey bilinmez.

1 el-Fetih 48/23.

وأشار إلى علاجهما بقوله **وهما أي الغدر والضيم كمتاع الدنيا وهو أي متاع الدنيا قليل** والآخرة خير لمن اتقى مع أنه يفضي إلى أفسد المفسد أي قطع النظام فالعقل إذا تفكر في حساسة المطلب يرتدع عن الطلب **وليفرضه أي كلاً من الغدر والضيم واقعاً من غيره عليه ويعرف قبحه**.

٥ [١٣٣] العاشرة المنافسة **وطلب ما يتنافس فيه أي النفائس أو ما يطلب بسببه التفوق على الغير من الجواهر وغيرها** وهو خطير من الأوساط والأعالي فضلاً عن الأرذال والأداني، وأشار إلى علاجه بقوله **وهو مع حقارتها التي مرت في ضمن تحقير الدنيا تكثر العدو قوة تهيجه على الكيد ولا يُغني عند الحاجة شيئاً** لأنها من الجمادات، ولما كان كون كل مركب مربوطاً بالفساد والفناء وتصريف الزمان منوطاً بعدم البقاء فلا بد أن يعتريها الفناء، إذ لا يخرج أمر ما من تحت حكم القضاء ﴿سُنَّةُ اللَّهِ لِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾^١، وأي نعيم لا يكدره الدهر [٢٥٥] **وإن سلمت من طروق النهب والغضب وسائر الحدثن وبقيت لك أيام عمرك سالمًا من الحوادث لم تبق أنت لها بل بالآخرة يؤول إلى الوارث، والعقل إذا تأمل في هذه النفاسة والزواج يكف عن نحو هذه المطالب**.

١٥ [١٣٤] هذه أسباب الغضب وعلاجها قبل الاحتياج **وأما الغضب بعد الاحتياج والاشتداد واشتغال ناره فصعب** علاجه **لستر العقل ونوره**، لأن حركة الروح إلى الخارج حينئذٍ عنيفة وتمتلئ الدماغ والأعصاب التي هي مجاري الروح النفساني فيستر نور العقل **بدخان المظلم** ويضعف فعله، ومثل الحكماء الغضب والحالة هذه بغار مملوء من النيران محشوة بالدخان فإنه لا يعلم من هذه الغار غير الغوغاء،

١ سورة الفتح ٤٨/٢٣.

٢ أ: يتكيف.

Bu durumda tedavisi zor olur. **Çünkü** nasihat, engelleme vb. **ona yaklaşan her şey, ateşe yakıt olur** ve alevlenmesini artırır. Şüphesiz alevli ateşe atılan kuru ve yaş her şey yanar. **Belki** ayaktayken oturmak ve oturuyorken ayağa kalkmak ve elbiselerini daha güzeliyle ve hafifiyle değiştirmek gibi konumunu ve **durumunu değiştirmek**, yine **soğuk su içmek** ve keza Hz. Peygamber'in (s.a.) buyurduğu gibi abdest almak **ve uyumak** onu sakinleştirebilir. Çünkü bunlarla duygular yönlendirilir ve böylece öfkeyi harekete geçiren durumların tasavvuru azalır.

[135] **Bazen** öfke, **arzunun engellenmesinden kaynaklanır**. Şüphesiz açgözlü kimse, arzuladığı şeylerden men edilirse öfkesinin ateşi parlar. Cimri kimse malını kaybettiği zaman, sevdikleri ve ortakları gibi malın kaybında bir etkisi bulunmayanlara öfkelenir. Öfkenin şehvetten meydana gelişinin açıklanmasında şöyle denilmiştir: Damarlar meniyle dolup beyne doğru gittiği zaman, bundan aşk ve delilik doğar. Bu ikisi de öfkeyi doğurur. Mizaçlar öfkelenme konusunda farklılaşırlar. Bazı mizaçlar kibrit gibidir, en küçük kıvılcımla tutuşur. Bazısı yağ gibidir, yanmak için genel olarak güçlü bir sebebe ihtiyaç duyar. Bazıları da tutuşma bakımından orta halli olan kuru odun gibidir. Bazıları ise yavaş etkilenirler. Bu son mertebe, eğer vakarın ve davranışların sonuçlarını düşünmenin sonucu ise övülmüştür, aksi halde yerilmiştir. Sonra öfke taşkınlığının sebebi açısından mizaçlar arasındaki bu farklılık, sebeplerin çoğalması ve tesirinden sonrasında ise, bütün mertebeler teşebbüste eşittir. Hatta son mertebe daha şiddetlidir. Çünkü son mertebede öfkenin ortaya çıkmasının sebebi daha güçlüdür. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.) “Halimin öfkesinden sakının”¹ buyurmuştur.

[136] Bunlar öfkenin ifratına ilişkin olanlardır. İfratla birlikte hatta ifrat olmadan **öfkenin niteliği de artabilir**. **Öyle ki kişi** güvercin ve kedi gibi dilsiz canlılara ve **hayvanlara bile söver**. Hatta kişi istediği şekilde yazmadığı zaman kaleme söver ve kalemi kırar; amacına uygun olmadığı zaman kâğıdı yırtar ve diviti kırar. Rivayete göre, bir kral gemileri denizde yavaş gittiğinde

1 Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 148.

علاجه حينئذٍ صعب إذ كل ما قرب إليه من النصح والزجر وغيرها يكون كالوقود للنار ويزيد في الاشتعال، فإن كل ما ألقى في النار الملتهبة من رطب أو يابس يحترق وربما يقع في تسكينه تغيير الوضع والهيئة كالجلوس من القيام وبالعكس وكتبديل الملبوس بأطيب وأخف وكذا شرب الماء البارد وكذا الوضوء والنوم كما قال النبي صلى الله عليه وسلم إذ به تصرف الحواس فتقل تصور الأمور المحركة للغضب.

[١٣٥] وقد يكون الغضب من الشهوة أي يحصل منها إذا منعت فإن الحريص إن منع من مشتته تشعل نائرة غضبه، والبخيل إن ضاع ماله يغضب على من ليس له مدخل في تضييعه كالأحباء والخلطاء. وقيل في بيان حصول الغضب من الشهوة إن الأوعية إذا صارت مملوءة [٢٦] من المني وأخذ إلى الدماغ يتولد منه العشق والجنون وهما مولدان للغضب والأمزجة يختلف في قبول الغضب فبعضها كالكبريت يشتعل بأدنى شرر وبعضها كالدهن يحتاج في الاشتعال إلى سبب قوي في الجملة وبعضها كالخشب اليابس في الاشتعال متوسط الحال وبعضها بطي التأثر، وهذه المرتبة إن كانت نتيجة الوقار وإعمال الفكر في العواقب فهي محمودة وإلا فلا، ثم هذا الاختلاف في مبدأ هيجان الغضب فأما بعد تواتر الأسباب وتأثيرها فجميع المراتب متساوية الإقدام بل المرتبة الأخيرة أشد، لأن سبب ظهور الغضب فيها أقوى، ولهذا قال صلى الله عليه وسلم «يَاكَ وغضب الحليم»^١

[١٣٦] وهذا ما يتعلق بإفراط الغضب وزيادات كيفية مع الإفراط بل وبدونه حتى يشتد البهائم والحيوانات العجم كالحمام والسنور بل يشتد الجمادات كشم القلم وكسره إذا لم يكن خطه على وفق مراده وكخرق الورق وكسر الدواة إذا لم يجرى ما يتعلق بهما ملائمة لمقصوده. روي أن بعض الملوك إذا أبطأت سفينته في البحر

denize sinirlenip denizi suyunu dökmekle ve dağların altında bırakmakla tehdit edermiş. Ebû Ali, sefihlerden birinin, her ne zaman mehtapta uyusa hastalandığını, bu yüzden de mehtaba öfkelenildiğini, ona sövdüğünü ve ayı eleştirdiğini anlatır.

- 5 [137] Yazar, diğer öfke sebeplerinin de tedavi edildiği şeylerle nitelikteki sapmanın tedavi edileceğine işaret ederek şöyle söyledi: Aklın eksikliğine ve tabiatın düşüklüğüne delalet eden **kötü fiilleri, bunların çirkinliğine tembihte bulunmadan, seyretmeli ve ayıplamalıdır**. Yazarın sözü, kötü fiilleri ve bunların ayıplanmasını seyretmelidir şeklinde de okunabilir. Yazar
- 10 öfke hastalığının ortaya çıkardığı durumlara değinmedi. Bunlar yedi tanedir. Birincisi pişmanlıktır. Bu, nefsin yaptıklarından veya yapmadıklarından dolayı kendisini kınamasıdır. İkincisi dünya veya ahirette karşılığını görme korkusu taşımaktır. Üçüncüsü canlılardan hoşlanmamaktır. Yani canlıların ondan uzak kalmasını istemektir. Dördüncüsü düşük kimselere karşı alaycı
- 15 olmaktadır. Beşincisi düşmanlara sövmektir. Altıncısı mizacın değişmesidir. Yedincisi ise üzülmektir. Zira öfke taşkınlığının hakikati, geçici delilikdir. Nitekim filozoflar şöyle demiştir: “Şüphesiz öfkelenen kimsenin mizacı sıhhi dengesini yitirmiş, aşırı sıcaklığa meyletmiştir. Bu durumda şayet bu mizaç onda bir müddet kalırsa yırtıcı hayvan gibi olur. Bundan dolayı Hz.
- 20 Ali (r.a.) “Hiddet deliliktendir” demiştir.

- [138] Bazen öfkeden dolayı kalp ile diğer organların bağlantısı bir müddet kesilir. Çünkü ruh, dışarıya doğru sert bir şekilde hareket ettiğinde ruhun kaynağı olan kalp boş kalır. Bazen ruhun cevheri yanar ve öfke ateşiyle dumana dönüşür. Her iki durumda da ya kişiyi ani bir ölüme götürür ya da
- 25 öldürücü hastalıklara yol açan karışım yanmasına sebep olur. Bu sebeple Ebû Hureyre (r.a.) her tavsiye istediğinde Hz. Peygamber (s.a.) ona “öfkelenme”¹ sözünü yinelemiştir. İmâm Gazzâlî şöyle demiştir: Öfke kişinin ahvalini değiştirdiğinden sultan öfkelendiği esnada bir müslümanı cezalandırmaya hükmetmemeli, çünkü o, öfke sebebiyle hak edilen miktarın ötesine geçebilir.
- 30 Bundan dolayı Hz. Ömer (r.a.) bir sarhoş gördüğünde onu dövmek istedi. Sonra onu serbest bıraktı ve şöyle dedi: “Öfkem beni onu dövmeye sevk etti. Dolayısıyla dövme, Allah için değil, öfkeyi sakinleştirmek için olacaktır”.

1 Buhârî, “Edeb”, 146.

كان يغضب على البحر ويهدّده بصبّ مائه وطمّه بالجبال، ونقل أبو عليّ عن بعض السفهاء أنّه كلّما رقد في القمراء مرض فغضب عليها وشمّتها وكان يهجو القمر.

[١٣٧] وأشار إلى علاج رداءة الكيفية بما يعالج به سائر أسباب الغضب فقال:

ومشاهدة الأفعال القبيحة الدالة على نقصان العقل ورداءة الطبع واستهجانها

بالرفع أو الجرّ من غير تنبيه على قبحها ولم يتعرّض المصنف لأعراض [٢٦٠]

مرض الغضب وهو سبعة: الأوّل الندامة وهي لوم النفس على فعل أو ترك.

الثاني ترهب المكافاة في الدنيا أو الآخرة. الثالث مقت الأحياء أي طلبهم البعد

عنه. الرابع استهزاء الأراذل. الخامس شماتة الأعداء. السادس تغيير المزاج.

السابع التألم، فإنّ الغضب حقيقته جنون ساعة كما قال الحكماء «فإنّ مزاج

الغضبان خارج عن الاعتدال الصحي مائل إلى الحرارة المفرطة، فإن مكث له

المزاج كان كالسبع» ولهذا قال عليّ رضي الله عنه «الحدة من الجنون»

[١٣٨] وقد ينقطع بسبب الغضب مدد يتصل من القلب إلى سائر الأعضاء،

لأنّ الروح إذا تحرّكت حركة عنيفة إلى الخارج بقي القلب الذي هو منبعه

خالياً وقد يحترق جوهر الروح ويستحيل دخاناً باشتعال نائرة الغضب، وعلى

التقديرين يؤدي إلى فجأة الموت أو احتراق الأخلاط المؤدّي إلى الأمراض

المهلكة، ولهذا كلّما كرّر أبو هريرة رضي الله عنه في الاستيضاء ما زاد النبي

صلى الله عليه وسلم على قوله «لا تغضب». وقال الإمام الغزالي «إذا كان

الغضب يغيّر أحوال الشخص يجب على السلطان أن لا يحكم حال الغضب

لأنه يمكن أن يتجاوز على المقدار المستحق بسبب الغضب»، ولهذا لمّا رأى

عمر بن الخطاب رضي الله عنه سكراناً فأراد أن يضربه السكران خلى سبيله وقال

«لما استغضبني إن ضربته فالضرب لتسكين الغضب لا لله».

[139] İkinci cins **ödlekliktir**. Bu daha önce geçtiği üzere nefsin, intikama yönelik hareket etmesinin daha uygun olacağı zamanda intikam yönelik hareketten kaçınmasıdır. Bu öfke taşkınlığının zıddıdır. **Bunu** aşağılık hastalık türleri **takip eder**. Bunlar; **zillet**, işleri **kariştirme ve saygılığın** **zedelenmesidir**. Zillet, insanların gözünde vakarsızlıktır. İşleri kariştirme, onların sebeplerini muhafaza etme kudretinden yoksunluktan kaynaklanır. Saygınlık zedelenmesi ise insanların ona karşı cüret etmesi ve onun ahvalini dikkate almamalarıdır. Bu türlerin altında on sınıf vardır. Birincisi kişinin değersizliğidir. Çünkü muharrikin varlığı nefisten hareket etmeyince nefis önemsizleşir. İkincisi kötü yaşamdır. Üçüncüsü insanların kişinin haklarına tamah etmesidir. Dördüncüsü işlerde sebatkar olmamaktır. Beşincisi her türlü mutluluktan mahrumiyetin kaynağı olan tembellik ve rahat düşkünlüğüdür. Altıncısı, zalimlerin ona zulmedebilmesidir. Yedincisi nefsindeki arsızlıklara ve bunlarla ilişkili kimselere rıza göstermesidir. Sekizincisi küfür ve iftira gibi kötü şeyleri dinlemektir. Dokuzuncusu azarlanmayı gerektirecek şeyleri yapmaktır. Onuncusu önemli şeyleri yapmamaktır.

[140] **Ödleğin tedavisi**, diğer hastalıklarda olduğu gibi sebepleri ortadan kaldırmak ve uygun alıştırmalarla öfkeyi harekete geçirmek sûretiyledir. Şüphesiz öfke insan tabiatında yerleşiktir. Hareketler peş peşe tetiklediği zaman, öfke ateşi niceliksel olarak belirginleşir ve uygun tedbirlerle tutuşur. Yapılması uygun olan şey, evvela kötülüğünden emin olunan kimseyle hasımlaşmak ve küfür veya iftira vb. hak eden kimseye sataşmaktır. Sonra **korkulan şeylere girişmek, yorucu** yani helak edicilere **şeylere atılmaktır**. Nitekim filozofların birinden nakledildiğine göre o, korkulu durumlara atılma melekesi kazanmak için savaşlarda hazır oluyor, dağdağalı ve dalgalı zamanlarda gemiye biniyordu. Bütün bunlarda ihtiyatlı olunması gerekir. Ödleğin sebebini gideren şeylerden biri de kişinin kendisini o erdemsizliklere karşı uyarması **ve ölümün kaçınılmaz olduğunu hatırlamasıdır**. Zira kim “*Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır*”¹ âyetini kendisine rehber edinirse bir işe girişmekten korkmaz. Bu meseleyle ilgili bazı şeyler daha önce geçmişti.

1 en-Nisâ 4/78.

[١٣٩] والجنس الثاني **الجبن** وهو على ما مرّ سكون النفس عن الحركة إلى الانتقام وقتاً [٢٧] تكون الحركة أولى وهو ضد الغضب ويتبعه أنواع أعراضٍ رديّة، وهي **الذلّ** أي عدم الوقار في أعين الناس و**الاختلال** للأمور لعدم القدرة على حفظ أسبابها و**انهتاك الحرم** أي جرأة الناس عليه وعدم المبالاة بأحواله؛ وتحت هذه الأنواع عشرة أصناف، الأول هوان النفس لأنها إذا لم تتحرك عنه وجود المحرك كانت مهانة، الثاني سوء العيش، الثالث طمع الناس في حقوقه، الرابع قلة الثبات في الأمور، الخامس الكسل وحبّ الراحة الذي هو منشأ الحرمان من كلّ سعادة، السادس تمكن الظلمة من ظلمه، السابع الرضا بالفصائح في نفسه ومن يتعلّق به، الثامن استماع الفواحش من الشتم والقذف، التاسع ارتكاب موجبات التوبيخ، العاشر تعطيل المهمّات. ١٠

[١٤٠] و**علاجه** كسائر الأمراض برفع السبب وتحريك الغضب بالتدبيرات اللائقة، فإنّ الغضب مركوز في طبيعة الإنسان فإذا حرّك تحريكات متواترة تبرز نائرة الغضب كمّا، وبالتدبيرات اللائقة يشتعل فالملائم أولاً أن يخاصم من يأمن غوائله ويتعرّض لمن يستحقّ بشتّم أو قذف أو نحوه، ثم **الخوض في المخاوف والإقدام على المعاطب** أي المهالك كما روي عن بعض الحكماء أنّه كان يحضر في الحروب ويركب السفينة وقت الاضطراب والتلاطم ليحصل له ملكة الاقتحام في الأحوال، وكلّ ذلك ينبغي أن يحتاط فيه ومما يدفع سببه تنبيه نفسه على تلك الرذائل وذكر **وجوب الموت** فإنّ من جعل آية ﴿أَيُّنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ﴾ [٢٧] الموت، نصب عينه لا يخاف على إقدام أمرٍ وقد تقدم بعض ما يتعلّق بهذا البحث.

١ أ + وجود.

٢ أ + المهاليل.

٣ سورة النساء، ٧٨/٤.

[141] Üçüncü cins **korkaklıktır**. Bu, nefsin karşı koymaya güç yetiremeyeceği istenmeyen durumların olacağı endişesiyle kapanmasıdır. Olacağından endişe edilen şey gelecekte olacak bir şey olmalıdır. Bu durumda o şey ya mümkün ya da zorunludur. Mümkün olan ya kişinin seçimiyledir veya değildir. Yazar şöyle söyleyerek birinci kısma işaret etti: **Eğer**, kişinin fiili ve tercihiyle olması **mümkün bir durumsa** onun tedavisi sebeplerini **terk etmekledir**. Zira akıllı kimse eğer düşünürse, gizlese bile bütün kötü şeylerin utanç verici duruma düşürecek şekilde ifşa olması mümkündür. Gerçekleşmesi yadırganmayan her mümkün ise bir çirkini öncelemez. İkinci kısım ise kendinde mümkün olup varlık ve yokluğa muhtemeldir. Dolayısıyla onun varlığını kesinleyip ondan acı duymak, endişe duyulan şeyin gerçekleşmesi için aceleci davranmak ve doğru yoldan çıkmak demektir. Üçüncü kısım, karşı konulması insan gücünün dışında olan şeylerdir. Bu tür şeylerden korkmak, sadece belayı acele ettirmek, fenaya davetiye çıkarmak ve dini ve dünyevi maslahatı yönetmekten nefsi alıkoymaktır. Dini ve dünyevi maslahatı yönetmekten nefsi alıkoyma ise ebedî bedbahtlığa yol açar. Yazar buna şu sözleriyle işaret etti: **Aksi halde nefsin alışması gerekir**. Yani o şey mümkün olmakla birlikte terkedilmesi kişinin ihtiyarında değilse veya zorunlu ise onun tedavisi, ortaya çıkan durumlara atılmaya nefsin alışmasıdır. Halk arasında en çok korkulan şey ölümdür. Özellikle bunun tedavisini zikretmek uygun olur.

[142] Bil ki; ölüm insan zâtının yol olması değildir. Zira düşünen nefis melekûtîdir, fena onu yok etmeye yol bulamaz. Bu, felsefede kanıtlanmıştır. O halde ölümden korkmanın sebebi ya onun hakikatini bilmemek, acı çekeceğini veya onda bir eksiklik olduğunu zannetmek ya da ölümden sonraki durumlardır. Bu durumlar ise ya cezadan korkmak ya da çocuklara, mala ve mülke duyulan hüzündür.

[143] Birincinin nedeni şudur: Hakikatte ölüm, nefislerin ilişkisinin kesilmesi ve bedensel aletlerin kullanımının terk edilmesidir.

[144] İkincinin sebebi şudur: Cismani elem, uygun olmayanı duyumsamayı mümkün kılan hayat vasıtasıyla olur; hayat ise zaten ölümle yok olmuştur.

[١٤١] والجنس الثالث **الخوف** وهو انقباض النفس من توقع مكروه لا تقدر على دفعه والمتوقع لا بدّ وأن يكون مستقبلاً وحينئذ فهو إمّا ممكن أو ضروري والأوّل إمّا باختياره أو لا، فأشار إلى القسم الأول بقوله **بترك** أي علاجه بترك أسبابه **إن أمكن** بكونه فعله وباختياره، فإنّ العاقل إن تأمّل أن كلّ قبيح وإن أخفي فظهوره المستلزم للافتضاح ممكن وكلّ ممكن لا يبعد وقوعه لا يقدم على قبيح، والقسم الثاني لما كان ممكناً في نفسه محتملاً للوجود والعدم فالحزم بوجوده والتألم به استعجال للمحذور وخروج عن صوب الصواب، والقسم الثالث ما يكون دفعه خارجاً عن مكنة القدرة البشرية، فالخوف منه مجرد استعجال البلاء واستقبال الفناء وتعطيل النفس عن تدبير المصالح الدنيّة والدينيّة المؤدي إلى الشقاوة الأبدية، وأشار إليها بقوله **ولا** أي وإن لم يكن تركه بأن يكون ممكناً، لكن لا يكون في اختياره أو يكون ضرورياً **فالتوطين** أي فعلاجه أن يوطن نفسه على الخوض في الأمور السانحة، وأخوف المخاوف عند العوام هو الموت، فذكر علاجه بخصوصية مناسب.

[١٤٢] واعلم أنّ الموت ليس فناء للذات الإنسانية، فإنّ النفس الناطقة ملكوتية لا يتطرق إلى فنائها الفناء، وهذا مبرهن في الحكمة وحينئذٍ فالخوف منه إمّا للجهل بحقيقته أو ظنّ [٢٨] ألم أو نقصان فيه، وأمّا لأحوال بعده وهي إمّا الخوف من العقاب وإمّا الحزن على الأولاد والأموال.

[١٤٣] أمّا الأول فلأنّ حقيقته انقطاع تعلق النفوس وترك استعمال الآلات البدنية. [١٤٤] وأمّا الثاني فلأنّ الألم الجسماني بواسطة الحياة المصححة للإحساس بغير الملائم، وقد انتفت الحياة بالموت،

[145] Üçüncünün sebebi şudur: Ölüm, insan hakikatinin eserlerinin tamamlayıcısıdır. Bundan dolayı kadîm filozoflar insanı tanımlarken; “canlı, düşünen ve ölümlü” demişlerdir. Hiç kuşkusuz aklî hayatın fezasının genişliği, tabiat karanlığının darlığına delildir. Dolayısıyla akıllı kimsenin ikincisinden birincisine yönelmesi gerekir. Çünkü o, onun kemalidir.

[146] Dördüncünün sebebi ise şudur: Cezalar suçlardan kaynaklanır. Bu durumda aslında korku, kişinin kötü fiillerindendir. Dolayısıyla kötü fiillere teşebbüs etmemesi gerekir.

[147] Beşincinin sebebi şudur: Hidayet nurlarının cömertlik gereğince âlemin düzenini sağlayacak şekilde varlığın bütün zerrelere taşınması, her şeyin başında gelir. Nitekim yüce Allah şöyle demiştir: “*Her şeye yaratılışını veren sonra da yolunu gösterendir*”.¹ Eğer kişinin yaşadığını ve çocuklarından ayrıldığını farz etsek bu durumda tıpkı yaşadığı durumda görüldüğü gibi onlardan kopmaya teessüf etse bile kendi isteğine göre değil de yüce Allah’ın iradesi doğrultusunda ondan korksa bu, üzülme ve istenmeyen durumu acele ettirme kabilindendir. Üzüntünün fayda vermeyeceği hususta acı duymanın hiçbir yararı yoktur. Zira olan her şey, aklın da dinin de gösterdiği üzere, bozulacaktır. İnsan bedeni de olanlardan biridir ve dolayısıyla zorunlu olarak bozulacaktır. Eğer ölüm olmamış olsaydı, istenilen ve arzu duyulanların hiç biri bizim dikkatimizi çekmezdi. Ölümsüz olmayı değil de uzun ömür sürmeyi isteyen kişiye gelince bu kimse, uzun ömrün amacının ondan kaynaklanan hazlar olduğunu, şüphesiz yaşlılığın güçlerin çöküşünü ve duyuların yorulmasını gerektirdiğini ve bunun da hazların temelini oluşturan sağlığın kaybına yol açtığını, “*şüphesiz kime uzun ömür verirse, onun yaratılıştaki tersine çevirdiğimizi*”,² ailesini ve çocuklarını bıktırarak şekilde gücünün yerini zayıflığın ve sağlığının yerini hastalığın aldığını vb. uzun ömrün gerektirdiği diğer sıkıntıları düşündüğü zaman, bilir ki itidal sınırını aşan ömür istemek, aklın hükmünden çıkmak ve yanlış yola sapmaktır. Kişi ölümün zorunlu olduğunu ve ölümün hakikatinin değerli cevherin kesif bedenden kurtuluşu olduğunu kavradıktan sonra,

1 Tâhâ 20/50.

2 Yâsin 36/68.

[١٤٥] وأما الثالث فلأنّ الموت متّمم آثار حقيقة الإنسان ولهذا قال قدماء الحكماء في تعريفه «حيّ ناطق مايت»، ولا شك أنّ سعة فضاء الحياة العقلية حجة على ضيق ظلمة الطبيعة فيجب على العاقل التوجه من الثاني إلى الأوّل فإنّها كماله.

[١٤٦] وأما الرابع فلأنّ العقاب تترتب على الجرائم، فالخوف في الحقيقة من أفعاله السيّئة فيجب أن لا يقدم عليها،

[١٤٧] وأما الخامس فلأنّ إفاضة أنوار الهداية بمقتضى الجود على كلّ ذرة من ذرّات الوجود على وجه يكون نظام العالم أولية كما قال تعالى ﴿أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾^١، ولو فرضنا حياته وشقّ أولاده ومن يخاف عليه على وفق إرادته تعالى لا على طبق مشيئته كما يشاهد في حال حياته وإن كانت تتأسف على الانقطاع عنهم وزوال الملك والمال فهو من قبيل الحزن واستعجال المكروه والألم فيما لا يجدي الحزن بطائل، فإنّ كلّ كائن فاسد كما تصوّر عقلاً وشرعاً وبدن الإنسان كائن فهو ضروري الفساد لو لم يكن الموت لم تتبّه المطالب والרגائب إلينا، وأما من يتمنى طول العمر دون الدوام فإذا تأمل في أنّ الغرض منه اللذات المترتبة عليه وإن اشتعال الشيب يلزمه انحطاط القوى وكلال الحواسّ المؤدّيان [٢٢٨] إلى فقدان الصّحة التي هي أصل اللذات وإن ﴿وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ﴾^٢ وتتبدّل قوّته ضعفاً وصحته علة بحيث يملّه أهله وأولاده إلى غير ذلك ممّا يلزم أرذل العمر، عرف أن طلب الزائد على حدّ الاعتدال من العمر خروج عن حكم العقل وسلوك سبيل الضلال، بل ينبغي للشخص بعدما تحقّق أنّ الموت ضروري وحقيقته خلاص جوهر شريف من بدنٍ كثيفٍ

١ سورة طه، ٥٠/٢٠.

٢ سورة يس، ٦٨/٣٦.

ebedi mutluluğu ve sonsuz hazları elde etmeye çalışmalı, cismani güçlerini yetkinliklerin sebeplerini kazanmak için kullanmalı, bu hayatta cismanî bağlarını kesmeli ve iradesiyle ölmeli ki doğal ölüm geldiğinde doğruluk makamına ve saadet ehlinin bulunduğu yere nakil olunsun. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.)
 5 “Ölmeden önce ölünüz”¹ buyurmuştur. Platon ise “iradenle öl ki tabiatla dirilesin” demiştir.

[148] İfrat, tefrit ve nitelik sapması yönüyle arzu gücüne ilişkin olan hastalıklar çoktur; fakat en çok korkulanları üçtür ve yazar bunları zikretti. Birincisi **açgözlülüktür**. Bu, arzu duyulan her bir şeyi elde etme beklentisidir ve arzuların ifratıdır. Bu hastalık, kişinin bu arzularla **hayvanlarla ortak olduğunu**, aklî lezzetlere nispetle **hazlarının** azlığını ve **sürelerinin kısalığını**, sözü edilen ortaklık, azlık ve kısa süreli olmaktan dolayı **istenilenlerin bayağılığını ve arzu gücünün hikmetini düşünmekle tedavi edilir**. Bu hikmetler ise şunlardır: Evlenme türün, neslin ve çoğalmanın
 10 devam etmesi içindir, sadece cinsel isteği gidermek için değil. Yeme ve içme sadece haz almak için değil, açlık ve susuzluğun giderilmesi ve bedenden çözünerek ayrılan gıdanın yerine, kişinin ve türün devamı için, yenisinin alınması içindir. Bu durumda gıdalar, ilaçlar mesabesindedir. Nasıl ki ilaç kullanmada zaruret ve maslahat miktarıyla yetiniliyorsa beslenmede de açlık
 15 ve susuzluğun giderilmesiyle yetinilmesi gerekir.

[149] Batlamyus şöyle demiştir: “Açgözlü kimse bütün dünya onun olsa bile fakirdir; kanaatkar kimse ise hiçbir şeyi olmasa dahi zengindir”. Neshedilmiş bir Kurân âyetinde ise şöyle buyrulur: “Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, bir üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını topraktan
 25 başka bir şey doldurmaz.”² Bilinmelidir ki kadınlar, açlığı gidermesi bakımından yiyeceklerin hazzıyla daha fazla ilişkilidir. Akıllı kimsenin, kendi evinde hazırlanmış yemek varken başkasından yiyecek istemekten yüz çevirmesi gibi, kişinin helalleri terk edip bayağı şeylerin etrafında dolaşması da kötü görülür. Bu, şerî yasaklar ve Hz. Peygamber’in bildirdiklerinden
 30 sarfınazar ettiğimizde o şeylerin dinî ve dünyevî açıdan zararlı şeyler olduğu üzerine kuruludur. Bu bağlamda aşk da arzu gücünün hastalıkları arasında

1 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1351), s. 502.

2 Tirmizi, “Zühd”, 33.

أن يسعى في تحصيل السعادات الأبدية واللذات السرمدية ويصرف القوى الجسمية في اكتساب أسباب الكمالات ويقطع في هذه النشأة العلائق الجسمانية ويموت بالإرادة حتى إذا جاء الموت الطبيعي انتقل إلى مقعد صدق ومستقر أهل السعادة كما قال صلى الله عليه وسلم «موتوا قبل أن تموتوا»^١، وقال أفلاطون «مُتْ بالإرادة تحيى بالطبيعة»^٥

[١٤٨] وما يتعلق بقوة الجذب بحسب الإفراط والتفريط ورداءة الكيفية كثير لكن أخوفها ثلاثة، ذكرها المصنف. الأول **الحرص** وهو توقع الفوز لكل ما يشتهى وهو من إفراط الشهوات وعلاجه **بالتفكير في مشاركة الحيوانات** له في هذه الشهوات **وقلة لذتها وقصر مدتها** بالنسبة إلى اللذات العقلية وفي **خساسة المطالب للمشاركة والقلّة والقصر** المذكورة **وبالتفكير في استخراج حكمة القوة الشهوية** وهي في المناكح لبقاء النوع والنسل والتوالد، لا لمجرد قضاء الشهوة وفي المآكل والمشارب رفع الجوع والعطش وتحصيل بدل [٢٩] ما يتحلل من البدن لبقاء الشخص والنوع لا مجرد اللذة، فالأغذية منزلة الأدوية، فكما يكتفى في الأدوية بقدر الضرورة والمصلحة كذلك ينبغي أن يكتفى فيها بسدّ الجوع والعطش.

[١٤٩] قال بطليموس «الحريص فقير ولو كان كل الدنيا له، والقنوع غني وإن لم يكن له شيء»، ومن الآيات المنسوخة القرآنية «لو كان لابن آدم واديان من الذهب لابتغى ثالثاً ولا يملأ جوفه إلا التراب»^٢، وليعلم أنّ النساء أكثر مناسبة في اللذة من الأطعمة في سدّ الجوع، فكما أنّ العاقل يأبى أن يسأل طعاماً من غيره وفي بيته طعام قد هيئ له كذلك يستقبح أن يترك الحلال ويدور على الاختبات، هذا مع قطع النظر عن الزواجر الشرعية وما أخبر الشارع صلى الله عليه وسلم عنه ممّا يترتب على أنّها من المضرات الدينية والدينية.

١ إسماعيل بن محمد العجلوني الجراحي، كشف الخفاء (القاهرة: مكتبة القدسي، ١٣٥١)، حرف الميم، ٥٠٢.

٢ سنن الترمذي، أبواب الزهد، ٣٣.

sayılmıştır. Aşk, arzunun istilasından dolayı himmeti, belli bir kişiyi isteme-ye sarf etmektir. Aşkın tedavisi, o kişiyi düşünmeyi bırakıp fazlaca teemmüle ve çokça çalışmaya ihtiyaç duyan dakik ilimlerle ve latif sanatlarla meşgul olmak, arzuyu alevlendiren şeyleri bırakıp sakinleştirici şeyleri kullanmaktır.

- 5 [150] Uyarı: Aşk bazen nefsanî olur. Bunun ilkesi, ruhanî uyumdur. Nitekim birinci tür aşk hayvanîdir ve onun ilkesi de arzunun ifratıdır. Nefsanî aşk, erdemlerden sayılır. Mizacın nispeti daha üstün ve dengeli olduğu müddetçe nefis de güzel görünömlere o kadar çok meyleder. Bunun sebebi şudur: Şüphesiz nefis, üstün nispetleri bulduğu yerde ondan etkilenir. Gü-
- 10 zellik ise organlar arasındaki üstün bir nispetten ibarettir. Güzelliğin bedenle ilişkisinin sebebi ise, unsursal parçalar arasındaki üstün ve mutedil bir nispettir. Bundan dolayı nispetin yok olmasıyla güzelliğin bedenle ilişkisi kesilir. Bu durumda aslında nefis, bu nispete âşıktır. Hatta işin hakikati şudur: Şüphesiz nefis, bir anlama meyillidir. Bu anlam, farklı formlara sahip
- 15 olup bu formlarda zuhur eder ve her bir formda ona bir isim verilir. Buna göre unsurlardan oluşan bir şeyin parçalarında bu anlama mizacın itidali; melodilerde üstün ve tatlı melodi; hareketlerde cilve; konuşmada fesahat ve belagat; organlarda güzellik; ahlâkta adalet ismi verilmiştir. Bu durumda nefis o manaya yani herhangi bir formda görölen üstün nispete âşıktır. Ni-
- 20 tekim şiirde şöyle denilmiştir:

“Güzelliği nerede bulursam severim

Güzelliğin zarifler yüzünde yerleri vardır.”

- [151] Bu aşk metafizikçi filozofların şiarıdır, sırrı inceltir ve ruhu aydınlatır. Filozoflar şöyle demiştir: “Zihnin mükemmelleşmesini ve nefsin incelmelerini gerektiren üç şey vardır: İffetli aşk, latif düşünce ve değerli zeki kimselerden vaaz dinlemek.” Şeyhler başlangıçta öğrencilerini aşka yönlendirirler. Hadis-i Şerifte “Kim âşık olur, onu gizler, ifetini korur ve ölürse şehit olur”¹ denilmektedir. Zünnûn-i Mısırî “Kim Allah’a aşına olursa, her güzel şeye ve aydınlık yüze aşına olur” demiştir.

1 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Meşyhatu İbni'l-Cevzî* (Beyrut: 2006), I, 185.

وفي هذا المقام عُدَّ العشق من الأمراض الشهوية وهو صرف الهمة إلى طلب شخص معيّن لاستيلاء الشهوة، وعلاجه صرف الفكر عنه إلى الاشتغال بالعلوم الدقيقة والصناعات اللطيفة المفتقرة إلى مزيد تأمل وكثرة تعمل واستفراغ المهيجات واستعمال المُطفِيات.

٥ [١٥٠] تنبيه: قد يكون العشق نفسانيًا ومبدأه تناسب روحاني كما أن الأول بهيمي مبدأه إفراط الشهوة والنفساني يُعدّ من الفضائل فكلّما كان نسبة المزاج أشرف وأعدل كان النفس إلى الصور الحسنة أميل، وسبب ذلك أن النفس تنجذب وتهتزّ إلى النسب الشريفة أينما وجدت، والحسن عبارة [٢٩] عن نسبة شريفة بين الأعضاء، وسبب تعلقها بالبدن هو نسبة شريفة اعتدالية بين الأجزاء العنصرية ولهذا ينقطع تعلقها بزوال النسبة فهي عاشقة لتلك النسبة حقيقة بل التحقيق أن النفس مائلة إلى معنى له صور مختلفة تظهر فيها وفي كلّ صورة تسمّى باسم ففي الأجزاء الممتزجة العنصرية تسمى اعتدال المزاج وفي النغمات تسمّى أنغاماً شريفة لذيدة، وفي الحركات غنجاً وفي الكلام فصاحة وبلاغة وفي الأعضاء حسناً وفي الأخلاق عدالة، فالنفس عاشقة لذلك المعنى أعني النسبة الشريفة في أيّ مظهر يظهر كما قيل

وإنّي أحبّ الحُسن أنّي وجدته وللحُسن في وجه الملاح مواقع

١٠ [١٥١] وهذا العشق شعار الحكماء المتألّهين ويُلفّ السّر وينورُ الرّوح، قال الحكماء: «ثلاثة موجب جودة الذهن ولطافة النفس: العشق العفيف، والفكر اللطيف، وسماع الوعظ من الذكي الشريف.» والمشايخ يرشدون الطالب في الابتداء إلى العشق، وفي الحديث «من عشق وكنم وعفّ ومات، مات شهيداً»^١، وقال ذوالنون المصري «(من استأنس بالله استأنس بكلّ شيء مليح ووجه صبيح)»

١ أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، مشيخة ابن الجوزي (بيروت: دار الغرب الإسلامي، ٢٠٠٦)،

Fakat hayvani olan aşk ile nefsanî olanı birbirinden ayırmak zordur. Bundan dolayı; aşkı hayvani aşkı zannedip insani yetkinliğin hayvanî sıfatlara bu-
laşmakla gerçekleşeceğini iddia ederek tabiata itaatın kayıtlarında esir olan
insanlar görürsün. Bu bakımdan en sağlamı, afiyet yoludur. Şiir:

Boş yaşa; aşkın başı yorgunluk
Ortası hastalık, sonu ölümdür

Sana nasihatim, arzunu bilmendir, gördüğüm
Muhalefetim; kendin için tatlı olanı seç.

[152] Bazen iki aşk arası Gazzâlî'nin dediği gibi şöyle ayrılır: “Şüphesiz
kişi yeşillikten ve akarsudan haz aldığı gibi, nefsanî aşkta da güzellikten haz
alır. Bu, onun şehvetinin harekete geçmediğinin alametidir ve bakmak, ona
mubahtır. Eğer haz almasının, şehvetin harekete geçmesi için ilke olması
mümkünse, onun meyli şehvanî ve hayvanîdir ve bakmak, ona haram olur.”
Filozoflar ise şöyle demiştir: “Nefsanî aşkta hareketler ve sözlere meyil,
organlara ve onların uyumluluğuna meyilden daha fazladır. Zira nefsin
ruhanî şeylere meyli, cisimsel şeylere meyilden daha fazladır.”

[153] **Nefsin ayartmaları** ve arzu duyulan şeylerden dilediklerini kişi-
ye hayal ettirmesi **esnasında fikir dağıtmak faydalıdır**. Özellikle de zararlı
şeylere sebep olacak hususlarda düşündüğünde böyledir. Metindeki “ihâle”
kelimesi, sağa sola ve öne arkaya göndermekten gelir. Burada “ihâtetü'r-rey”
ifadesiyle kastedilen şey, düşünmek ve düşünceyi başka şeylere dağıtmaktır.
Aynı şekilde **ilmî meselelerle** özellikle dakik ilimlerle **ve** teemmüle ihtiyaç
duyulan ince sanatlar **vb. şeylerle meşgul olmak ve** yine açgözlü kimselerle
oturup kalkmak ve onların hikâyelerini dinlemek gibi aşkın nefsi sevk ettiği
arzu duyulan şeylerden kaçınmak da böyledir. Arzunun ifratının ortaya çı-
kardığı sonuçlar üzerinde teemmül etmelidir. Nitekim tabipler şöyle demiştir:
“Bütün hastalıkların kaynağı, yeme ve içmedir.” Hz. Peygamber (s.a.) “Mide-
nizin bir kısmını doldurunuz ki sağlıklı olasınız, oburluk bütün hastalıkların
başıdır”¹ buyurmuştur. Şöyle denilmiştir: “Bedeni zayıf düşüren, aklı bozan ve
eksiltten ve malı telef eden sebeplerin en büyüğü cinsellik hırsıdır”.

1 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, Müessesetü'r-Risâle, 1411, II, 468.

لكن التفرقة بين البهيمي والنفساني صعبٌ ولذلك ترى ناسًا أسارى في قيد طاعة الطبيعة الظانين العشق عشقًا مدّعين كمال الإنسانية مع التلوّث بالصفات البهيمية، فالأسلم هو طريق العافية.

وعشٌ خاليًا فالعشق أوّله عنا وأوسطه سُقمٌ وآخره قتل [٣٠]

نصحتك علمًا بالهوى والذي أرى مخالفتي فاختر لنفسك ما يحلو ٥

[١٥٢] وقد يفرّق بينهما كما قال الغزالي: بأنّ الشخص في العشق النفساني يلتذّ من الحُسن كما يلتذّ من نحو الخضرة والماء الجاري، وهذا علامة جمود شهوته وبياح له النظر، فإن كان التذاذه يمكن كونها مبدأً لحركة الشهوة فميله شهواني بهيمي ويحرم عليه النظر، وقال الحكماء: إنّ الميل في العشق النفساني إلى الحركات والكلمات أكثر من الميل إلى الأعضاء وتناسبها، فإنّ ميل النفس إلى الروحانيات أكثر من الجسمانيات.

[١٥٣] وإجالة الرأي والإجالة عن الإرسال يمنة ويسرة وخلفًا وقدامًا، والمراد أنّ الفكر وتفرّقه في أمور أخرى عند تسويلات النفس وتخيّلاتها للشخص ما شاءت من مشتهياتها نافعة لاسيما إذا تفكّر فيما يترتب عليه من المضارّ وكذلك الاشتغال بالعلميات لاسيما العلوم الدقيقة وغيرها كالصناعات اللطيفة التي تحتاج إلى تأمّل وكذلك الاجتناب مما يغري بها أي يحمل العشق النفسَ عليها كمجالسة أهل الحرص وسماع حكاياتهم، وليتأمل فيما يترتب على إفراط الشهوة من التبعات كما قال الأطباء «إنّ منشأ كلّ الأمراض الأكل والشرب»، وقال الصادق المصدوق صلى الله عليه وسلم «كلوا في بعض بطنكم تصحّوا والبطنة رأس كلّ داء»، وقيل «أعظم أسباب ضعف البدن وفساد العقل ونقصانه وتلف المال هو الحرص على المناكح»،

[154] İmam Gazzâlî cinsel arzuyu zalim tahsildara benzetir: Eğer sultan onu kendi arsızlığıyla baş başa bırakırsa, halkın mallarını alır ve ahvalini fesada uğratar. Bu malları ne hazineye verir ne de devletin maslahatlarına harcar. Şüphesiz bu arzu, aklın hükümranlılığı altında ol-
 5 mazsa, sıradan güçlerin tebaasının kazandığı bütün elverişli maddelerde ve övülmüş karışımlarda tasarrufta bulunur ve bütün organları ve güçleri zayıflatır. Aklın hükümranlılığı altında adaletle tasarrufta bulunduğu ise türün bekası için zorunlu miktarla yetinir ve vergileri toplayıp bunla-
 10 rı sınırların korunması, köprülerin onarılması ve askerlerin organizesine harcayan tahsildar gibi olur.

[155] İkincisi **tembelliktir**. Bu tefrit kategorisidir. Bu hastalık, ebedi saadet yitirildiği için ahirette nefsin helakını; ailenin korunması, türün ve neslin bekası için yapılması gereken şeyler ihlal edildiği için de be-
 15 denin dünyada helakini gerektirir. Yine **tembellik**, tedbir ve tasarrufun yokluğu hususunda **cansız nesnelere benzemek ve insanın** yaratılışın-
 20 daki **hikmeti iptal etmektir**. Bu hikmet, girişte öğrendiğin gibi hilafetin tahakkuk etmesi için âlemin düzenine katkısı olan şeylerle insanın nefsini yetkinleştirmesidir. Tembel kimse tedavi olmak için, **gayretli** ve çalışkan **kişilerle** yani çok çalışan kişilerle oturup kalkmalı ki onlara benzeyerek sonrakileri yapabilsin. **Gayretin sonucu** olan dinî ve dün-
 25 yevî mutlulukları **düşünülmelidir**. **Çalışkan insanların** mutluluklara ulaşma noktasında nasıl bir yol izleneceğini içeren **hikâyelerine** kulak vermeli **ve tembellerin** dinen, aklen ve örfe **yerildiğini ve onların** dinî ve dünyevî bakımdan **kötü akıbetleri dinlenmelidir**. **Tembelliğin**
 30 özellikle de gençlikte **yol açtığı gereksiz işlerle meşguliyeti** düşünsün. Nitekim şöyle denilmiştir: “Şüphesiz gençlik, boş vakit ve yenilik kişiyi bozar”. Yani bunlar ifsat ederler. Hz. Lokman (a.s.) oğluna şöyle de-
 miştir: “Tembellik ve öfkeden sakın! Çünkü tembellik yaparsan hiçbir hakkı ifa edemezsin, öfkелendiğinde ise hiçbir hakka sabredemezsin.”
 30 Hz. Peygamber (s.a.) tembellikten Allah’a sığınmıştır.

[١٥٤] وشبه الإمام الغزالي شهوة [٣٠] المناكح بعاملٍ ظالمٍ إن خلاه السلطان خليع العذار أخذ أموال الرعايا وأفسد أحوالهم ولم يؤدّ تلك الأموال إلى الخزانة ولا إلى مصالح الملك، فإنّ هذه الشهوة إن لم تكن تحت حكم العقل يتصرف في جميع الموادّ الصالحة والأخلاق المحمودّة التي اكتسبتها رعايا القوى العاديّة ويضعف جميع الأعضاء والقوى، وأمّا إذا تصرّف بحكم العقل على نهج العدالة ٥ يكتفي بالقدر الواجب في بقاء النوع فيكون كعامل يأخذ الخراج ويصرف في مصالح الملك من سدّ الثغور وإصلاح القناطر وترتيب العساكر.

[١٥٥] والثاني **البطالة** وهي مقولة التفریط، ومقتضاها هلاك النفس آجلاً لفقد السعادات الأبدية عند المعاد وهلاك البدن عاجلاً لاختلال أمور يجب القيام بها لمحافظة الأهل وبقاء النوع والنسل وأيضاً هي أي البطالة تشبّه بالجماد ١٠ في عدم التدبير والتصرّف وإبطال الحكمة في خلقه وهي القيام بتكميل نفسه بما له مدخل في النظام ليتحقّق الخلافة كما عرفت في المقدمة فليجالس صاحب البطالة لعلاجها أرباب الجدّ والهمم أي المبالغين في العمل ليرتكب ما بعده للمجانسة فيتأمل آثاره أي الجدّ من السعادات الدنيوية والدينيّة ويسمع ١٥ حكاياتهم أي أرباب الجد المشتعلة على كيفية التدبير في الوصول إليها ويسمع مذمة أهل الكسل شرعاً وعقلاً وعُرفاً وسوء عاقبتهم ديناً ودنيا ويتأمل ما تجرّه البطالة من الاشتغال بما لا يعني لاسيما في الشباب [٣١] كما قيل «إنّ الشباب والفراغ والجده، مفسدة للمرأة، أي مفسده، قال لقمان لابنه «يّاك والكسل والضحّر، فإنّك إذا كسلت لم تؤدّ حقّاً، وإذا ضحرت لم تصبر على حق»، والنبي صلى الله عليه وسلم استعاذ من الكسل.

[156] Üçüncüsü **üzüntüdür**. Bu, istenilen şeylerin kaçırılmasından meydana gelen nefsanî elemdir. **Onun kaynağı**, tamah, açgözlülük ve **istenilen her şeyin meydana gelmesini ve devamlılığını beklemektir**. Bu beklenti **cahilliktir**. Çünkü oluş ve bozuluş âlemindeki hiçbir şeyin devamlılığı yoktur. **O halde kişi**, meyvesi sürekli olan hayırlı ameller ve fesadın ulaşmasından münezzeh nefsanî yetkinlikler gibi **kalıcı iyi amellere yönelsin** ve açgözlülük menzillerinden rıza menzillerine yükselsin, çünkü bu, mutluluk ve sevinç yurduudur. “*Bilin ki, Allah dostlarına korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.*”¹ Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Allah hikmeti ve celaliyle rahatlığı ve mutluluğu, rıza ve yakine koymuştur. yaratmıştır.”² Kim kendisini kötü edecek şeyleri görmemek istiyorsa, kaybedeceğinden korktuğu bir şeyi edinmesin!

[157] Dünyalık sebeplerin bekasını tamah eden kişinin durumu şu kimseye benzer: Bu kişi, içinde güzel kokunun olduğu bir meclise girer. Meclistekiler o kokuyu sırayla kokuyorlar ve her an biri kokudan faydalanıyor. Sıra ona geldiğinde ise bu kimse kokunun sadece kendisine ait olmasını ve ona sahip olmasını ister. Koku alındığında ise üzülür ve mutsuz olur. Nasıl bu kişi alaya alınır ve onun üzülp mutsuz olması cahillik olarak görülürse dünyevî sebeplerin durumu da böyledir. Evet, bir kişiye dünyalık sebeplerin, tıpkı emanetler gibi, muhafazası ulaşır. Hatta dünyada olan her şey, insanların nesilden nesile nöbetleşe kullandıkları her şey ilahi emanetlerdir. Nitekim İmâm Şâfiî (rh.a.) şöyle demiştir:

Mal ve aile yalnızca emanettir

Bir gün emanetlerin geri verilmesi gerekir.

[158] Emanetleri geri verirken esef edip üzölmek, en çirkin hayret verici şeylerdendir. Aksine yüce himmet erbabı bunlara hiçbir şekilde iltifat etmezler. Sokrates’e “Niçin hep sevinçlisin ve az üzölüyorsun” diye sormuşlar. Sokrat “Çünkü ben, kalbimi, kaybettığım zaman üzöleceğim şeylere bağlamıyorum” demiş.

1 Yunus 10/62.

2 Muhammed b. İsmail b. Salah b. Muhammed el-Hasan, *et-Tenvir Şerhu'l-Camiu's-sağır* (Riyad: Mektebetu'd-Dâru'l-İslam, 2001), IV, 133.

[١٥٦] الثالث **الحزن** وهو ألم نفسياني يحدث من فوت المطلوب ومنشأه الطمع والحرص وتوقع حصول جميع المطالب ويقائها وهو أي ذلك التوقع جهل فإنَّ كلَّ ما في عالم الكون والفساد لا يقبل البقاء فليتوجَّه إلى الباقيات الصالحات من أعمال الخير التي ثمرته باقية والكمالات النفسانية التي هي عن تطرق الفساد متعالية، وليعرج من منازل الحرص إلى منازل الرضا، فإنه موطن البهجة والسرور، ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾^١، قال عليه السلام «إنَّ الله تعالى بحكمته وجلالته جعل الروح والفرح في الرضا واليقين، ومن سرَّه أن لا يرى ما يسوئه فلا يتخذ شيئاً يخاف له فقدأ.»^٢

[١٥٧] ومثل من طمع في بقاء الأسباب الدنيوية كمثّل من دخل مجلساً فيه شمامة والأصحاب يتناولون شَمَمَها وكل لحظة يتمتع واحد فإذا وصل أصل النوبة إليه طمع في الاختصاص والتملك فإذا أخذ منه يتحسّر ويتحزّن، وكما يستهزأ به ويرى حزنه وتحسّره جهلاً كذلك حال الأسباب الدنيوية، نعم إذا وصلت إلى شخص محافظتها مثل العواري بل كلَّ ما في الدنيا ودائع إلهية تناولها العباد طبقةً [٣١-] بعد طبقة كما قال الشافعي رحمه الله، شعر:

وما المال والأهلون إلا ودائع ولا بدّ يوماً أن تردّ الودائع

[١٥٨] والتأسف والحزن في ردّ الودائع من أشنع البدائع بل أرباب الهمم العلية لا يلتفتون إليها بالكليّة. قيل لسقراط «لأي شيء أنت نشيط قليل الحزن؟» قال «لأنّي لا أربط قلبي بما إذا فاتني أحزن عليه.»

١ سورة يونس، ٦٢/١٠.

٢ محمد بن إسماعيل بن صلاح بن محمد الحسن المعروف كأسلافه بالأمير، التَّنْوِيرُ شَرْحُ الْجَامِعِ الصَّغِيرِ (الرياض: مكتبة دار السلام، ٢٠١١)، ٤/١٣٣.

[159] Yazar, güçlerin ilk hastalıklarını bitirdikten sonra, bu ilk hastalıklardan doğan bazı hastalıkları zikretti ki diğer hastalıklar onlara kıyas edilsin. Bunların birincisi **hasettir**. Hasedin, bir nimetin elde edilmesini ve başkasından da gitmesini temenni etmek olduğu meşhurdur. Fakat gerçekte haset ister bir nimetin kendisine ulaşmasını temenni etsin veya etmesin, onun başkasından gitmesini gözlemektir. Birinci tanıma göre **hasedin kaynağı açgözlülük ve bir kişinin bütün güzellikleri elde etmesinin**, adeten hatta aklen **imkânsızlığını bilmemektir**. Faraza hepsini elde etmek mümkün olsa bile onlardan faydalanmanın imkânsızlığından şüphe yoktur. Eğer nimetin gitmesini istemenin saiki, bu nimete ulaşma hırsı ise ikinci tanıma göre de hasedin kaynağı açgözlülük ve cahilliktir. Şayet kişinin niyeti sadece haset edilen nimete kötü şeyin ulaşmasını istemek ise, bu öfke gücünün erdemsizliklerdendir. Bu durumda arzu gücünün sonuçlarından olan hastalığın katkısı yoktur. Açıktır ki, her iki takdire göre de öfke gücünün bir dahlinin bulunması gerekir. İyi düşün!

[160] **Hasedin etkisi** hayat boyu **devam eden üzüntüdür**. Çünkü o nimete karşı yapılan hasettir. İlahî nimetler ise dünya ehlinde hiç kesilmezler. Bundan dolayı haset edenin üzüntüsü ve elemi hiç bitmez. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: “Haset ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer”¹. **Hasedin en kötüsü, âlimler** veya onlar gibi olanlar **arasında** olan hasettir. Yani haset türlerinin en kötüsü âlimler arasındadır. Çünkü dünyevî menfaat ve nimetler, çekişmenin ve üşüşmenin mahallidir. Zira söz gelişi Amr’ın elinden gitmeden Zeyd’in eline ulaşması düşünülemez. Oysa ilim böyle değildir. **Çünkü** yokluk ve eksiklik ilme ulaşamaz, insanlardan **bir kişinin payı diğerinin yoksun kalmasına bağlı değildir**. Hz. Peygamber’in (s.a.) “Ancak iki kişiye haset edilir: Birisi Allah’ın verdiği malı hak yolunda tüketen kimse. Diğeri Allah’ın kendisine verdiği ilim ve hikmetle hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse”² ve “Erkeğin hasedi iman, kadının hasedi ise küfürdür”³ hadisinde haset, gıpta anlamındadır.

1 İbn Mâce, “Zühed”, 110.

2 Buhârî, “Ahkâm”, 4.

3 Bk. *Nebcu’l-belâğa*, Dâru’l-Hicre, s. 491.

[١٥٩] ولمّا فرغ من بيان الأمراض الأولى للقوى ذكر بعض ما يتولد منها من الأوليات ليقاس عليه غيره، الأول **الحسد** والمشهور أنّه تمنّي حصول نعمة وزوالها عن الغير لكنّه بالحقيقة ترقب زوال نعمة الغير سواء تمنّي وصولها إليه أم لا، فعلى الأول **منشأه الحرص والجهل بأن استعاب جميع الخيرات لأحدٍ ممتنع** عادة بل عقلاً ولو أمكن الاستيعاب فرضاً، فلا شكّ في امتناع الاستمتاع بها وكذا منشؤه الحرص والجهل على الثاني إن كان الباعث على تمنّي الزوال هو الحرص على الوصول إليه، وأمّا إن كان الباعث مجرد وصول المكروه إلى المحسود فهو من رذائل القوة الغضبية فلا مدخل لمرض الذي هو من آثار القوة الشهوية، ولا يخفى أنّه على التقديرين الأولين أيضاً لا بدّ من مداخله القوة الغضبية فتأمل.

[١٦٠] **وأثره الحزن الدائم إلى انقراض العمر**، لأنّه حسد على النعمة ولا ينقطع النعم الإلهية من أهل العالم فلا ينفد حزن الحاسد وآلّمه على أنّه قال النبي صلى الله عليه وسلم «الحسد يأكل الحسنات [٣٢]» كما تأكل النار الحطب^١، **وشرّه أي شرّ الحسد ما أي حسد بين العلماء** أو ما رائده، أي شرّ أنواع الحسد بين العلماء، لأنّ المنافع والنعم الدنيوية محلّ التنازع والتزاحم، لأنّه لا يتصور وصولها إلى زيد من غير زوالها من عمرو مثلاً بخلاف العلم إذ لا يتطرق إليه الزوال والنقصان **وحظّ واحدٍ منه لا يتوقف على حرمان الآخر** والمراد من الحسد فيما ورد مثل قوله صلى الله عليه وسلم «لا حسد إلا في اثنتين رجل آتاه الله مالاً فسلّطه على هلكته في الحق ورجل آتاه الله حكمة فهو يقضي بها ويعلمها»^٢، وقوله صلى الله عليه وسلم «حسد الرجل إيماناً وحسد المرأة كفر»^٣ هو الغبطة،

١ ابن ماجه، كتاب الزهد، ١١٠.

٢ صحيح البخاري، كتاب الأحكام، ٤.

٣ نهج البلاغة، (دار الهجرة)، ٤٩١.

Şüphesiz hasedin hakikati mutlak olarak yasaklanmıştır. Yüce Allah şöyle demektedir: “Yoksa onlar, Allah’ın lütfundan verdiği şeylerden dolayı insanlara haset mi ediyorlar?”¹ buyurmaktadır. Erkeğin hasedi âlimler arasındaki haset olarak açıklanmıştır. Onların hasedi ya dünyevi sebeplere racidir ya da öfke gücünün erdemsizliklerinden kaynaklanır. Bu durumda hasedin tedavisi, yukarıda öğrendiğin gibi, açgözlülüğün, cahilliğin ve yine öfke taşkınlığının tedavisidir.

[161] İkincisi **gıpta etmektir**. Bu, mesela **başkasında bulunan hayrın, o kişiden gitmesini istemeksizin elde etme isteğidir**. “el-Hayr” kelimesindeki lam harfinin istiğrak için olduğu söylenir. Fakat bu sorunludur. “Gıpta” –ki o, talep olduğu dikkate alındığında erildir veya mastardır ve talebe dönmesi mümkündür- uhrevi durumlar ve nefsanî erdemlerde övülmüştür; dünyevi işlerde ise yeterli miktar ve maslahattan fazlası, yerilmiş açgözlülüktür. Tedavisi de açgözlülüğün tedavisidir.

[162] Üçüncü hastalık **tamaktır**. Bu **açgözlülükten**, tembellikten ve Allah’ın yardımlaşmaya duyulan ihtiyaçta yarattığı hikmetini bilmemekten **kaynaklanan bir zilletir**. Zira yardımlaşma ihtiyacının yaratılmasındaki hikmet, ihtiyacını karşıladıktan sonra faydayı yardım edene ulaştırmaktır. Bundan dolayı kim herhangi bir hususta yardımlaşmaksızın başkasından bir şey beklerse, o açgözlüdür, tembeldir ve bu hikmetin cahilidir. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: “Kanaat eden yücelir, tamah eden ise alçalır”. Tamahın tedavisi, cahillik, tembellik ve açgözlülüğün tedavisidir.

[163] Dördüncü hastalık **kindir**. Bu, nefsin intikam alma isteğinde ısrarıdır. Bunu sebebi açıktır. Bu hastalık, **hakiki kardeşliği düşünmekle yok olur**. Hakiki kardeşlik, “*Müminler ancak kardeşirler*”² âyeti ve Hz. Peygamber’in (s.a.) “Müslüman müslümanın kardeşidir, kendileri dışındakilere karşı tek bir yumruktur; çünkü kişi, kardeşlerine acı vermekten yüz çevirir”³ hadisiyle bildirilmiştir.

1 en-Nisâ 4/54.

2 el-Hucurât 49/10.

3 Taberânî, *el-Mu’cemül-evsat*, Dârü’l-Harameyn, 1415, VI, 304.

فإنَّ حقيقة الحسد منهي عنها مطلقاً، قال تعالى ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ﴾^١، وفُسر حسدُ الرجل بما يقع بين العلماء، وحسدُهم إمّا راجع إلى الأسباب الدنيوية أو ينشأ من رذيلة القوّة الغضبية، فعلاج الحسد علاج الحرص والجهل وكذا الغضب على ما عرفت.

٥ [١٦١] الثاني الغبطة طلب حصول مثل الخير الواصل لغيره له مع عدم طلب الزوال عن الغير وما قيل من أنّ لَمْ «الخير» للاستغراق، ففيه نظر، وهو أي الغبطة، وهو مذكر باعتبار أنّه الطلب أو أنّه مصدر ويمكن رجوعه إلى الطلب أيضاً، في الأمور الأخروية والفضائل النفسانية محمودٌ، وفي الأمور الدنيوية في القدر الزائد على الكفاف والمصلحة حرص مذموم وعلاجه علاج الحرص.

١٠ [١٦٢] الثالث الطمع وهو ذلٌّ ينشأ من الحرص والبطالة [٣٢٢] والجهل بحكمة الله تعالى في الحاجة إلى التعاون، فإنَّ الحكمة في خلق الحاجة إليه إيصال النفع إلى معاون بعدما قام به، فمن توقع حصول شيء من غيره بلا معاونة في أمرٍ فهو حريص ذو بطالة جاهل تلك الحكمة، قال صلى الله عليه وسلم: «عزّ من قنع وذلّ من طمع»، فعلاج الطمع تلك الثلاثة.

١٥ [١٦٣] الرابع الحقد وهو إصرار النفس على طلب الانتقام وسببه ظاهر يزول بتصوّر الأخوة الحقيقية المنبئ عنها قوله تعالى ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾^٢، وقوله عليه السلام «المسلم أخو المسلم، والمؤمنون يدّ على من سواهم فإنّ النفس تأبى عن إيلاام الأخوة.»^٣

١ النساء ٥٤/٤.

٢ سورة الحجرات، ١٠/٤٩

٣ الطبراني، المعجم الأوسط، (دار الحرمين، ١٤١٥)، ٣٠٤/٦.

[164] Beşinci hastalık **yalancılık** yani gerçeğe uymayan şeyi haber vermektir. **Bu, doğru olmayan inancı ifade ettiği için konuşmamaktan** yani dilsizlikten **daha kötüdür**. Yine konuşmanın amacı, gerçekte olanı başkasına bildirmektir. Dolayısıyla konuşmanın yalan söylemede kullanılması, bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymaktır ki bu zulümdür. **Yalan bazen** karalama, iftira ve sefihlikte olduğu gibi **zarar verici şeyleri çekebilir**. **Bu durumda kişi** “yalan erkeğin hayzıdır” ve “yalancılık bütün fitnelerin başıdır” sözlerindeki gibi **yerilme, güvensizlik** ve bu durumda konuşmasının hiçbir faydasının bulunmaması **ve aşağılanma** gibi **yalanı takip eden şeyleri hatırlanmalıdır**. Yalan söylemeye sevk eden şey mal veya şöhret hırsıdır. Hırsın ise erdemsizliği ve aşağılığı ise malumdur.

[165] Altıncı hastalık, **ikiyüzlülüktür**. Yazarın dediği gibi **yalancılıktan ve kendini beğenmekten ikiyüzlülük doğar**. İki yüzlülük, kişinin konuşmasının onun yalanlarını ve başkası üzerine çıkma çabasını göstermesidir. Zira kendinin beğenen kimse yüceltmeyi hak ettiği bir takım şeylere sahip olduğuna inanır. Bu şeyler onda bulunmadığında ise yüceltilmesi için kendisini o şeylerle niteler ve onları sergiler.

[166] **Yedinci hastalık nifaktır**. Bu iki yüzlülükten kaynaklanır. Nitekim yazar şöyle demiştir: **Bu iki yüzlülükten nifak doğar**. **Nifak**, bu içinde gizlediğinin aksinin dışa vurulmasıdır. Bu durumda yalan yere övünmenin ve yalancılığın tedavisi, ikiyüzlülüğün tedavisidir. İkiyüzlülüğün tedavisi ise nifakın tedavisidir. Zeki ve akıllı kimseler, geçen konular hakkında teemmül ettikleri zaman, bütün hastalıkların tedavisini elde edebilirler. Doğru yola ulaştıran Allah’tır.

[١٦٤] والخامس **الكذب** أي الإخبار بما لا يطابق الواقع وهو **شرٌّ من عدم النطق** أي البكم لإفادته اعتقاداً غير حق بخلاف البكم، وأيضاً المقصود من النطق إعلام الغير ما في الواقع فصرفه في الكذب وضع الشيء في غير موضعه وهو ظلم وربما جلب مضاراً كما في النميمة والبهتان والسفاهة فيتذكر تبعاته أي آثار رديّة تتبعه من المذمة كما يقال: الكذب حيض الرجال، والكذب رأس كل فتنه وعدم الاعتماد وحينئذ لا يكون لنطقه فائدة والاستخفاف والباعث على الكذب إمّا حرص مالٍ أو جاهٍ وردالة الحرص ورداءته معلوم.

[١٦٥] السادس **الصلف** كما قال ومنه أي من الكذب ومن العجب ينشأ **الصلف** وهو إظهار ما نطق به تراهته وارتفاعه على غيره، فإن صاحب العجب يعتقد في نفسه أشياء يستحق بها التعظيم، وإذ ليس فيه فتلك الأشياء [٣٣] يصف بها نفسه ويظهر بها ليعظم.

[١٦٦] السابع **النفاق** وهو ينشأ من الصلف كما قال ومنه أي من الصلف **النفاق** وهو إظهار نقيض ما أضمر في الباطن، فعلاج العجب والكذب علاج الصلف، وعلاجه علاج النفاق، وإذا تأمل الفطن واللييب فيما مرّ تمكن من علاج كل سقيم والله الهادي إلى الصراط المستقيم.

ÜÇÜNCÜ MAKALE: EV YÖNETİMİ

[167] Ev yönetimiyle kastedilen eve ilişkin felsefedir. Siyaset, insanların ve atların hallerini ve hizmetini inceler. Bazen siyaset, zorla ve sert bir şekilde tedip etmek manasında da kullanılır. Ev; eşler, ebeveyn, çocuk, hizmetçi, ev sahibi, mal sahibi ve mal arasındaki özel bir birlikteliktir. Bu birliktelik, inşa edilmiş evlerde, korunaklı saraylarda, kurulu çadırlarda, ağaçların gölgesinde, dağ kovuklarında veya bir mağarada olabilir. Bu makale, evin kurucu unsurları ve bu unsurların tertibini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, eve ihtiyacın açıklamasına ilişkin bir giriş ile başlayalım.

[168] Bil ki, insan, kendi hayatının devamı için gıdaya muhtaçtır. Bu insanî gıdalar da ziraat, hasat, ayıklama, öğütme, yoğurma ve pişirme gibi sınaî tedbire ihtiyar duyar. Oysa diğer canlıların gıdaları böyle değildir. Çünkü diğer canlıların gıdaları tabii gıdalardır ve sınaî tedbirlerin bu gıdalarda katkısı yoktur. Oysa bu işler de bir yardımcıya muhtaç kılar. Sonrasında, her gün için gerekli olan miktarın hazırlanmasının imkansız denecek denli zorluğundan dolayı hayatın devamlılığını sağlayan şeylerin biriktirilmesi ve diğer insanlardan korunmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu koruma işi de güçlü olan insanların ulaşamayacağı bir mekân olmadan gerçekleşmez. Bu yüzden kişi hem bir eve ihtiyaç duyar hem de yaşamını sürdürmek için gıdaların hazırlanması işinin düzenlenmesi için evinde ikamet edip gıda ve yiyeceklerin korunması vb. zaruri işleri yüklenen bir yardımcıya ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç onun kendi varlığının devamıyla alakalı ortaya çıkan bir ihtiyaçtır. İnsan kendi türünün doğum ve üremeye dayalı devamlılığıyla alakalı olarak ise evlenmeye ihtiyaç duyar. İlahi hikmet, üreme ve ev işlerinin evlilikle düzene koyulmasını gerektirir. Baba, anne ve çocuklar bir araya geldikten sonra onların geçim işini düzene girmesi için mutlaka yardımcıları ve hizmetçiler gereklidir.

[169] Sonra her çokluğun düzeni, bir araya gelmekle oluşan bir birlikle sağlanacağından dolayı ev işlerinin düzenlenmesinde ülfet bağıını gerektiren sınaî bir yönetim gereklidir. Baba, bu yönetime zikredilen diğer bütün şahıslardan daha layıktır. Bu nedenle evin ve bireylerinin yönetimi babaya tevdi edilir.

المقالة الثالثة في سياسة المنزل

[١٦٧] أي الحكمة المنزلية والسياسة تعاهد أحوال البشر والخيول وخدمتها وقد تطلق على التأديب زجرًا وعنفًا، والمنزل تألّف مخصوصٌ بين الزوجين والوالد والولد والخادم والمخدوم والمتمول والمال سواء كان في بيوت مؤسّسة أو قصور مشيّدة أو خيامٍ مطبّنة أو ظلّ أشجار أو شعب جبال أو داخل غار. ٥ وهذه المقالة في بيان أركانه وترتيبها. ولنمهد مقدمة في بيان الحاجة إلى المنزل.

[١٦٨] واعلم أنّ الإنسان في بقاء شخصه يحتاج إلى غذاء، والغذاء الإنساني يحتاج إلى تدبيرٍ صناعي كالزراعة والحصاد والتنقية والطحن والعجن والخبز أو الطبخ، بخلاف غذاء سائر الحيوانات فإنّه طبيعي لا مدخل للصناعة فيه، وهذه الأمور تحوج إلى معاونٍ، ثمّ لمّا تعذر أن يهيئ كلّ يوم مقدار الضروري احتيج إلى ادّخار أسباب المعاش وحفظها من سائر أبناء النوع. ولا يتيسر الحفظ إلا في مكان لا يصل إليه أيدي المتغلبة [٣٣٣] فالشخص يحتاج إلى منزل ويحتاج في عيشته لترتيب صناعات الأغذية إلى معاونٍ يقيم في منزله ويستقل بالأمور الضرورية من حفظ الأغذية والأقوات وغير ذلك وهذه الحاجة نظرًا إلى بقاء شخصه، فأما النظر إلى بقاء نوعه الموقوف على التوالد والتناسل فيحتاج إلى التناكح، والحكمة الإلهية اقتضت انتظام أمر التناسل والمنزل بالتناكح، وبعد اجتماع الأب والأمّ والولد لا بدّ من أعوانٍ وخدم لا ينتظم أمر معاشهم بدونهم. ١٥

[١٦٩] ثمّ لمّا كان نظام كلّ كثرةٍ بوحدةٍ تأليفيةٍ فيجب في انتظام أمر المنزل تدبير صناعي يوجب رابطة الألفة، والأب أولى بهذا التدبير من غيره من الأشخاص المذكورة فيفوض رئاسة المنزل وسياسة أهله إليه، ٢٠

Yönetici, yönetimi altındaki her bireyin layık olduğu yetkinliğe ulaşması için teşvik, korkutma, lütuf, engelleme gibi çeşitli sınaî tedbirleri gerçekleştirmek, zarardan emin kılmak, evin bütün bireylerini yerli yerine koymak, bir bozukluk olduğunda düzeltmek, bir hata yaptığıında tedip etmek ve her birini, bütünüün çıkarlarıyla ilgili olacak şekilde ele almak zorundadır. Nitekim tabip bir uzvu tedavi ederken bütün uzuvların ıslahını gözetir. Nasıl ki tabip, daha değerli organı yaşatmak için daha değersiz organı kesiyorsa aynı şekilde aile fertlerinin daha değersiz daha üstüne feda edilir.

[170] Bu anlaşıldıysa deriz ki bu makale dört şeyi incelemektedir. Birincisi mal, ikincisi eşler, üçüncüsü hizmetçiler, dördüncüsü de çocuklar ve ebeveynler. Nitekim yazar şöyle demiştir: **Ev yönetimi dört maddede incelenir.** Birincisi **mal**dır. Mal, hayatın devam ettirilmesi için kendisine ihtiyaç duyulan şeydir. İnsan gıdaları biriktirmeye ihtiyaç duyduğundan tedbirli olması ve bir kısmı yok olduğunda diğer bir kısmının kalması için farklı cinsleri biriktirmesi gerekmiştir. Ticari ilişkilerin zaruretinden dolayı da paraya ihtiyaç duyar. Kuşkusuz para, adaletin koruyucusu olup “sarı kanun” olarak adlandırılır. Değerinden dolayı az bir para, pek çok mal cinsine karşılık gelir ve bu mal cinslerinin uzak mekanlardan taşınmasına gerek bırakmaz. İnsanın mala olan ihtiyacı sübut bulunduğu göre en uygun ve en cazip olan ulaştıracak bir kanun bulunması gerekir. Yazar buna şu sözüyle işaret etmiştir: **Mal; kazanılması, korunması ve harcanılması yönlerinden incelenebilir.**

[171] **Malın kazanılması** iki kısımdır. Birincisi; insanın yönetim ve ihtiyarı ile alakalı olan, ikincisi; miras ve bağışlar gibi insanın yönetim ve ihtiyarı ile alakalı olmayandır. Biz, ikinci kısım hakkında konuşmuyoruz. **Yönetimle ilgili olan ise ticaret ve zanaattır.** Ticaret, alım, satım ve kardır. Zanaat ise özel bir maddeye, işleme ve kullanma yoluyla, belli bir biçim vermektir. Zanaatın bir nitelikle ilgili bir ilim olduğu da söylenmiştir. Genel örfte zanaat sadece bir işin nasıl yapılacağıyla ilgili olarak kullanılır ve bir iş sürekli olarak yapılmadan zanaatın meydana gelmesi mümkün değildir. Oysa tahsilinde inceleme ve istidlalin yeterli görüldüğü şeyler böyle değildir.

ويجب على المُدبّر أن يقوم في السياسة بأنواع التدبيرات الصناعية من الترغيب والترهيب واللفظ والعنف ليصل كلّ من تحت تدبيره إلى ما يليق به من الكمال ويأمن من الاختلال ويحلّ كلّ واحد من أركان المنزل في محله ويُصلح ما وجد فيه من الخلل ويؤدبه إن وقع فيه زلل وينظر في كلّ واحدٍ نظرًا يتعلّق بمصالح الجميع كما أنّ الطبيب حين يعالج عضوًا يرى فيه إصلاح جميع الأعضاء كما يقطع الطبيب العضو الأخرس إبقاءً للأشرف كذلك يُفدى أشرف الأركان بأخسها.

[١٧٠] إذا تمهّد هذا تقرّر أنّ هذه المقالة نازرة في أمور أربعة: الأول المال، الثاني الزوجان، الثالث الخدم، الرابع الولد والوالدان [٣٤] كما قال: **والنظر في أمور أربعة الأول المال** هو المحتاج إليه في أمور المعاش المتقوم، ولما كان الإنسان محتاجًا إلى ادّخار الأقوات وجب أن يحتاط ويدّخر أجناسًا مختلفة حتى إن تلف بعض بقي بعض آخر، ولأجل ضرورة المعاملات يحتاج إلى الدينار، فإنّ الحافظة للعدالة المسمّى بالناموس الأصغر وقليلٌ منه يقاوم كثيرًا من الأجناس لنفاسته ويستغنى به عن نقل الأجناس من المساكن البعيدة، إذا ثبت احتياجه إلى المال لا بدّ من قانونٍ يرشد إلى ما هو أصلح وأغبط، أشار إليه بقوله **والنظر في حال المال إمّا في الدخل وإمّا في الحفظ وإمّا في الخرج**،

[١٧١] **أما الدّخل** فقسمان: أحدهما ما يتعلّق بتدبيره واختياره، والثاني ما لا يتعلّق به كالموارث والعطايا وليس كلامنا في هذا. **فما يتعلّق بالتدبير هو التجارة** وهي البيع والشراء للربح **والصناعة** وهي إحداث هيئة معينة في مادة خاصة عملاً واستعمالاً، وقيل «هو علم متعلّق بكيفية»، والعرف العام خصّها بما يتعلّق بكيفية عمل ولا يمكن حصوله إلا بمزاولة عملٍ، بخلاف ما يكفي في تحصيله النظر والاستدلال

Buna örnek tıptır. Çünkü tıp, halk arasında zanaat diye isimlendirilmez. Yazar, ziraata değinmedi. Oysa ziraat, yönetime bağlı bir kazançtır. Ancak zanaatla ziraatı da kuşatan şey kastedilmişse durum değişir. Fakat bu, genel kabule terstir. Bu bakımdan işi hakikati şudur: Asıl kazanç yolu üçtür: Zi-
 5 raat, ticaret ve zanaat.

[172] İmâm Şâfiî “Ticaret, ziraat ve zanaattan daha üstündür” demiştir. Mâverdi ise ziraatın daha üstün olduğunu söylemiştir. Bu iki görüşün telifi şöyledir: İmam Şâfiî zamanında kazancın helallğine riayet daha fazlaydı veya ondan sonrasında olduğu gibi şüpheli şeyler ve yalanlar yayılmamıştı. Fakat
 10 bunlar yayıldıktan sonra ziraat daha ihtiyatlıdır. Filozoflar, şöyle demiştir: “Ticarete güven olmaz, çünkü ticaret yapabilmenin şartı sermayedir. Sermaye ise yolculuk veya taşınma sırasında kendisini ortadan kaldıracak şeylerin yapılması nedeniyle zevâle maruz kalır.” Bu nedenle yazar şöyle demiştir: **Zanaat** ticaretten **daha devamlıdır**. Çünkü zanaata ihtiyaç daha fazladır
 15 ve o, her gün yapılır ve yenilenir. Ayrıca zanaat, **felakete daha az uğrar**, çünkü bu yapmanın kendisi ihtiyarîdir. Ziraatta ise insan sadece oluşum sebeplerinde müdahil olabilir. Aynı şekilde ticarete de insanın müdahalesi, sadece intikal sebeplerindedir. Malların zayi olması ve ihtiyaçların doğması gibi ziraat ve ticaret olabilecek şeyler, zanaat için geçerli değildir.

[173] **Onda adalet ve mürüvveti gözetmek gerekir**. Yani kazanç için yapılan çalışmalarda iki şeyi gözetmek gerekir. Birincisi, zorbalık, düzenbazlık, hilekarlık vb. şeyleri terk ederek gerçekleşen adalettir. İkincisi ise mürüvvettir. Mürüvvet nefsin aklen güzel filleri yapmasının ilkesi olan güçtür. Mürüvvete riayet ise değerli zanaatlarda devamlılık göstererek değersiz zanaatların geliri
 20 daha çok olsa bile değersiz zanaatları terk etmekle olur. Değersiz zanaatlar da üç gruptur. Birincisi halkın maslahatıyla çelişen zanaatlardır. Buna örnek, karaborsacılık, sihir ve kadın tüccarlığıdır. Bunlar, getirisi değersiz olsa bile değerli zanaatları yapabileceği halde (onları yapan) eşkıyanın zanaatıdır. İkincisi kişinin onuruyla çelişenlerdir. Buna örnek, komedyenlik, şarkıcılık
 25 ve kumardır. Bunlara, ayaktakımının zanaatları denir. Üçüncüsü hacamat, dericilik ve çöpçülük gibi, insan doğasının hoşlanmadığı zanaatlardır.
 30

كالتبّ فإنّه لا يسمّى صناعة عند العامّة ولم يتعرض للزراعة مع أنّها كسب منوط بالتدبير، اللهمّ إلا أن يراد بالصناعة ما يشملها، لكنه خلاف المتعارف، فالحقيق أنّ أصول المكاسب ثلاثة: الزراعة والتجارة والصناعة.

[١٧٢] قال الإمام الشافعي «التجارة خيرٌ منهما»، وقال الماوردي [٣٤٠]

«الزراعة» ووفق بين الكلامين بأنّ الحلال في زمان الإمام كان كثيراً ولم تشع الشبهات والكذب كما وقع بعده، وإذا كان كذلك فالزراعة أحوط. وقال الحكماء "لا اعتماد على التجارة، فإنّ شرطها رأس المال وهو في معرض الزوال بارتكاب المهالك في السفر والانتقال"، ولذا قال المصنف: **والصناعة أدوم** من التجارة لأنّ الحاجة إلى الصناعة أكثر، وهي تحدث وتتجدد في كلّ يومٍ ولأنّها **أقلّ آفة** فإنّ نفس ذلك الإحداث اختياري، فأما في الزراعة فلا اختيار إلا في أسباب الحدوث كذا في التجارة لا اختيار إلا في أسباب الانتقال فما يتطرق إليهما من الآفات من فوت البضاعات وحدوث الحاجات لا يتطرق إلى الصناعات؛

[١٧٣] **ويجب فيه** أي فيما يتعلق بالتدبير من المكاسب **مراعاة أمرين العدل**

بترك التغلب والتطفيف والخداع ونحوها **والمروّة** وهي قوة للنفس مبدأً لصدور الجميل عقلاً، ومراعاة المروّة بترك الصناعات الخسيسة مع تمكنه من الشريفة وإن كان حاصل الخسيسة أكثر، والخسيسة ثلاثة: الأولى ما ينافي مصلحة العامة كالاحتكار والسحر والقوادة وهي صناعة الأشقياء مع تمكنه من الشريف وإن كان حاصله الخسيسة، الثانية ما ينافي الفضيلة النفسانية كالهزل والتغني والقمار، وتسمّى صنعة السفهاء، الثالثة ما يقتضي تنفير الطبع كالحجامة والدباغة والكناسة،

Bunlar, düşük insanların zanaatlarıdır ve sefillerin zanaatları olarak adlandırılır. Fakat akıl nezdinde doğanın hükmü dikkate alınmadığından son grup kötü görülmez, tersine hayatın düzene girmesi için bir grup insanın bu işlerde istihdamı gerekir. Oysa ilk iki grup böyle değildir. Değerli zanaatlar, nefsanî güçlerle ilişkili olanlardır. Bunlar mürüvvet kapsamına giren sanatlardır. Bunların en üstünü, üç sanattır. Birincisi vezirler ve onlar gibi üst düzey yöneticilerde bulunan iyi yönetim, isabetli görüş ve danışmayla ilgili olandır. Bunlara hürlerin sanatı denir. İkincisi belagat, kitabet, astroloji, tıp ve alan ölçümü gibi edebiyat ve seçkinlikle ilgili olandır. Bunlara edebiyatçıların ve seçkinlerin zanaatı denir. Üçüncüsü; binicilik, düşmanı püskürtme, sınırları koruma gibi şecaatle alakalı olandır. Ticaret, ziraat, terzilik, dokumacılık vb. zanaatlar da bu ikisi arasında farklı derecelerde bulunurlar.

[174] **Malın korunmasına gelince** bu, iki şekilde olur. Birincisi **giderin gelirden daha az olmasıdır**. Nitekim şöyle denilmiştir:

Senin hakkın benim cimrilikle tuttuğum değil
Harcadıktan sonra elimde kalandır.

Tabiatımda müsamaha vardır ancak ben
Ayağımı yorganıma göre uzatırım.”

[175] Fakat harcama, **çok kısma olmadan** gerçekleştirilmelidir. Yani ev halkının, çocukların ve kişinin uhdesindeki diğer fertlerin maişeti ihmal edilmeden yapılmalıdır. Bundan dolayı riya ve gösteriş amacıyla harcama yapılmamalı ve kıtlık, afet ve hastalık zamanları göz önünde bulundurulmalıdır. Malı koruma yollarının ikincisi de **malı işletmedir**. Yani mal zamanla yok olmasın diye onu bir tüccarın malları arasına katarak işletip kar etmelidir. Mal sahibi **malını** korumak için **tedbir amacıyla** basılı olan ya da olmayan altın ve gümüş gibi **nakdî** değerlere, menkul **meta** cinslerine ve arazi ve konut gibi **gayrimenkul** emlake, **bölmelidir** ki bir sınıfa afet vurduğunda diğer sınıf sağlam kalsın.

[176] **Malın harcanması** dört yere yapılır. Birincisi Allah için yapılan harcamadır. İkincisi mürüvvet kapsamına yapılan harcamadır. Üçüncüsü zarureten dolayı harcamadır. Dördüncüsü de ihtiyaç nedeniyle yapılan harcamadır. **Allah yolunda yapılan harcamalarda** yani ilahi hükümden dolayı yapılan zekat, sadaka, adak gibi harcamalarda

وهي صنعة الأخسَاء وتسمى صنعة الأراذل، ولمّا لم يكن لحكم الطبع اعتبار عند العقل لا يُستقبح الصنف الأخير بل يحكم بأنّه لا بدّ من استعمال جمع بها [٣٥] لنظم أمور المعاش بخلاف الصنفين الأولين، والصناعات الشريفة فهو ما يتعلق بالقوى النفسانية وهي صنف في باب المروات، وأعظمها ثلاث الأول ما يتعلّق من حُسن التدبّر والرأي الصائب، والمشهورة مما هو للوزراء وأضرابهم ويقال صنعة الأحرار. الثاني ما يتعلق بالأدب والفضل من البلاغة والكتابة والنجوم والطبّ والمساحة ويقال له صنعة الأدباء والفضلاء. الثالث ما يتعلق بالشجاعة من الفروسية ودفع الأعداء وسدّ الثغور إلى غير ذلك وما بينهما متفاوتة المراتب كالتجارة والزراعة والخياطة والحياكة إلى غير ذلك.

[١٧٤] وأما الحفظ فأمرين: الأول فيكون الخرج أقلّ من الدخل كما قيل

وحقك ليس إمساكي لبخلٍ ولكن ما يبقى بالخرج دخلي
وفي طبعي السماحة غير أنّي على قدر الكساء أمدّ رجلتى

[١٧٥] لكن يجب كون الخرج بلا تقتير أي بلا اختلال في معيشة الأهل والولد وسائر من في مؤنته فيجب أن لا يصرف رياءً ولا مباهاةً وملاحظة أيام القحط والنكبة والمرض، والثاني بالاستثمار أي بجعل ماله بضاعة تاجر حتى تثمر أي تربح ولا يتطرق إليه الزوال بالتدريج والمتمول أي صاحب المال ينبغي للمحافظة أن يقسم أمواله بين نقدٍ من الأثمان أي الذهب والفضّة مسكوكًا وغير مسكوك [٣٥] ومتاع من الأجناس التي هي غير عقارٍ وعقارٍ من الأملاك أي الأراضي والأبنية للاحتياط حتى لو أصابت آفةً صنفًا بقي صنف آخر سالمًا؛

[١٧٦] وأما الخرج فمصارفة أربعة: أحدها ما كان لله، وثانيها ما كان

في المروّة، ثالثها ما كان للضرورة، رابعها ما كان للحاجة فما كان في سبيل الله أي يصرف للحكم الإلهي كالزكاة والصدقة والنذر وغير ذلك

gönülsüzlükten kaçınılmalıdır. Yani bunları yaparken üç şeye riayet etmek gerekir. Birincisi gönülsüzlükten kaçınıp gönül hoşnutluğu ile vermektir. Çünkü yüce Allah bu nimeti ona vermiş ve kendisinden aşağıda olanlara sarf etmesini emretmiştir. Bunun gönülsüz yapılması, son derece cahillik ve bayağılıktır. Gönülsüzlükten kastın, malın kötüsü olması mümkündür. Zira yüce Allah şöyle demektir: “*Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkmayın.*”¹ İkinci olarak bunun sadece Allah rızası için olması gerekir.

Minnet etmekten, eziyet, riya vb.den kaçınılmalıdır. Zira bunların karışması amelin boşa gitmesine sebep olur. O halde en güzeli, sadakayı gizli vermektir. Çünkü açık verilmesi durumunda minnet etme ve riya yapma tehlikesi vardır. Hz. Peygamber’in (s.a.) hadislerinde sadakayı gizli vermeye yönelik pek çok teşvik bulunmaktadır. Üçüncüsü de malın çoğunu fakirliğini gizleyenlere sarf etmektir. Yüce Allah’ın bu kimseler hakkında şöyle demiştir: “*Ey müminler kendilerini Allah yoluna adayan ve bu yüzden çarşı pazar dolaşıp ticaret yapma imkanı bulamayan fakirlere özellikle yardım edin. Gerçek hallerini bilmeyen biri, el açıp yardım dilenmekten hayâ ettiklerinden dolayı onları zengin zanneder. Ama sen onları hallerinden tanırırsın. Onlar kimseye el açmazlar. Hiç şüphemiz olmasın ki Allah yaptığınız her yardımı bilir ve mükafatını verir.*”² Nitekim yazar şöyle demiştir: **Bilhassa fakirliğini gizleyene infak edilmelidir.**

[177] Hediyeler, ödülleri vb. ikramlar, cömertlik ve isar gibi **mürüvvet kapsamında yapılan harcamalarda** beş şey zorunludur. Birincisi, azim yitirilmemesi için **acele etmektir.** Yine bekleme uzadığı takdirde onun hazzının, bekleme acısına dayanamaması mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “İyiliklerin en hayırlısı acele ile yapılardır.”³ İkincisi minnet bekleme ve riya kuşkusu olmaması için **gizli olmasıdır.** Üçüncüsü, çok fazla ve değerli olsa bile **verdiğini önemsiz bulmaktır.** Çünkü mürüvvet ehlinin ve yüce gönüllü insanların tarzı budur.

1 el-Bakara 2/267.

2 el-Bakara 2/273.

3 Ali el-Kârî, *el-Esrârul-merfûa*, hadis no: 190

فليجتنب أي فليراع فيه ثلاثة أمور: الأول أن يجتنب فيه **الكرهه** بل يعطي على طيب خاطر فإن الله تعالى أنعم عليه هذه النعمة وأمره بصرف محقر منه، فكرهته غاية الجهالة ونهاية السخافة، ويمكن أن يكون المراد من الكراهة الخباثة لما قال الله تعالى ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾^١. والثاني أن يكون خالصاً لوجه الله ويجتنب **المنّ والأذى والريا** وغيرها، فإن شوبها يجب إحباط العمل وحينئذ فالأولى إخفاء الصدقة، فإن في إفشائها مظنة وضع المنّة والرياء، وفي الحديث النبوي حث كثير على إخفائها. الثالث صرف معظمه إلى الفقراء الأخفاء الذين قال الله فيهم ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾^٢، كما قال **وليحضّر بالإنفاق من يكتّم فقره**.

[١٧٧] وما كان في مروّة [٣٦] كالإعطاء لمجرد السخاوة والإيثار والإكرام كالهدايا والجوائز فالواجب فيه أمور خمسة الأول **التعجيل** لئلا يصير العزم فاتراً وأيضاً يمكن أن لا يقاوم لذته ألم الانتظار لو كان بعد الانتظار قال صلى الله عليه وسلم: «خير البرّ عاجله»^٣ والثاني **الستر** لئلا يكون فيه غائلة المن وريا. والثالث **التحقير** وإن كان كثيراً أو نفيساً، فإنّه دأب أهل المروّة وعلو الهمة.

١ سورة البقرة، ٢/٢٦٧.

٢ سورة البقرة، ٢/٢٧٣.

٣ علي القاري، الأسرار المرفوعة، رقم الحديث: ١٩٠.

Dördüncüsü **sürekli olarak vermektir**, çünkü zamanın uzunluğu unutturur ve önceki nimetleri zayi eder. Beşincisi tam olarak uygun olduğu yere gitsin diye **sadaka vereceği kişiyi iyi seçmesidir**. Eğer böyle olmaz ise boşa saçmak olur. Nitekim şöyle denmiştir:

- 5 “Açık eli yukarıya kılıcın yerine koymak
Tıpkı kılıcın ıslak yere konulması gibi zararlıdır.”

[178] **Zaruri harcamalar, sefihten** ya da namusu koruma amacıyla zalimden **kurtulmak için ya da** önemli işlerde başarıya ulaşmak amacıyla yargıçlara ve hâkimlere rüşvet ve hediyeler vermek gibi **bir menfaat elde etmek için yapılır. Bu harcamada** israf olmaması için **zaruri** miktarla **yetinilmelidir**. Giderilmesi zaruri olan durumlarda ırzın ve canın korunması amacıyla ihtiyatlı olan, fazlasına meyletmektir. Çünkü çoğu tabiat insaftan yoksundur ve tamah ve hırs tabiatlara yerleşmiştir. Harcamanın genel alışkanlar yani savurganlığa meyil temelleri üzerine inşası, seçkinlerin yaşantısı üzerine inşasından daha kolay korunur. İnsanın kendisi ve ev halkının **ihtiyaçlarından dolayı gerçekleştirilen harcamalarda orta yolu tutmak gerekir**. Şayet kısmak değil de orta yolu gözetmek zor ise zamanla cimriliğe dönüşmemesi için **fazla harcamaya da gidilebilir**. Çünkü fazlaca kısmanın kendisine ve ev halkına vereceği zarar, israftan daha çoktur.

20 [179] **İkincisi eşlerdir**. Kişi **aile kurmayı** ve evlenmeyi birincisi, türün devamı için **çocuk yapma**, ikincisi ise **düzenli bir ev hayatı** ile ferdin bekası uğruna malın ve canın fesada düşmekten korunması **için istemelidir**. **Kişi evlenmeyi sadece şehvet** dürtüsü veya daha önce geçtiği gibi diğer hastalıklardan **dolayı istememelidir**. **Zira şehvet, bayağıdır**. Evlenilecek kadında **akıl, iffet ve hayâ olmalıdır**. Bunlar istenilen sıfatların asıllarıdır. Zira kavrayışlı, zeki ve evin faydasına olan şeyleri bilmek vb. akıl aslının bir uzantısıdır. İnce kalpli olmak, az konuşmak, kocaya itaat ve kendisini kocaya hizmete adanmak, kocanın hoşnutluğunu üstün tutmak vb. iffetin uzantılarıdır. Örtünme, gözü haramdan sakınma, sesi gizleme ve gezmeye, 30 taziye ve tebrike meyletmeme ise hayânın uzantısıdır.

والرابع **المواصلة** فإنَّ طول العهد منسٍ ويضيع ماسبق من الأنعام. والخامس **اختيار المصنع** أي المصرف حتى يكون الوضع في الموضوع اللائق وإلا فيكون من التبذير، كما قيل

فوضع الندى في موضع السيف بالعلی مضرّ كوضع السيف في موضع الندى

٥ [١٧٨] **وما كان للضرورة من دفع سفيه أو ظالم صيانة للعرض أو جلب نفع** كالرشا والهدايا للقضاة والحكام لإنجاح المهمات **فالاقتصار على قدر الضرورة** فيه واجب لئلا يؤدّي إلى الإسراف وفيما كان لضرورة الدفع، فالاحتياط الميل إلى الزيادة حفظًا للعرض والنفس فإنَّ الإنصاف مفقود في أكثر الطباع والطمع والحرص مركز، فبناء الإنفاق على قواعد العرف العامّ أعني الميل إلى التبذير أقرب إلى الحفظ من بنائه على سيرة الخواص **وأما ما كان للحاجة** من بيان الإنفاق على النفس والأهل الواجب فيه **الاقتصاد والميل إلى السرف** إن عسر رعاية الاقتصاد لا التقدير لئلا يقع في البخل بالتدريج [٣٦] ولأنَّ إضرار التقدير به وبأهله أشدّ من الإسراف.

١٥ [١٧٩] **الثاني الزوجان فليطلب الشخص بالتأهل** والتزوج أمرين **النسل** لبقاء النوع **ونظام المنزل** وحفظ المال وحفظ النفس عن الوقوع في الفساد لبقاء الشخص **لا مجرد داعية الشهوة** لخسستها ولا سائر الأغراض كما مرّ **والعقل والعفة والحياء** **لابدّ منها** في الزوجة وهذه أصول الصفات المطلوبة، فإنَّ الفطنة والكياسة ومعرفة مصالح المنزل ونحوها من فروع العقل، ورقة القلب وقصر اللسان وإطاعة الزوج وبذل نفسها في خدمته وإيثار رضاه ونحو ذلك فروع العفة، وستر وغضّ البصر وإخفاء الصوت وعدم الميل إلى التفرّج والتعزية والتهنية فروع الحياء. ٢٠

[180] **Eğer bunlara ilaveten asalet, güzellik ve zenginliğe de sahipse daha güzel olur.** Aynı şekilde doğurganlık ve bakirelikle birlikte kızları böyle olan bir kabileden olması da güzeldir. Kısır olmadığı bilgisi de böyledir. Bilindiği üzere kısır olmamasını dikkate almak, ondan istenilenin nesil olması nedeniyledir. Hür olan, cariyeden daha iyidir. Zira kadın aile ve akrabalarla birlikte olacaktır ve ayrıca çocuklarının nesebinin düşük olmaması gerekir. Bekar olan da edep ve itaati genellikle kabul etmesinden dolayı dul olandan daha iyidir. Mal, güzellik ve nesep gibi zikredilen bütün sıfatlar eğer kadının bôbürlenmesine ve hakimiyet kurmasına sebep oluyorsa durum tersine döner ve yaşantının bozulmasına yol açar. Fakat akıl, iffet ve hayâ bunu engelleyecektir. Güzelliğe mahsus bir başka bozukluk da vardır. Nitekim yazar şöyle demiştir: **Aşırı güzellikten kaçınmalıdır** yani uygun değildir **çünkü güzellerin isteyen çoktur ve onu kötü işler yapmaktan koruyacak olan akıllı da zayıftır.**

[181] Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: “Ey insanlar, kadınlara hiçbir işte itaat etmeyin ve hayatı idame ettirecek işlerde yönetimi onlara bırakmayın. Zira onlar kendi istekleriyle baş başa bırakılırsa malı ifsat eder ve sahibine de isyan ederler. Biz onları kendi aralarında dinlerinin olmadığını ve kendi arzularıyla baş başa kaldığında ise Allah korkularının bulunmadığını gördük. Onların hazzı az ama hayreti çoktur. İyileri günahkardır, kötülerini ise zinakardır. Onlarda üç Yahudi hasleti vardır: Zalim oldukları halde mazlumlarmış gibi yaparlar, yalan yere sırtınızı sıvazlarlar ve istedikleri halde imtina ederler. Onların şerrinden Allah’a sığınınız ve onların iyileri konusunda da çok dikkatli olun.”

[182] **Evlilik sadece mal için de olmamalıdır** yani erkek, kadını sadece mal için istememelidir. Zira bu, daha önce zikredilen sorunlara yol açar. **Erkek** kadınla birlikte olduktan sonra bazı şeylere riayet etmesi, bazı şeylerden de uzaklaşması **gerekir.** Riayet edilmesi gereken şeylerden birincisi, **faziletli davranışlar ortaya koyarak ve ayıpları örterek eşinde heybet duygusu uyandırmak ve biraz serbestlik vermektir.** Çünkü ayıplara muttali olmak, küçümsemeyi gerektirir. Fazla serbest bırakmak ise kocaya karşı cüret edilmesine, arsızlığa ve itaatte gevşekliğe yol açar. Bu, idarelerin en önemlisidir.

[١٨٠] **وإن زاد عليها النسب والجمال والمال فأولى** وكذا الولودية ومعرفتها

مع البكارة بكونها من قبيلةٍ إناثها كذلك، وكذا معرفة عدم العقم وقد علم اعتبار العقم بكون المطلوب منها النسل. والحُرّة خيرٌ من الأُمّة لكونها مع الأتباع والأقارب وللتجرّد عن دناءة نسب الأولاد وكذا البكر خيرٌ من الثيب لقبولها الأدب والانقياد غالبًا، وكلٌّ من الخصال المذكورة من المال والجمال والنسب وإن كان موجبًا لعجبها وتسلطها فيتنكس الحال ويؤدّي إلى الاختلال لكن العقل والعفّة والحياء يمنعها وأمّا الجمال فمخصوص بفساد آخر كما قال: **أمّا الجمال المُفرط فكلاً أي فلا يناسب لكثرة طلابهنّ [٣٧] أي الجميلات وضعف عقولهنّ** المانعة عن ارتكاب القبائح،

[١٨١] قال عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه ”أيها الناس لا تطيعوا للنساء أمراً، ولا تدعوهنّ يُدبّرن أمر عيشة، فإنّهنّ إن تُركن وما يردن أفسدن المال، وعصين المالك، وجدناهنّ لا دين لهنّ في خلواتهنّ، ولا ورع لهنّ في شهواتهنّ، اللذّة بهنّ يسيرة، والحيرة بهنّ كثيرة، فأما صوالحهنّ ففاجرات، وأمّا طوالحهنّ فعاهرات، وأمّا المعصومات، فهنّ المعدومات، فيهنّ ثلاث خصال من يهود، يتطلّمن وهنّ ظالمات، ويتملّقن وهنّ كاذبات، ويتمنّعن وهنّ داعيات، فاستعيذوا بالله من شرارهنّ، وكونوا على حذر من خيارهنّ.“

[١٨٢] **وكذا مجردُ المال** أي لا يطلبها لمجرّد المال لإفضائه إلى ما مرّ من الاختلال؛ **ويجب عليه** بعد المواصلة مراعاة أمور والاحتراز عن أمور الأوّل ممّا يراعى **إيقاع الهية في نفسها بإظهار الفضائل وستر العيوب** فإنّ الإطلاع عليه يوجب الاستخفاف **وقلة الانبساط** فإنّ كثرتة يحدث الجرأة عليه والوقاحة والتهاون في طاعته وهذا الإيقاع أعظم السياسات.

[183] İkincisi eşini namahremden gizlemesi, onunla konuşurken kibar davranması, kalacak yer sağlaması ve yeni elbiseler alması gibi sevgi ve yakınlığı gerektiren şeylerden **münasip olanlarla eşini hoş karşılaması ve ona saygı göstermesidir.** (Ev işlerinde) onu bilgilendirdiği **vehmini vermek için tali meselelerde ona danışmalıdır.** Hizmetine önem versin diye **ev işlerini ona bırakmalıdır.** İhsanda bulunmak ve maruf ölçülerde harcama yapmak sûretiyle **eşinin akrabalarına hürmet göstermelidir. Kıskançlığı eşinden uzak tutmalıdır.** Kıskançlık, ister gerçek ister iddia olsun kişinin ırzına zarar verecek şeylerin izâlesini mümkün kılan nefsanî bir keyfiyettir. Fakat kadında meydana gelen bir hasede, yol açtığı zarardan ötürü, kıskançlık denir. Bu hastalığın giderilmesi, o kadından daha üstün olsa bile bir başkasının ona tercih edilmemesiyle olur. Çünkü kadınların tabiatlarındaki kıskançlık ve haset, akıl noksanlığıyla birlikte, çirkin işlere atılmalarına sebep olur. Erkek, evde bedendeki kalp gibidir. Nasıl ki bir kalp için iki bedenin hayatına kaynaklık edemezse bir erkek de iki evin idare edemez. Bu yüzden birden fazla eşten uzak durmak en iyisidir. **Yine kadının zihnini ev işleriyle ve evin maslahatlarını düşünmekle meşgul etmelidir.** Zira insan nefsi boşta kalmaya tahammül edemez. Zaruri işleri bitirmek, dışarı çıkmak ve erkeğe bakmak gibi boş işlere sevk eder. Böyle olunca da erkeği küçük görür ve kötü işleri yapmaya cüret eder. Sonuçta bu durum, evin düzeninin bozulmasına ve mahremin zarar görmesine yol açar.

[184] Yazar riayet edilmesi gerekenleri bitirdikten sonra sakınılması gerekenlere başladı şöyle dedi: **Erkek hanımına karşı aşırı sevgi beslemekten kaçınmalıdır.** Aşırı sevgi kadının erkeğe hakim olmasını gerektirir. Bu ise karı-koca ilişkisinin tersine çevrilmesine yol açar. **Eğer buna** yani aşırı sevgiye **yakalanmışsa onu saklasın.** Yahut “buna/bihâ” ifadesindeki zamir aşırılığa gider ve zamirin dişil olmasının sebebi, tamlanandan kaynaklanır veya zamir, aşırı sevgiyle sevilen kadına racidir. Eğer aşırı sevgi kişiye hâkim olduysa bunu aşkın ilacıyla tedavi etsin. **Sırlarını hanımına açmama- lı ve önemli konularda onunla istişare etmemelidir,** çünkü akıllarının noksanlığı, onları kötülöklere yönlendirir.

[١٨٣] والثاني **ترحيبها وتكريمها بما يناسب** من موجبات المحبة والألفة كسترها من غير المحارم والمجاملة معها في المحاورة وإكرام مثاها وإجادة ملبوسها ومشاورتها في الجزئيات ليوهمها أنه يطلعها وتحكيمها في المنزل [٣٧٠] لتهتمّ بخدمته وإكرام أقاربها بالمواساة وبذل المعروف ودفع الغيرة عنها والغيرة كيفية نفسانية مهيتة لإزالة ما يقدر في العرض حقيقة أو ادعاء لكنّها في النساء يطلق على حسدٍ يحدث في المرأة لأجل الضرّة، دفعها بأن لا يستأثر الغير عليها وإن كانت خيرًا منها، فإن الغيرة والحسد في طينة النساء مع نقصان العقل يؤدّيان إلى الإقدام على القبائح، والرجل في المنزل كالقلب في البدن وكما لا يكون قلب واحد منبعًا لحياة بدنين كذلك لا يتيسّر لرجل تدبير منزلتين، فالأولى الاحتراز عن تعدّد الأزواج، ويجب أيضًا شغل خاطرها بأمور المنزل والنظر في مصالحه، فإنّ النفس الإنسانية لا تتحمل التعطيل. والفراغ من الضروريات باعث على الشروع فيما لا يعني من الخروج والنظر إلى الرجل فحينئذٍ يستحقّر الرجل وتجترئ على الأعمال القبيحة فيفضي إلى اختلال نظام المنزل وانهتاك الحرمة.

[١٨٤] ولَمَّا فرغ عمّا يراعى شرع فيما يُوجب التحرز عنه فيقال: **وليتجنب فرط محبتها** المقتضي لاستيلائها المفضي إلى الانعكاس وإن ابتلي بها بالمحبة المفرطة، أو الضمير راجع إلى الفرط المكتسبي التأنيث من المضاف إليه أو إلى المرأة المحبوبة بالمحبة المفرطة فليستره أي فرط المحبة وإن غلبت عليه فليعالجه بعلاج العشق ولا يطلعها على أسرارها ولا يشاورها في الكليات [٣٨] فإنّ نقصان عقلهنّ يبعثهنّ على المفساد.

[185] Rivayet edilir ki, Haccâc'ın yakın bir koruması vardı. Bir gün Haccâc "Kadınlara güvenme ve onlara sırları açma" dedi. Koruması "Ben eşime güveniyorum çünkü o son derece akıllı, şefkatli ve sır tutan bir kadındır" diye cevap verdi. Haccâc da "Bu, sağduyuya ters bir şey, bunu sana göstereceğim" dedi. Bin dinarlık bir kese hazırlattı, ona kendi mührünü vurdu ve korumasına "Bunu sana hibe ediyorum, bununla evine git ve karına bunu senin için sultanın hazinesinden çaldım de" dedi. Koruması da onun emrettiği gibi yaptı. Bir zaman sonra Haccâc korumasına bir cariye hediye etti ve korumasın onu evine götürdü. Korumanın karısı kocasına "Bu cariyeyi sat" dedi. Koruma "Bu cariye, sultanın bana hediyesidir nasıl satabilirim" dedi. Bunun üzerine kadın sinirlendi ve gece vakti Haccâc'ın evine gitti. Kapıcıya "Korumanın karısı izin istiyor" dedi. Kapıcı ona izin verdi ve kadın içeri girdi, selam verdi ve şöyle dedi: "Kaç yıldır eşim senin nimetinle beslendi ve sana minnet borçlu ama senin hazinene ihanet etti. Senin nimetine olan teşekkür borcum, gizlememi engelledi". Keseyi çıkarıp "İşte senin mührünle mühürlü olan bu keseyi hazinenden çaldı" dedi. Haccâc korumasını çağırttı, keseyi önüne koydu ve "Akıllı ve şefkatli eşin getirdi bunu, eğer işin aslından haberim olmasaydı boynunu vururdum" dedi.

[186] **Erkek, eşini eğlenceden,** etrafı seyretmekten ve erkeklerin hikâyelerini dinlemekten, bu işlerle meşgul kadınların meclislerinden **ve özellikle de töhmet altında bırakan yaşlı kadınlarla oturup kalkmaktan uzak tutmalıdır.** Bir hadiste kadınların Yusuf suresini okumaktan ve dinlemekten men edildiği nakledilmiştir. Sebebi de açıktır.

[187] **Kadınlara** eşlerinin haklarından şu beş haslet **gereklidir.** Birincisi **iffetli olmak** ve bunu sürdürmektir. İkincisi aralarındaki sevginin artması için kocaya **yeterli olduğunu göstermektir.** Üçüncüsü **eşinden korku duymak,** ona saygı göstermek ve ona ihtiramla bakmaktır. Dördüncüsü itaat ederek ve geçimsizlikten kaçınarak **kocayla iyi geçinmektir.** Beşincisi **az paylamak** ve beraber yaşarken ona ki-barca muamele etmektir. Hadislerde kadının eşine itaat etmesi gerektiği hakkında pek çok abartılı ifade geçmektedir. Hatta "Eğer, Allah'tan başkasına secde etmek caiz olsaydı kadının eşine secde etmesini emrederdim."¹

1 el-Elbâni, *Silsiletü'l-ebâdisi's-sahîba*, Mektebetü'l-Meârif, 2002, VII, 1097.

[١٨٥] روي أَنَّ الحَجَّاج كان له حَاجِبٌ مَقَرَّبٌ فقال له يوماً "لا تعتمد على النساء ولا تطلعهنَّ على الأسرار"، فقال الحَاجِبُ "أنا اعتمد على امرأتي فإنَّها في غاية العقل والشفقة وخازنة الأسرار"، فقال الحَجَّاج "هذا خلاف الحزم وأنا أطلعك على هذا"، فجعل ألف دينارٍ في كيسٍ وختمه، وقال للحَاجِبُ "وهبته منك ولكن اذهب بهذا مختوماً إلى بيتك، وقل لإمرأتك سرقتُ لك هذا من خزانة الملك"، ففعل الحَاجِبُ كما أمر، ثم بعد مدَّةٍ وهب الحَجَّاج جارية منه وذهب بها إلى بيته، فقالت المرأة "بُع هذه الجارية"، فقال الحَاجِبُ "جارية وهبها لي السلطان كيف أبيعُها"، فغضبت المرأة وفي أثناء الليل توجَّهت إلى بيت الحَجَّاج وقالت للبَّواب "امرأة الحَاجِب تستأذن"، فأذن لها فدخلت وسلَّمت وقالت "كم من سنين زوجي ربيب نعمتك، ورهين ممتلك، وصدرت منه خيانة في خزانتك، منعني من إخفائها ما يجب عليّ من شكر نعمتك"، وأخرجت الكيس وقالت "سرق هذا من خزانتك وهو بعد مختوم بختمك"، فطلب الحَجَّاج الحَاجِب ووضع الكيس عنده وقال "جاءت امرأتك العاقلة الشفيقة بهذا، ولو لم يكن لي خبر بحقيقة الأمر لكنت أضرب عنقك".

[١٨٦] **ويجنبها المَلاهِي** والنظر إلى الأُجانب واستماع حكايات الرجال ومجالسة نسوة مشغلة بهذه الأعمال [٣٣٨] لاسيما **العجائز** المتهمه، ونقل من الحديث النبوي منع النسوة من قراءة قصَّة يوسف واستماعها، وسببه ظاهر.

[١٨٧] **ويجب على النساء** من حقوق الزواج، خمس خصال: الأول **العفة** وملازمتها، والثاني **إظهار الكفاية** للزوج لتزيد المحبة، والثالث **الخشية** وأن تهابه وتنظر إليه نظر الاحترام، والرابع **حسن التبعل** بالطاعة والاحتراز عن الشوز، والخامس **قلَّة العتاب** والمجاملة في العشرة، وورد في الحديث النبوي مبالغة كثرة في وجوب اتباعها له حتى قال «لو جاز السجود لغيره تعالى لأمرت المرأة بالسجود للزوج»^١

Erkek eşinde bir bozukluk olduğunu hissettiğinde kesinlikle onu bırakmalı yani ondan ayrılmalıdır. Fakat ayrılmanın, çocukların zayı olması vb. bir sıkıntıya yol açması durumu istisnadır. Bu takdirde iyi geçinmek ve lütufkar olmak gerekir. Sonrasında da onu bu kötülükten ayırmaya gücü yeten biri yanında bekletmek ve uzun yolculuğa gönderip orada kalmasını temin etmek gerekir. Belki Allah durumu düzeltir.

[188] Arap hakîmleri şöyle demiştir: “Beş kişiyle evlenmekten uzak durulması gerekir: Hasret çeken, minnet eden, inleyen, kafa ütüleyen ve çöplük gülü.” Hasret çeken (hannâne), bir başka kocadan çocuğu olan ve kocanın malının çocuğa geçmesini isteyen kadındır. Minnet eden (mennâne), malıyla eşine minnet eden kadındır. İnleyen (ennâne), şimdikinden daha iyi olduğunu düşündüğü bir eşten boşanmış ve şimdiki eşinden çok şikayet eden kadındır. Kafa ütüleyen (keyyetü'l-kafâ), iffet yolundan sapmış ve insanların kocasını gıybetini yapmaya düçar olduğu kadındır. Çöplük gülü (hadrâu'd-dimen), güzel ama asaletten yoksun kadındır. Bu kadın, çöplükte açmış çiçeğe benzetilmiştir. Bu zikredilenler hadis-i şeriflerde de geçmektedir.

[189] **Üçüncüsü hizmetçilerdir. Onlar ev için bedeninin organları gibidirler.** Diğer deyişle hizmetçiler, ev yöneticisinin idaresinde onun organları gibidir. Zira hizmetçiler olmasaydı yöneticinin bizzat kendisi bütün meşguliyetleri üstlenir ve kendi organlarından başkası da kullanıma girmezdi. **Ev sahibi hizmetçilerin bütününün** yani toplam olması bakımından toplamının **durumunu incelemeli ve** onların intizamlı olmasını gerektirecek **düzeltilme yapmalıdır.** Sonrasında da onlara kibar ve geçimli muamelede bulunmalıdır. Onlara verdiği işler konusunda itidali aşmamalıdır. Sonra tek tek her birinin durumunu incelemeli ve o kişiyi düzeltmelidir. Fakat bu düzeltme hepsinin faydasına olacak şekilde olmalıdır. Yorgun ve zayıf düşmelerinden dolayı onlara dinlenme saatleri belirlemelidir. Hadiste de geçtiği üzere yiyecek, giyecek ve mesken gibi yaşamayı sağlayan cinsten şeylerle **hizmetçilerin maiyetlerini hazır etmelidir.** Onlarla mahiyet ve yaratılıştaki ortak olmasına rağmen emri altında bulunduklarını düşünerek Allah'a şükretmelidir. Sıkılık, gevşeklik, dindarlık ve günahkarlık, çalışkanlık ve tembellik gibi **durumlarını** adım adım **bilmeli** ve buna göre muamele etmelidir.

ومن أحسن منها أي من الزوجة بفسادٍ فليترك أي يفارقها البتة، اللهم إلا أن يؤدي إلى مفسدة كضياع الأطفال أو غيره وحينئذ لا بد من المداراة والمواساة ثم إسكانها عند من يقدر على منعها من الفساد واختيار سفر بعيد والمكث فيه لعل الله يحدث بعد ذلك أمراً.

٥ [١٨٨] قال حكماء العرب ”يجب أن يحترز عن خمس: الحنّانة والمَنّانة والأثانة وكيّة القفاء وخضراء الدمن“، فالحنّانة: من لها ولد من زوج آخر وتتحنن من مال الزوج على الولد، والمَنّانة: الممولة التي تمنّ على الزوج بمالها، والأثانة: من طلقها زوج آخر خير من هذا الزوج عندها فتشكى من هذا الزوج كثيراً، وكيّة القفا: من انحرفت عن نهج العفة فيقع الناس في غيبة زوجها فيكون قفاه بذكر فضائح المرأة، وخضراء الدمن: جميلة لا أصل لها [٣٩] شُبّهت بخضروات المزابل ووردت هذه المعاني في الحديث النبوي أيضاً.

١٥ [١٨٩] الثالث الخدم ومهم كالأعضاء والجوارح من البدن للمنزل أي هم كأعضاء مدبّر المنزل في تدبيره، إذ لو لم يكن الخدم لأقدم بنفسه على جميع الأشغال ولا يدخل غير أعضائه في الاستعمال فلينظر في حال الكل أي المجموع من حيث المجموع وإصلاحها بما يوجب انتظامها ثم يسلك معهم طرق الرفق والمداراة، ولا يتجاوز في الأعمال عن حد الاعتدال ثم لينظر في حال كلّ واحد مفصلاً ويصلحُه لكن لا يُصلح إلا بما لا ينافي صلاح الجميع ويعيّن لهم أوقات الاستراحة للضعف والكلال وإيهيئ معاشهم مطعماً وملبساً ومسكناً من جنس ما يعيش به كما ورد في الحديث. ويتأمل أنّه مع مشاركتهم له في الحقيقة والفترة تحت أمره ويشكر الله تعالى على هذا وتعرّف أحوالهم الجارية عليهم شيئاً فشيئاً من الشدّة والرخاء والديانة والفجور والشغل والبطالة، ويعامل بمقتضى الحال.

٢٠

[190] **Onlara iyi davranırken zaafa düşmemelidir** yani onlara mutedil bir şekilde lütfetmelidir. Çünkü lütuf, onların meşguliyetlerinde yavaşlamasına yol açar ve ev sahibinin zaafına delalet edecek şekilde lütufta aşırıya kaçması da hizmetçilerin ona cüret etmesine sebep olur. Onlara karşı **zulme varmayan bir sertlikten** geri kalmamalıdır. Diğer deyişle lütfu umsunlar ve kahırdan da korksunlar diye onlara zulmetmeden sert davranmalıdır. Eğer onlardan biri hata ederse **cezalandırmada aşırıya gitmemelidir**. Eğer onların gizlice bir hata yaptıklarını hissederse, kendisinin bunu fark ettiğini özellikle de onlar bunu gizlemek istiyorlarsa onlara fark ettirmemelidir. Bir kere yapılan bir yanlıştan dolayı ceza vermemeli, sadece tehdit etmelidir. Eğer tövbe ettikten sonra tekrar o hataya düşerlerse layık olan bir ceza ile cezalandırır. Ev sahibi, tecrübesi sayesinde, birinin düzelmeyi kabul etmeyeceğini bilirse kovmakta acele etmelidir ki diğerlerini de bozmasın. **Her birisi için** onun tabiatına uygun ve istidadının meyvesini kendisine gösteren bir **uğraş belirlemelidir**. Zeki, maharetli, parlak ve güvenilir olanı kendi hizmetine, iffetli ve namuslu olanı ev halkının hizmetine, güçlü ve çevik olanı da tarla ve ziraat hizmetine vermelidir. Diğerlerini buna kıyasla! **Onları fazla zorlukla yükümlü tutmamalıdır** ki nefret etmesinler, bedenlerinin bitkinliğine ve helaklerine sebep olmasın.

[191] **Köle** hizmet işinde hürden **daha iyidir**. Çünkü onun, efendisine boyun eğmesi ve efendisinin adabıyla edeplenmesi daha fazla ve onun işi bırakması korkusu da daha azdır. Köleler üç gruptur: Birincisi, doğası itibariyle hür olanlardır. Bunlar, çocuklar gibi yetiştirilir. İkincisi doğası itibariyle köle olanlardır. Bunlar hayvanlar konumundadır. Üçüncüsü de istekle köle olup isteklerin ağını koruyanlardır. Bunları, maslahatlara göre istihdam eder. Dikkatlice inceleme ve tecrübe etmeden bir kişiyi hizmete seçmemelidir. Eğer tecrübe etmek mümkün olmazsa ferasetten yardım alır. Farklı görüşlere ve yüz hatlarına sahip insanları tercih etmemelidir. Çünkü insanların tipi, genellikle huylarını ele verir. Fars hakimleri şöyle demiştir: “Çirkin görüşlü için şeylerin en güzeli, onun görüşüdür ve kötü ahlâkın ötesinde kötü ahlâktan başka bir şey yoktur.”

[١٩٠] **ولا يُخليهم من لطف بلا ضعفٍ** أي يلطف بهم لطفًا معتدلاً، إذ

اللطف يسري إلى تثبتهم في الأشغال والمبالغة فيه التي يدل على ضعفه
تفضي إلى جرأتهم **ولا يخليهم من عنفٍ بلا ظلمٍ** أي يعنف تعنيفاً بغير ظلم
ليطمعوا في اللطف ويخافوا من القهر **ولا يبالغ في العقاب** إن صدر منهم جرم
بل لو أحسّ منهم بذنبٍ خفي لا يطلعهم على أنّه أطلع عليه لاسيما إن أرادوا
إخفاءه عنه، ثم لا يعاقب بما صدر عنهم مرّةً بل يهددهم ويعاقبهم فإن عادوا
إلى الجرم بعد التوبة عاقبهم بعقاباتٍ لائقة [٣٩٠] وإن عرف بالتجارب أنّ
أحدًا لا يقبل الصلاح عجّل في طرحه حتى لا يُفسد غيره **ويعين لكل واحدٍ**
شغلًا يلائم طبعه ويظهر أثر استعداد له، فمن كان لبيبا حاذقا صبيحا أمينًا
يشغله بخدمة نفسه ومن كان عفيفا ذا غيره يخدمه أهله ومن كان قويا حثيثا
بالحرث والزرع وقس على هذا **ولا يكلفهم فضل مشقة** لئلا ينفروا ولئلا يودّي
إلى وهن البدن أو الهلاك.

[١٩١] **والعبدُ في الخدمة أُولى من الحرّ**، لأنّ انقياده للسيد وتأدبه بأدبه أكثر

وخوف انقطاعه أقلّ، والعبد ثلاثة أصناف: أحدها حرّ بالطبع فيربّي مثل الأولاد،
ثانيها عبد بالطبع وهو بمنزلة الدوابّ، ثالثها عبد بالشهوة يحفظ بحباله المشتبهات
ويستخدم بحسب المصالح، وينبغي أن لا يختار أحدًا للخدمة إلا بعد إمعان النظر
والتجربة، وإن لم يتيسر التجربة فيستعين بالفراصة، ولا يختار أصحاب صور مختلفة
وتخطيطات متفاوتة، فإنّ الخلق تابع للخلق غالبًا، قال حكماء الفرس "أحسن
الأشياء من قبيح الصورة صورته وليس وراء الخلق الذميمة إلا الخلق الذميمة"،

Hadiste de şöyle denilmektedir: “İhtiyaçlarınızı güzel yüzlü kişilerden isteyin.”¹ Topal, tek gözlü, kel, abraş vb. sakat olanlardan sakınmalıdır. Aşırı güzellikten de kaçınması gerekir. Çünkü bu, töhmete sebep olur. Köleye güzel bir isim vermesi, onu terbiye etmesi ve zorunlu dinî bilgileri ona öğretmesi
5 gerekir. Buluşa erdiğinde şayet evlenmek isterse onu evlendirmelidir. Yaşı ilerlediğinde onu azat etmesi evladır.

[192] İncelenecek şeylerin **dördüncüsü çocuk ve babadır**. Yazar, çocuk için gerekli olan şeyleri önce zikretmiştir. Zira amaç, ev sahibinin yönetiminin açıklanmasıdır. Çocuğa gerekli olan şeyler ise ara söz kabilinden
10 zikredilmiştir. Ayrıca çocuğun babayı yönetmesi ve onun yerini alması da mümkündür. Baba **çocuğa güzel isim verir**. Çünkü çocuk güzel isimle sevinir ve kötü isimle de yerinir. Yine insanlar, kötü ismi uğursuz sayarlar ve bu sebeple çocuk aşağılanma ve kırıklık yaşar. İsim vermeyi yedinci güne kadar ertelemelidir. Nitekim hak dinde böyle buyrulmuştur. Belki de
15 ertelemenin sırrı, uygun isim için düşünülmesidir. **Sonra çocuğu mutedil mizaçlı**, genç, alla karışık beyaza çalan, çocukları sağlıklı **ve güzel ahlâklı bir sütanneye emzirtir**. Sütün durumu, tırnağa damlatılarak anlaşılır. Eğer mercimek gibi olup aşırı yoğun ve akışkan değilse, kokusu hoşsa ve ak ise bu iyi bir süttür. En iyi süt, çocuğun annesinin ve annesinin akrabalarının
20 südür. Hintlilerin, Türklerin ve Zencilerin sütünden uzak durmak gerekir, çünkü mizacın ve ahlâkın keyfiyeti çocuğa sirayet eder. “Sonra” kelimesi, isimlendirmenin ertelenmesi hakkındaki açıklamaya binaen, zamansal sonralığa delalet etmemektedir. Emme süresi tamamlandığında çocuğun kötü ahlâk sahibi olmaması için terbiye edilmesi gerekir. Çünkü çocuk yetkinliği kâbildir. İnsan doğası ise erdemliklere meyillidir.
25

[193] Çocuk temyiz çağına erdiğinde övgüye değer bir ahlâka sahipse **ahlâkı korunur**. Şayet yerilen bir ahlâka sahipse **tedavi edilir**. Koruma ve tedavi etmeden her biri **geçtiği şekildedir**. Erdemleri kazanma ve ahlâkı güzelleştirme sırası şöyledir: İlk olarak iffet melekesi oluşması için şehvet gücü,

1 Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat* (Kahire: Dâru'l-Haremeyn), I, 129.

وفي الحديث «اطلبوا الحوائج عند حسان الوجوه»^١، وليحترز عن المعلولين كالأعرج والأعور والأقرع والأبرص ونظائرها، وليجتنب من فرط الجمال فإنه يؤدي إلى التهمة وينبغي أن يسمّى العبد باسم حسن ويؤدّب به ويعلمه ما يجب من ضرورة الدين، وإذا بلغ يزوجه إذا رغب فيه، وإذا طعن في السن فالأولى عتقه.

[١٩٢] الرابع مما ينظر فيه **الولد والوالد** وقدم ما يجب للولد إذ المقصود

بيان سياسة صاحب المنزل وما يجب للولد يذكر باستطراد وإمكان كون الولد سائساً للوالد وقياماً **فيحسن** الوالد **تسميته** فإن الولد يتتهج بالاسم الحسن كما يقبله بالاسم القبيح وأيضاً يتشائم الناس بالاسم القبيح فيحصل له صغار وانكسار، وليؤخر التسمية إلى اليوم السابع كما ورد [٤٠] في الشريعة الحقّة، ولعل سرّ

التأخير التأمل فيما يليق من الاسم ثم **يُرضعه ظفراً معتدلة المزاج حسنة الأخلاق**

حديثه السنّ مائلة إلى بياض مشوب حمرة صحيحة الولد واللبن واعتبار اللبن بأن يقطر على ظفر، فإن كان كعدسة لا غليظاً مفرطاً ولا مائعاً سيّلاً وكان طيب الرائحة أبيض كان جيداً، وأصلح الألبان لبن أمّه ثم أقارب أمّه، وينبغي أن يحرس عن لبن الهنود والأترار والزنج فإن كيفية المزاج والخلق تسري إلى المولود، وكلمة ثم ليست للتراخي الزماني بناء على ما مرّ من تأخير التسمية، وبعد إتمام الرضاع يؤدّب حتى لا

يكتسب الأخلاق الذميمة، فإنه قابل للكمال والطبع مائل إلى الرذائل.

[١٩٣] ويحفظ أخلاقه أي إذا بلغ سنّ التمييز ومعه أخلاق حميدة تحفظ وإن

كان معه أخلاق ذميمة **يداوى** وكلّ من الحفظ والمداواة ما مرّ وترتيب اكتساب الفضائل وتهذيب الأخلاق إن تهذّب أولاً القوّة الشهوية ليحصل ملكة العفة

١ الطائري، المعجم الاوسط (القاهرة: دار الحرمين)، ١/١٢٩.

٢ أ: للوالد.

sonra cesaretin oluşması için öfke gücü, sonra da hikmetin oluşması için temyiz gücü arındırılır. Bu sıralamadan daha önce bahsedilmişti. **Çocuğun bir arada olduğu kişiler güzel ahlâklı kişiler olmalıdır.** Çünkü çocukların nefisleri boş bir levha gibi nakışları ve sûretleri kolaylıklar kabul eder. Bu yüzden onların, erdemsizliklerle nitelenen insanlarla bir arada olması engellenmelidir. Bu, eğitimin ilk adımıdır.

[194] Kelâm ve fıkıh ilimlerinde açıklandığı şekliyle feraiz, sünen ve adab gibi dinî meselelerin öğretilmesinden sonra şayet baba servet sahibi ise zanaat ehlinden olması halinde çocuk bir sanatla meşgul olmalıdır; şayet baba ilim ehlinden ise ilimle uğraşmalıdır. En uygunu, babanın çocuğun istidadının hangi zanaat veya ilme daha fazla olduğunu araştırmasıdır. Böylece **çocuk istidadlı olduğu bir zanaatla** veya istidadlı olduğu ilimle **meşgul olmalıdır.** Çünkü her insanın kendine özgü bir istidatı vardır ve herkes ne için yaratılmışsa o şey ona kolaylaştırılır. Bu istidat ve kolaylaştırma, âlemin varlığının ve insanoğlunun ahvalindeki düzeninin sebebidir. Kadîm filozoflar yeni doğan çocuğa bakar ve gök cisimlerinin konumuna göre ona uygun bir zanaat ile onu meşgul ederlerdi. Zira istidâtı olunan zanaat, az bir uğraş ile elde edilir. İstidatlı olunmayan bir zanaat ile uğraşmak ise ömrü ziyan eder. Şöyle denilmiştir: Çocuğun durumu araştırılır ve en çok neye yöneldiği bilinir ki onda kemale ulaşabilsin. Mesela, yönelimi kitaplara, kalbinin meyli de kitaplara ve ehline fazla ise çocuk edebiyatla meşgul edilir. Bunu Eflatun'dan nakledilen şu sözle desteklemişlerdir: “Mutedil mizaçlı insanın kalbi ve iki gözü kırk gün koltuk altına alınır. Sonra bakır üzerine atılır. Böylece kimyaya dönüşür.” Şöyle demişlerdir: “Bunun anlamı şudur: İnsanın incelenir ve onun meyli ve yönelişinin hangi şeye çok olduğu bilinir. Ardından onunla meşgul edilir. Zira o, bu işte kimsenin ulaşmadığı dereceye ulaşır. İşte kimya budur. meylinin ve yönelmesinin en çok olduğu şey ile meşgul edilmesi olduğunu söylediler. Çünkü Yunanca'da kimya, bir malı elde etme, sonra dirhemleri meydana getirecek her türlü işleme tabi tutma, sonra özel bir yol-la dinarlara dönüştürmedir.” Fakat bu anlamın anlaşılması sorunludur. Bana görünen o ki Eflâtun'un sözü, kim kırk gün Allah için ihlaslı olursa demektir.

ثم الغضببة للشجاعة ثم قوة التميز للحكمة ووجه الترتيب قد سبق **وليكن مخالطوه من أهل الخير** فإن نفوس الصبيان كاللوح الساذج تقبل النقوش والصور بالسهولة، فيجب منعهم من مخالطة الموصوفين بالرزائل، وهذا أول التأديبات.

[١٩٤] وبعد تعلم شرائع الدين من الفرائض والسنن والآداب على ما بُين

في علمي أصول الدين والفقه **ليشتغل** وإن كان ذا ثروة بصناعة إن كان من أهل

الصناعة، وبالعلم إن كان من أهل العلم [٣٤٠] والأولى أن يتفرّس من أحواله

إن استعداده لأيّ صناعة أو علم أكثر فيشتغل **بصناعة يستعدّلها** أو بعلم يستعدّد

له فإن لكلّ شخص استعداداً خاصاً وكلّ مسير لما خلق له، وهذا الاستعداد

والتيسير سبب قوام العالم وانتظام أحوال بني آدم وقدماء الحكماء كانوا ينظرون

إلى الطالع المولود فيشغلونه بصناعةٍ لائقة بحاله بحسب الأوضاع الفلكية، فإن

كل صناعة يستعدّد لها تحصل بأدنى سعي والاشتغال بما لا يستعد له تضييع

للعمر، وقيل ”يتفحص أحواله ويتعرّف أن التفاته إلى أيّ شيء أكثر فيشتغل

به حتى يجد فيه كملاً، مثلاً إذا كثر التفاته إلى الكتب ومال قلبه إليها وإلى

أصحابه يشتغل بالأدبيات“، وأيدوا هذا بما نقل عن أفلاطون من أنّه يؤخذ قلب

آدمي معتدل المزاج وعينه تحت الإبط أربعين يوماً ثم يطرح على النحاس

فيصير كيميا، وقالوا ومعناها يتفحص عن الآدمي ويتعرّف أن ميله ونظره إلى

أيّ شيء يكثر فيشتغل به، فإنه يبلغ فيه مبلغاً لم يبلغه غيره، وهذا هو الكيميا

لأنّها في لغة يونان تحصيل المال ثم نقله إلى كلّ حيلة يحصل بها الدراهم

ثم نقل تحصيل الدنانير بطريق مخصوص، وفي فهم هذا المعنى من ذلك

الكلام تأمل، والذي ظهر لي أنّه إشارة إلى معنى من أخلص لله أربعين يوماً

٥

١٠

١٥

٢٠

Eflatun kalbi almakla zihindeki yersiz düşünceleri kovmayı ve gözü almakla duyuları iptal etmeyi kastetmiştir. Koltuk altına koymakla kalp ve gözü korumayı ve o ikisinin salınmamasını mübalağalı bir şekilde teşvik etmiştir. Bu çalışmayla hangi bakır kimyaya dönüşmez! Meseleyi bütün ayrıntılarıyla ele almanın yeri burası değildir.

[195] O zanaatla işgal ettikten sonra **onu ikmal etmesi emredilmelidir** ki onu tahsil etmek için harcadığı emek zayi olmasın. Zira tembellik, yarıda bırakılmış zanaattan daha iyidir. İkmal ettikten sonra **o zanaatla geçimini kazanması emredilmelidir ki** onun tadını alıp onda derinleşmeye yönelsin. Yine kazancın temizi ve bunu huy edinmesi emredilmelidir. Çünkü bu, özgür insanların özelliklerindendir. Çocuk kazancından bir menfaat elde ettiğinde hoca ve baba buna tamah etmemelidir ki çocuğun ragbeti azalmasın ve babasından gelecek rızka güvenmesin. Çünkü zengin çocuklarının çoğu babalarının servetlerine aldandıklarından dolayı zanaatlardan uzak durmuşlardır ve zaman değiştikten sonra da o serveti kaybetmişleridir. Fars kralları çocuklarını yanlarında hizmetçiler ve maiyeti arasında yetiştirmezler aksine onları güvendikleri insanlarla beraber, hayatın zorluklarına alışsınlar diye taşraya gönderirlerdi. Deylem yöneticileri de böyle yaparlardı. Söylenene aykırı eğitilen çocukların düzeltilmesi zordur. Özellikle de yaşları büyüdükten sonra böyledir. Çünkü o zamanda düzeltilmesi güç eğri kuru odun gibidirler. Sokrates'e "Neden gençlerle daha çok zaman geçiriyorsun" diye sorulduğunda bu cevabı vermiştir.

[196] Kız çocuklarının eğitimi, kadınlara yaraşır şekilde örtünme, iffet ve hayâya özen göstermek, onlara uygun olanların öğretilmesi, yazı yazmayı öğrenmelerinin engellenmesi ve evlenme vakitleri geldiğinde denk bir eşle evlenmeleri konusunda acele etmekle olur.

[197] **Çocuğa gelince, bilmelidir ki** nimet verene şükretmek dinen ve aklen zorunludur. **Anne-babası** onu var edicisi yani onun varlığının sebebi ve **yakın rabbidir**. Zira babası onun, sûret bakımının varlık sebebidir. Onu, yiyecek, giyecek ve varlığını devam ettirme, büyüme ve gelişmenin diğer sebeplerini hazır ederek yetiştirmiştir. Sonrasında da nefsanî yetkinlikleri olan adab ve zanaatları kazanmasına uğraşmıştır. Hatta onu kendi nefesine tercih etmiştir.

فأشار بأخذ القلب إلى نفي الخواطر وبأخذ بعينه إلى إبطال الحواس والتقيد بتحت الإبط مبالغة في الحث على حفظهما [٤١] وعدم إرسالهما، وهذا ظاهرٌ وأيّ نحاسٍ لا يصير كيميائاً بهذا العمل، وتمام الكلام لا يليق بهذا المقام.

[١٩٥] **وليؤمر بعد الاشتغال بتكميلها** لئلا يضيع ما عاناه من الجد في تحصيلها، فإن البطالة خير من صنعةٍ بتراء وبعد التكميل يؤمر **بالاكتساب** إلى اكتساب وجه معاش بها حتى يجد حلاوتها فيتوجه إلى التدقيق فيها، وأيضاً يؤمر بالنفيس من الكسب والتعود به فإنه من شيم الأحرار، وإذا حصل له نفع من الاكتساب بها فلا يطمع فيها الأستاذ والوالد لئلا يقل رغبته ولا يعتمد على رزق يصل إليه من الأب، فإن أكثر أولاد الأغنياء لا غترارهم بثروة الآباء حرموا الصناعات وبعد تقلب الزمان تطرّق إليهم الضيعان، ومُلوكُ الفرس ما كانوا يربون الأولاد عندهم في الخدم والحشم بل كانوا يرسلونهم مع الثقات إلى الأطراف ليتعودوا خشونة العيش، وكذا عادة رؤساء الديلم، وكل من يُربى على خلاف ما ذكر فإصلاحه صعبٌ لاسيما بعد كبر السن لأنه حينئذ كالخشب اليابس المعوج تعديله مشكل، سئل سقراط: لم مخالطتك مع الشباب أكثر؟ فأجاب بهذا الجواب.

[١٩٦] وتربية البنات بما يليق بالنسوة من المبالغة في الاحتجاب والعفة والحياء، وتعليم ما يليق بهنّ والمنع من تعلم الخطّ والتعجيل بالتزويج بالكفو وقت التزويج.

[١٩٧] **وأما الولد فيعلم** أن شكر الواجب المنعم واجب شرعاً وعقلاً [٤١] **وأن والديه** موجداه، أي سببا وجوده **رباه القريبان** فإن الأب سبب وجوده بحسب الصورة ويربّه بتهيئة الأغذية والألبسة وسائر أسباب البقاء والنشوء والنماء، ثم يسعى في تحصيل كمالاته النفسانية من الآداب والصناعات بل يؤثره على نفسه،

Anne, çocuğun var edilmesinde babanın ortağıdır, hamileliğin meşakkatine tahammül etmiş, doğurmanın tehlikesine ve acılarına göğüs germiştir. Çocuğun beslendiği ilk gıda annenin kanıdır. İşte bu aşırı şefkattendir. Zira anne çocuğunu kendisiyle beslemiştir. Anne-babanın çocuğa sevgisi, tabii
 5 bir sevgi olduğu için herhangi zorlamaya ihtiyaç duymaz. Oysa tersi böyle değildir. Bu sebeple dinlerde çocukların anne-babaya iyi davranması ve iyilik yapması, onların çocuklarına iyilik yapmalarından daha çok emredilmiştir.

[198] Bu ortaya konulduğuna göre adalet, anne-babaya iyilik yapmanın yaratıcıya itaat olmasını gerektirir. Nitekim Kur’ân âyetleri ve Hz. Peygamber’in hadisleri de böyledir. **Dolayısıyla çocuk onların rızasını kazanmaya çalışmalıdır.** Yani anne-babasının rızalarını kazanmada onlara karşı olabildiğince edepli davranmak, şefkat kanatlarını germek ve onlar için rahmet dilemek sûretiyle onları razı etmeye çalışmalıdır. Bu sadece anne-babasının hayatta olduğu süreye has değildir aksine onlar öldükten sonra da onları
 15 razı etmek için vasiyetlerini yerine getirmeye ve onlar üzerindeki hakları ifa etmeye çalışmalıdır. **Aynı şekilde** onları samimiyetle **sevmeye** ve bir isyana yol açmayacak emirlerine uymak sûretiyle onlara **itaat etmeye çalışmalıdır.** Bu durum, “onları olabildiğince razı etmek sözünden” anlaşılabilir. Zira olabilecek şeyler, dinen ve aklen olabileceklerden daha geneldir. Eğer anne-babanın emirleri, bir isyana sebep olacak bir şey ise onlara tartışarak değil
 20 de güzel bir şekilde karşı gelir. İmam Gazzâli alimlerin çoğundan, mubahlar bir yana şüpheli şeylerde de anne-babaya itaat edilmesinin gerekliliğini nakletmiştir. Talep etmelerinden önce, minnet etmeden ve herhangi bir karşılık beklemeden geçimlerine yardımcı olmak gibi **onlara elinden geldiğinde iyilik yapmaya çalışmalıdır.**

[199] Babanın hakkı çoğunlukla ruhanî, anneninki de çoğunlukla cismanî yönde olduğundan dolayı çocuk, babanın haklarını ancak akıl ve temyize ulaştıktan sonra anlar. Oysa annenin hakları böyle değildir. Çünkü annenin haklarını başlangıçta öğrenir. Bu sebeple babaya itaat, dua ve
 30 övgü gibi ruhaniliği baskın şeylerle riayet etmelidir. Annenin hakları ise mal harcamak ve geçim işini düzenlemek gibi cismanî şeylerle ifa edilir.

والأم شريكة في الإيجاد بتحمل مشقة الحمل ومقاساة خطر الولادة وأوجاعها، وأول قوت يقوت به هو دُمها، وهي من فرط الشفقة بصدد أن تغذي بنفسها، ولأجل أن محبة الوالدين للولد طبيعية لا يحتاج رعايتها إلى تكلف بخلاف العكس ترى أمر الأولاد بالإحسان وبرّ الوالدين في الشرائع أكثر من العكس.

٥ [١٩٨] إذا تقرّر هذا فالعدالة تقتضي برّ الوالدين إلى طاعة الخالق كما في النصوص القرآنية والأحاديث النبوية **فليبذل في** تحصيل الرضا لهما أي في استرضائهما غاية الإمكان بسلوكه طريق الأدب معهما وخفض جناح الذلّ وطلب الرحمة، ولا يختصّ هذا بزمان حياتهما بل يبذل في رضاهما بعد الموت جهد تنفيذ وصاياهما وأداء حقوقٍ عليهما وكذلك **يبذل في المحبة** الخالصة **والطاعة** من امتثال أحكامهما مالم يؤدّ إلى معصية، ويفهم هذا من تقييدها بغاية الإمكان إذ الإمكان أعمّ من الشرعي والعقلي، فإن أدّى إلى معصية خالفهما مجاملة لا مجادلة. ونقل الإمام الغزالي عن أكثر العلماء وجوب طاعة [٤٢] الوالدين في الشبهات فضلاً عن المباحات و**يبذل في الإحسان** غاية الإمكان من مساعدتهما في مصالح المعاش قبل الطلب من غير منّة وتوقع عوض.

١٥ [١٩٩] ولما كان حقوق الأب طرف روحانية غالباً كما أن جسمانية طرف الأم غالبية، ولهذا لا يتنبه على حقوق الأب إلا بعد العقل والتمييز بخلاف حقوق الأم، فإنّها يعرفها من مبادي الحال وحب رعاية الأب بما يكون روحانيته غالبية كالإطاعة والدعاء والثناء وقضاء حقّ الأمّ بالجسمانية كبذل المال وترتيب أمر المعاش. وترك كلّ من الأمور الواجبة عقوق، والذي هو بمنزلة الوالدين كالأجداد

Yapılması gereken her biri şeyin terk edilmesi isyankarlıktır. Atalar, amcalar, halalar, dayılar, teyzeler, büyük kardeşler ve babanın dostları gibi anne-babayla aynı konumda olanlara da elden geldiğince riayet etmek ve onları ebeveyn gibi görmek gerekir. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “İyiliklerin en güzeli, kişinin babasının sevdikleriyle ilişkiyi devam ettirmesidir”¹. Daha önce ruhani yakınlığı, muteber yakınlık olduğunu öğrenmişin.

[200] Öğretmen nefsanî babadır. Onu yetkinleştirip insanlık sûretini feyzeden rabbidir. Yani baba cismanî sûretin feyzinin sebebi olduğu gibi öğretmen de gerçek insanlık sûreti olan nefsanî yetkinliğin feyzinin sebebidir. Öğretmen ona **ebedî hayatı bahşeder**. Bu yüzden babasının hakkına riayet ettiği gibi hatta daha fazlasıyla öğretmenin haklarına riayet etmelidir. Çünkü öğretmenin babaya nispetle üstünlüğü ve fazileti ruhun cisme nispetle üstünlüğü ve fazileti gibidir.

[201] İskender’e “Babanı mı yoksa öğretmenini mi daha çok seviyorsun” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Tabii ki öğretmenimi, çünkü babam fani hayatımın, öğretmenim ise baki hayatımın sebebidir.” Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Baban üçtür: Seni doğuran, sana öğreten ve seni evlendiren. Babaların en hayırlısı ise sana öğretendir”². Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: “Bana bir harf öğretenin kölesi olurum”. Öğretmenin durumu bu derece gerekli ise hakiki yol gösterici ve mükemmelleştirici olan şariat sahibini yüceltmek, daha öncelikli ve daha gereklidir. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.) “Sizden biriniz beni, kendisinden, ailesinden ve çocuklarından daha fazla sevmedikçe iman etmiş olmaz”³ buyurmuştur.

1 Müslim, “Birr”, 11.

2 Muhammed Mehdî en-Nerâkî, *Câmiu’s-Sâdât*, İntişârâtü İsmâiliyyân, 1428, II, 315.

3 Buhârî, “İmân”, 14.

والأعمام والأخوال والأخ الأسن وأصدقاء الأب بحب مراعاتهم بقدر الإمكان وتنزيلهم منزلته، قال صلى الله عليه وسلم «إنَّ أبرَّ البرِّ صلة الرجل أهل وُدِّ أبيه»^١، وقد عرفت سابقاً أنَّ القرابة الروحانية هي القرابة معتبرة.

[٢٠٠] والمعلّم هو الأب النفساني وربّه المكمّل له الذي أفاض عليه الصورة

٥ **الإنسانية** أي كما أنَّ الأب سبب إفاضة الصورة الجسمانية كذلك المعلّم سبب الإفاضة الكمالية النفسانية التي هي الصورة الإنسانية حقيقة **والحيوة الأبدية** عليه فعليه في رعاية حقه ما عليه في رعاية حق الوالدين بل أؤكد منهما فإن شرف المعلّم على الوالد وفضله عليه كشرف الروح وفضله على الجسم. [٢٤٢]

[٢٠١] سئل إسكندر "الوالد أحبُّ إليك أم الأستاذ؟" فقال "بل الأستاذ،

١٠ فإنَّ الوالد سببُ حياتي الفانية والمعلّم سببُ حياتي الباقية"، وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنّه قال «أبوك ثلاثة، من ولدك، ومن علّمك، ومن زوجك، وخير الآباء من علّمك»^٢، وقال عليّ رضي الله عنه "من علّمني حرفاً فقد صيّرني عبداً"، وإذا كان أمر المعلّم على هذا الوجه من التأكّد فرعاية تعظيم الشارع الذي هو الهادي الحقيقي والمكمّل الأوّلي أولى وأحرى وأؤكد، ولهذا قال صلى الله عليه وسلم «لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحبَّ إليه من نفسه وأهله وولده»^٣.

١ صحيح مسلم، كتاب البر والصلة والآداب، ١١.

٢ محمد مهدي الزرقاني، جامع السعادات، (انتشارات اسماعيليان، ١٤٢٨)، ٣١٥/٢.

٣ صحيح البخاري، كتاب الإيمان، ١٤/١.

DÖRDÜNCÜ MAKALE: ŞEHİRLERİN YÖNETİMİ

[202] Bu makale medenî hikmet hakkındadır. Saltanat merasimi ve medenî hayatı gerektiren yardımlaşma ihtiyacı bir mukaddimenin sunulmasına ihtiyaç duyar. Buna göre mevcutlar yetkinlik açısından iki kısımdır. Birincisi varlığı yetkinliğiyle birlikte olanlardır. Buna örnek, semavi cisimlerdir. İkinci-
5 cisi de yetkinliği varlığından sonra olanlardır. Buna örnek ise unsurlardan oluşan bileşiklerdir. Bu ikinci kısım, eksiklikten yetkinliğe doğru hareket etmek zorundadır. Bu hareket de sebeplerin yardımı olmaksızın düşünülemez. Bu sebepler de ya feyiz veren ilkeden nutfе üzerine feyzedip onun insanî
10 yetkinliğe ulaşmasını sağlayan sûretler gibi yetkinliklerdir ya da büyümeyi hazırlayan gıdanın bedene ulaşması gibi sûretleri kabul için hazırlayıcılarıdır.

[203] Yardım üç kısımdır. Birinci maddeyle yardımdır. Bu, canlı için gıda örneğinde olduğu gibi yardımcının yardımcı olduğu şeyin bir parçası olmasıdır. İkinci aletle yardımdır. Bu beslenme gücü için su örneğinde ol-
15 duğu gibi yardımcının yardımcı olduğu şeyin fiiline alet olmasıdır. Üçüncüsü hizmetle yardımdır. Bu yardımcının yardımcı olduğu şeyin yetkinliğine sebep olan şeyi yapmasıdır. Canlıya hizmet ya doğrudan ya da dolaylıdır. Doğrudan hizmet, yardımcıya ait fiilin gayesinin, şeyin yetkinliği olmasıdır. Buna örnek yılanların sokmasıdır. Zira bu, doğrudan unsurlara hizmettir.
20 Çünkü canlıların sokulmasında yılanların hiçbir faydası yoktur ve bu sayede bileşikler, unsurlara çözünür. Dolaylı hizmet ise yırtıcı hayvanların parçalamasıdır ve parçalamanın bunlara faydası vardır. Bu fayda, yemedir. Unsur-
lara çözünme bunun ardından gelir.

[204] Doğrudan hizmetçi, hizmet edilenden daha aşağı bir konumda olduğundan, yaratılmışların en şerefli olan insan herhangi bir yaratılmışsa ancak dolaylı hizmet edebilir. Ancak bütün yaratılmışlar, insana yardımcıdır. Bu yardım, bazen madde yoluyla bazen de alet yoluyla olur. Alet yoluyla yardımın örneği, unsurlardır. Çünkü unsurlar, insanın parçalarıdır. Bir diğеr örnek, bitkiler ve hayvanlardır. Çünkü bunlar, insanın gıdasıdır. Alet
30 yoluyla yardımın örneği, insanın kendi fiillerine alet yaptığında unsurlardır. Mesela insan ateş ve suyla yemek pişirir, ısıtma ve soğutma işlemleri yapar.

المقالة الرابعة في تدبير المُدُن

[٢٠٢] أي الحكمة المدنية ورسوم السلطنة والحاجة إلى التعاون الموجبة للتمدن تحتاج إلى تمهيد مقدمة وهي أنّ الموجودات بحسب الكمال قسماً الأول ما يكون وجوده مع كماله كالأجرام السماوية، والثاني ما يتأخر كماله عن وجوده كالمركبات العنصرية، وهذا القسم لا بدّ له من حركة من النقصان إلى الكمال ولا يتصور تلك الحركة بدون معونة الأسباب، وتلك الأسباب إمّا كمالات كصور تفيض من المبدأ الفيّاض على النطفة حتى يبلغ إلى كمال الإنسانية، وإمّا معدّات تُعدّ المواد لقبول الصور كوصول الغذاء إلى البدن المعدّ للنموّ.

[٢٠٣] والمعونة ثلاثة أقسام: الأول المعونة بالمادّة وهي أن يكون المعين جزءاً له كالغذاء للحيوان، الثاني معونة الآلة وهي أن يكون المُعين آلة لفعله كالماء للقوّة الغاذيّة، والثالث معونة بالخدمة وهي أن يعمل المعين ما يصير سبباً لكماله. والخدمة للحيوان إمّا بالذات بأن تكون غاية فعل المعين كمال الشيء كلسع الأفاعي، فإنه خدمة للعناصر بالذات إذ لا نفع لها في لسع الحيوانات وينحل به المركّب إلى العناصر، وإمّا بالعرض كافتراس السباع وأنّ لها نفعاً في الافتراس أي الطعمة ويتبعها الانحلال إلى العناصر.

[٢٠٤] ولَمّا كان الخادم بالذات أحسنّ من المخدوم لا ينبغي للإنسان الذي هو أشرف المكوّنات أن يخدم شيئاً منها إلا بالعرض لكن كلّها في معونة الإنسان تارة بطريق المادة كالعناصر، فإنّها أجزاءه وكالنبات والحيوان فإنه غذاؤه وتارة بطريق الآلة كالعناصر حين يجعلها آلة أفعاله كالماء والنار يطبخ بهما وسخن وبرد

Havayla teneffüs eder. Toprakla ziraat yapar ve meskenini inşa eder. Bitkiler ve hayvanlarla tedavi olur. Bazı hayvanları kullanır hatta belirli mevsimleri oluşturmak için felekleri kullanır. Dahası feleklerin hareketlerini ziraat, imar vb. için sebepler yapar. Tevrat'ta "Ey Adem oğlu ben seni kendim için, her şeyi de senin için yarattım" denilmektedir.

[205] İnsanların bazıları madde ve alet olarak değil de hizmet yoluyla birbirlerine yardımcı olurlar. İnsan nasıl ki unsurların ve bileşiklerin yardımına muhtaç ise kendisinin ve türünün devamlılığı için de kendi türünün fertlerine muhtaçtır. Diğer canlılar da unsurlara ve bileşiklere ihtiyaç duyarlar ancak türlerinin fertlerine ihtiyaç hususunda farklılık gösterirler. Deniz hayvanları gibi doğan canlılar, kendileri ve türlerinin devamı için türlerinin fertlerine ihtiyaç duymazlar. Üreyen canlılar ve diğerleri ise türlerinin devamlılığı için buna ihtiyaç duyarlar. Bazıları sürekli toplu halde yaşamaya ihtiyaç duymazlar, aksine ferdin korunması ve belirli bir yetkinliğe ulaştırılması türüne ihtiyaç duyarlar. Bazıları, daima toplu halde olmaya ihtiyaç duyarlar. Buna örnek, arı ve karıncadır. Bazı kuşlar da ferdi korumak için mutlak olarak sürü halinde olmaya ihtiyaç duyarlar.

[206] İnsanın, devamlılığı için kendi türüne ihtiyaç duymasının sebebi ise şudur: Eğer herkes kendi gıdasını, kıyafetini, meskenini ve silahını kendisi düzenlemek isteseydi marangozluk, demircilik vb. zanaatların hepsinin ilkelerini tahsil etmeye ihtiyaç duyardı. İnsan bunların hepsini kendi başına gerçekleştirdiğinde gıda ve elbiseyi zamanında bulamaz ve helake maruz kalır. Hatta ömrünü o zanaatlara harcarsa yeterli gelmez. Dolayısıyla bir arada olmaları, yardımlaşmaları ve her bir zanaatın onlar tarafından ifası gerekir. Nitekim bir filozof şöyle demiştir: "Himmet ve kararlar eşitlenirse insanlar yok olur". Hatta "herkes ne için yaratılmışsa ona o şey için kolaylaştırılmıştır"¹ ve "Her bölük, kendindekinden memnundur"². Bu, alemin düzeninin temelidir. Sonra filozoflar şöyle demişlerdir: "Her bir lokma, bin zanaata ihtiyaç duyar". Rivayet edildiğine göre Hz. Âdem yeryüzüne indiğinde bir ekmek pişirmek için bin iş yapması gerekiyordu ve onun soğutulması da başka bir işti.

1 Buhârî, "Tevhîd", 54.

2 el- Mû'minûn 23/53.

وكالهواء يتنفس به وكالتراب يزرع ويبنى به مسكنه وكذلك يتداوى بالنبات والحيوان ويستخدم بعض الحيوان بل يستخدم الأفلاك بجعل فصول تحصيل بل حركاتها أسباباً لنحو الزراعة والعمارة، وفي التوراة ”يا ابن آدم خلقتك لأجلي وخلعت الأشياء لأجلك“.

٥ [٢٠٥] وبعض أفراد الإنسان يعين بعضاً بطريق الخدمة لا المادة ولا الآلة، فكما أنه محتاج إلى معونة العناصر والمركبات كذلك [٢٤٣] محتاج إلى أفراد نوعه في بقاء شخصه ونوعه، وأما سائر الحيوانات فتحتاج إلى العناصر والمركبات وتختلف في الحاجة إلى أفراد نوعها، فإن ما هو متولد كالحيوانات البحرية لا تحتاج إليها في بقاء شخصه ولا نوعه وما يتولد كالأنعام وغيرها تحتاج في حفظ النوع إليها، ثم بعض لا يحتاج إلى الاجتماع دائماً بل يحتاج إلى نوعه في حفظ الشخص وتربيته إلى كمال معين وبعض يحتاج إليه دائماً كالنحل والنمل وبعض الطيور يحتاج إليها في حفظ الشخص مطلقاً.

١٥ [٢٠٦] أما حاجة الإنسان إلى معاونة نوعه في بقاء شخصه فلا أن كل شخص لو أراد أن يرتب وحده غذائه ولباسه مسكنه وسلاحه لأحتاج إلى تحصيل مبادي كلها من أدوات النجارية والحداية وغير ذلك من الصناعات، ثم إذا قام بنفسه بتلك الأشغال لا يجد له غذاءً ولباساً في مدتها ويكون عرضة للهلاك بل لو صرف مدة عمره في تلك الصناعات لا يكفي بها فلا بد من الاجتماع والتعاون وقيام كل واحد بهم، كما قال بعض الحكماء ”لو ساوت الهمم والعزائم لهلك الناس“، بل «كل ميسر لما خلق له»^١ و «كُلْ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ»^٢، وهذا أصل نظام العالم، ثم قال الحكماء ”كل لقمة يحتاج إلى ألف صنعة“، روي أن آدم عليه السلام هبط في الأرض فكان يحتاج إلى ألف عمل حتى يخبز قرصاً وتبريده كان واحداً آخر،

١ صحيح البخاري، كتاب التوحيد، ٥٤.

٢ المؤمنون ٢٣/٥٣.

[207] Böylece ortaya çıktı ki insan, türünün bireyleriyle toplu halde yaşamaya ve yardımlaşmaya muhtaçtır. Yardımlaşmaya duyulan ihtiyaç, temeddünü gerektirir. “Temeddün” söz konusu bir aradalıkla beraber “medine” (şehir) kelimesinden türemiş bir kelimedir. Yani “temeddün” kelimesi, şehirde bir arada olmak anlamına gelir. Şehirden maksat, bu binalar ve duvarlar değil, işlerin uygun şekilde düzenlenmesini sağlayan umumi bir birlikteliktir. Bu genel birliktelik, bazen ev halkının birlikteliğine söylenir. Ev halkının birlikteliğine “ev birlikteliği” denir. Bazen mahalle ahalisinin birlikteliğine söylenir. Bu birlikteliğe “mahalle birlikteliği” denir. Bazen şehir ahalisinin birlikteliğine söylenir. Bu birlikteliğe “şehir (medenî) birlikteliği” denir. Bazen de dünyadaki insanların birlikteliğine söylenir. Buna da “dünya birlikteliği” denir. İşte filozofların, insan yaratılıştan medenidir sözünün anlamı budur. Yani insan doğası itibarıyla temeddün denilen özel bir birlikteliğe ihtiyaç duyar. Onun doğası gereği ünsiyete ve bir arada olmaya meylinin sırrı, bu ihtiyaçtır.

[208] Her şeyin yetkinliği, türünün özelliklerinin ortaya çıkmasıyla olur. Dolayısıyla insan yetkinliği de türünün fertleriyle birlikte bu özelliklerinin ortaya çıkmasıyla olur. İleride geleceği gibi bu özellik de sevginin ilkesidir. Sevgi ülfet etmeyi ve temeddünü gerektirir. Söz konusu birliktelik aklen güzel görüldüğü gibi dinde de bu birlikteliğin önemini ifade eden haberler bulunmaktadır. Mesela mahalle birlikteliği seviyesinde beş vakit namazın, şehirlerdeki belde ahalisinin birlikteliği seviyesinde her hafta cuma namazının ve her sene bayram namazlarının cemaatle kılınması, dünyadaki birliktelik seviyesinde ise ömürde haccedilmesi emredilmiştir.

[209] Tabiatların saikleri farklı ve nefisler de fayda elde etmeye meyilli olduğundan meydana gelebilecek çatışmaların giderilmesi ve hakların alınması için bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur. Aksi halde herkes kendi çıkarı için bir başka bireye zarar verir, kendi hakkına razı olmaz ve bu çatışma da fesada sebep olur. Söz konusu yönetim “büyük siyaset” (es-siyasetü’l-uzmâ) diye isimlendirilir. Eğer yönetimin kanunları hakikate uygun olup insan türünün yetkinliğine ulaştırıyor ise bu, “ilahi siyasettir”. Aksi halde kanunlar her neye dayandırılmışsa ona nispet edilir.

[٢٠٧] فتقرّر أنّ الإنسان يحتاجُ [٤٤] إلى الاجتماع مع بني النوع والتعاون والحاجة إلى التعاون أوجبت التمدّن وهو مع ذلك مشتقّ من المدينة اشتقاقاً جعلياً، أي الاجتماع في المدينة، والمراد من المدينة ليس تلك الأبنية والجدران بل المراد اجتماع عامّ يؤدي إلى انتظام الأمور على وجه لائق، وذلك الاجتماع العامّ قد يشتمل على اجتماع أهل المنزل المسمّى بالاجتماع المنزلي، وعلى اجتماع أهل المحلّة المسمّى بالاجتماع المحلي، وعلى اجتماع أهل المدينة المسمّى بالاجتماع المدني، واجتماع أهل العالم المسمّى بالاجتماع العالمي، وهذا معنى قول الحكماء الإنسان مدني بالطبع يعني يحتاج بالطبع إلى اجتماع مخصوص مسمّى بالتمدّن، وسرّ ميله بالطبع إلى الأُنس والاجتماع ذلك الاحتياج. ١٠

[٢٠٨] وكمال كلّ شيء في ظهور خاصية نوعه فكمال الإنسان في إظهار تلك الخاصية مع بني نوعه وتلك الخاصية مبدأ للمحبة كما سيجيء، والمحبة يقتضي التآلف والتمدّن، وكما يستحسن ذلك الاجتماع عقلاً كذلك ورد في الشرع مبالغة عظيمة فيه كالأمر بالجماعة في خمس صلوات للاجتماع المحلي وبالجمعة في كلّ أسبوع وصلوة العيدين في كلّ سنة لاجتماع أهل القرى في المدن وبالحج في العمر للاجتماع العالمي. ١٥

[٢٠٩] ولما كانت دواعي الطبايع مختلفة، والنفوس على طلب النفع مجبولة احتيج إلى تدبير لدفع ما قد يقع من التنازع ولاستخلاص الحقوق [٤٤] وإلا لأضرّ كلّ شريك بالآخر لنفعه ولا يرضى بحقه ويؤدّي التنازع إلى الفساد وذلك التدبير تسمّى السياسة العُظمى، فإن كان قانون السياسة موافقاً للحق مؤدّياً إلى كمال النوع الإنساني فهي السياسة الإلهية، وإلا نسبت إلى ما أضيفت إليه. ٢٠

[210] Filozoflar şöyle demiştir: Dört siyaset vardır. Birincisi, mülk siyasetidir. Bu, erdemleri kazanmakla uğraşan kişileri yönetmektir. Buna örnek, öğrencilere nispetle öğretmen yönetimidir. İkincisi, hâkimiyet siyasetidir. Bu, bayağı kişileri yönetmektir. Üçüncüsü, saygınlık siyasetidir. Bu, saygın bir grubun işlerini yönetmektir. Dördüncüsü de topluluk siyasetidir. Bu da farklı toplulukların işlerini yönetmektir. Yönetici birincide öğretmen ve hoca olarak, ikincide polis ve gece devriyesi olarak, üçüncüde şeyh ve mürşit olarak, dördüncüde de sultan ve emir olarak isimlendirilir. Bu, birlikteliğin ilkesi sevgi olmadığında böyledir. Sevgiyle oluşan birliktelikte ise büyük siyasete ihtiyaç yoktur. Nitekim “adalet sevginin halifesidir” denilmiştir. Onların oluşturduğu birliğin gücü, büyük siyasete gerek bırakmamıştır.

[211] Yazar şöyle dedi: Şehirlerin ve toplumların **en üstünü, sevgiyle oluşturur**. Çünkü sevgi varken adaletle ihtiyaç yoktur. Sevgi, doğal birliğe benzeyen bir birliktelik olduğundan yapay birlikteliğe benzeyen adaletten daha üstündür. Bu bağlamda “insaf” sözlükte yarı yarıya bölmek demektir. İnsafı kişi, tartışılan şeyi kendisi ve muhatabı arasında iki yarıya bölen kişi demektir. Bu, çokluğun bir uzantısıdır ve sevgi ve birlik ilişkisi yerleştikten sonra ona ihtiyaç duyulmaz. Kadim filozoflar şöyle demiştir: “Hiçbir varlık birlikten yoksun kalmadığı gibi sevgiden de yoksun kalmaz. Bu sebeple cismani niteliklerde zıtlardan gerileme olduğunu görürsün, bitkilerin ve cansızların doğalarında rekabetin bulunmaması güzel bulunur ve unsurların doğal mekanlarına meylettği görülür. Gök cisimlerinin hareketi ise dairesel ve iradîdir. Onların hareketinin ilkesi, felsefî ilkelerde ortaya konulduğu üzere, aklî cevherlerin duydukları sevgi ve onlara benzeme arzusudur. Varlıkların mertebelerinin yetkinlik ve noksanlık konusunda farklılaşması sevgi nurunun ortaya çıkması ya da gizlenmesine göre değişir. Zira sevgi, kendisinin yetkinliğini ve sürekliliğini gerektiren birliğin gölgesidir. Çokluk hükmünün hakim olması ise sevginin eksikliğine ve yokluğuna yol açar.” Bu filozoflara “sevgi ve baskınlık taraftarları” denir. Sonraki filozoflara gelince, onlar sevgiyi akleden cevhere has kılmışlardır. Unsurların doğal mekanlarına doğru meylini, demirin mıknatısa çekilmesi gibi bazı bileşiklerin mizaçsal uyum nedeniyle diğer bileşiklere eğilmesine “meyil” adını vermişler; sirke sevmeyen taşın sirkeden uzaklaşması gibi bazı bileşiklerin diğerlerinden uzaklaşmasına “kaçış” adını vermişlerdir. Dilsiz hayvanlar arasındaki uyum ve uyumsuzluğa ise “ülfet” ve “nefret” adını vermişlerdir.

[٢١٠] قال الحكماء ”السياسة أربعة سياسة الملك وهي تدبير المشتغلين بكسب الفضائل كتدبير المعلم بالنسبة إلى المتعلمين، وسياسة الغلبة وتدبير جماعة الأخساء، وسياسة الكرامة وهي تدبير أمور جماعة من أهل الكرامة، وسياسة الجماعة وهي تدبير أمور جماعة متعددة، والسياس في الأول يسمى معلماً وأستاذاً، وفي الثاني شحنةً وعساسة، وفي الثالث شيخاً ومرشداً، وفي الرابع سلطاناً وأميراً“، هذا إذا لم يكن الاجتماع عن المحبة إذ مع المحبة لا حاجة إلى السياسة العظمى كما قيل ”العدالة خليفة المحبة“، والمغني عن السياسة العظيم وقوة اتحادهم.

[٢١١] قال وخيرها أي خير المدن والتأليفات ما كان عن محبة إذ مع وجود المحبة لا حاجة إلى العدالة، والمحبة لكونها وحدة شبيهة بالوحدة الطبيعية أفضل من العدالة الشبيهة بالوحدة الصناعية، فإن الإنصاف لغة التنصيف، والمنصف يجعل المتنازع فيه بينه وبين صاحبه نصفين، وهذا فرع الكثرة بعدما استحکم علاقة المحبة والاتحاد لم يحتج إليه، وقال قدماء الحكماء ”كما لا يخلو وجود عن وحدة لا يخلو عن محبة، ولهذا ترى في الكيفيات الجسمانية الانهزام من الأضداد ويحسن دفع المزاحمات من طبائع النبات والجماد ويشاهد من العناصر الميل إلى الأحياز الطبيعية، وأمّا الأفلاك فحركاتها دورية إرادية ومبدؤها محبة الجواهر العقلية والشوق إلى التشبه كما تقرّر في القواعد الحكمية، واختلاف مراتب الموجودات في الكمال والنقصان بحسب ظهور أنوار المحبة وخفاها، فإن المحبة ظلّ الوحدة المقتضية لكمالها وبقائها وغلبة حكم الكثرة مؤدية لنقصها وفنائها“ وتسمى هذه الطائفة أهل المحبة والغلبة، وأمّا المتأخرون فخصّصوا المحبة بالعاقل ويسمّون ميل العناصر إلى حيّزها الطبيعي، وبعض المركبات إلى بعض للتناسب المزاجي كميل الحديد إلى المغناطيس وتنفر حجر باغض الخل عن الخل ميلاً وهرباً. والملاءمة [٤٥] والمنافرة بين الحيوانات العجم ألفة ونفرة.

[212] İnsan türündeki sevgi, doğal ve iradî olmak üzere iki çeşittir. Doğal sevginin örneği, anne-babanın çocuğa sevgisidir. İradî sevginin örneği ise öğrencinin öğretmene sevgisidir. İradî sevgi dört çeşittir. Çünkü iradî **sevgi, iyilik için olabilir**. Bu, daha önce geçtiği üzere bir şeyde onun için en uygun olması itibariyle meydana gelen sevgidir. Bu sevgi, ya tam olup doğrudan amaçlanır ya da tam olmayıp dolaylı olarak amaçlanır. İradî sevgi **menfaat için olabilir**. Bu, tam iyiliğe ulaşmaya vesile kılınan sevgidir. Bu bağlamda iyilik, menfaatten daha geneldir. İradî sevgi, **haz için olabilir**. Burada hazzdan kastedilen şey, arzu veya öfke gücüne uyumlu olanı idrak etmektir. **Ya da iradî sevgi bunların** üçünün ya da ikisinin **bir araya gelmesiyle olabilir**. **İki tarafın** iyilik, menfaat, haz veya bunlardan bileşik olanı amaçlayan sevgisi **eşit seviyede de olabileceği gibi farklı da olabilir**. Farklı olmaları, bir tarafın kısımlardan biri için diğerinin de başka bir kısım için olmasıyladır. Buna örnek, müzisyen ve dinleyicidir. Birincisinin sevgisi genellikle menfaat için, ikincisinin sevgisi ise haz içindir. Aşık ve maşuk bunun tersinedir. Bu iki sevgide çok farklılık ve ayrılık vardır, zira hazzı isteyen aceleciliği ve menfaati isteyen duraklaması ona dayalıdır. Öğrenci ve öğretmenin sevgisi de böyledir. Birincisi menfaat için, ikincisi de hayır içindir.

[213] Sevginin **devamlılığı**, iyilik, menfaat ve haz gibi o gayelerin **devamlılığına bağlıdır**. Haz amaçlı sevgi hızlıca oluşur ve hızlıca yok olur. Çünkü hazzın var olması ve değişmesi hızlıdır. Gençlerin sadakatının menşei çoğunlukla hazzdır. Menfaat amaçlı sevgi yavaş oluşur ama hızla zail olur. Çünkü o, zor oluşur ve çabuk intikal eder. Ticaret erbabı gibilerinin sadakatının sebebi, menfaattir. Âlimlerin sadakati ise gözden korunmuş sırf iyilik içindir. İyilik amaçlı sevgi, iyilik erbabı arasında ruhani bir ilişki olduğundan hızlıca meydana gelir ve iyiliğin gereği olan hakiki birlikten dolayı da yavaş zail olur. Birleşik bir sebepten kaynaklanan sevgi ise yavaş oluşur ve yavaş zail olur. Çünkü menfaat ve hayır bu iki durumu gerektirir. Böyle söylenmiştir. Fakat görünen o ki haz ve menfaatten bileşen, oluşumda orta derecede bulunmayı ve çabuk zail olmayı gerektirir. Haz ve iyilikten bileşen, her ikisinde de orta derecede olmayı gerektirir. Menfaat ve iyilikten bileşen ise meydana gelmede orta derecede bulunmayı ve yavaş zail olmayı gerektirir.

[٢١٢] والمحبة في نوع الإنسان نوعان طبيعية كمحبة الوالد للولد وإرادية كمحبة المتعلم للمعلم وهي أي الإرادية أربعة: لأنها إما للخير وهو على ما مر ما يحصل للشيء باعتبار كونه أصلح له، وهو إما تام مقصود بالذات أو غير تام مقصود بالعرض أو للنفع وهو ما يتوسل به إلى الخير التام، فالخير أعم منه مطلقاً أو للذة والمراد منها ههنا إدراك ما يلائم الشهوة أو الغضبية أو مركب منها أي من الثلاثة أو من اثنين منها وقد يتساوى الطرفان أي يكون المحبة من الطرفين للخير أو للنفع أو للذة أو للمركب وقد يختلفان بأن يكون من طرف لأحد الأقسام ومن طرفٍ لقسم آخر كما في المُنْطَرِب والمُنْطَرِب، فإن محبة الأول غالباً للنفع ومحبة الثاني للذة، والعاشق والمعشوق بالعكس، والخلاف والشقاق في هاتين المحبتين كثير لاستعجال طالب اللذة وتوقيف طالب النفع عليها، وكما في المعلم والمتعلم فمحبة الأول للنفع والثاني للخير.

[٢١٣] ودوامها أي دوام المحبة بحسب دوام ذلك الأغراض من الخير والنفع واللذة، فما كانت للذة تحدث سريعاً وتزول سريعاً، لأن اللذة سريعة الحصول والتغير ومنشأ مصادقة الشبان غالباً هو اللذة. وما للنفع بطي الحدوث سريع الزوال لعسر حصوله وسرعة انتقاله، وسبب صداقة نحو أهل التجارة هو النفع [٢٤٥] وصداقة العلماء لمحضر الخير المصون عن البصر وما كان للخير سريع الحدوث، لأن بين أهل الخير مناسبة روحانية، بطي الزوال للاتحاد الحقيقي الذي هو لازم للخير. وما كان لعلّة مركبة بطي الحدوث بطي الزوال، لأن النفع والخير يقتضي كلتا الحالتين هكذا قيل. والظاهر أن المركب من اللذة والنفع يقتضي التوسط في الحدوث وسرعة الزوال، والمركب من اللذة والخير يوجب التوسط فيهما، والمركب من النفع والخير يقتضي التوسط في الحصول والبطء في الزوال.

[214] Bil ki, sadakat, sevgiden (mahabbet) daha dar anlamlıdır. Çünkü sadakatin tersine sevgi, bütün fertleri kapsar. Meveddet de sadakate yakındır. Aşk, sadakatten daha dar anlamlıdır. Zira kalp iki maşuku almaz. Bunun sebebi ya hayrı aşırı derece istemektir ki bu övülen nefsanî aşktır ya da hazzı aşırı istemektir ki bu da yerilen hayvanî aşktır. Aşkta menfaatin bir dahli yoktur.

[215] İnsan bedeni farklı doğılardan oluştuğundan bir doğayla uyumlu olan cisimsel haz, diğeriyle uyumsuzdur. Dolayısıyla cisimsel hazza mutlaka acı karışır. İnsan nefsi ise zıtlıklardan münezze olan basit bir cevher ve katıksız bir lezzettir. Bu hikmet lezzetidir. Onun kaynağı olan sevgi; tam aşk ve ilahi sevgi olarak isimlendirilir. Bu, farklı şeylerin bir araya gelmesi gibi değildir, çünkü böylesi tam değildir. Zira farklı şeylerin zât ve hakikat bakımından buluşması düşünülemez. Aksine onların en fazla kenarları ve uçları bulaşabilir. Zira ayrılık, maddi şeylerin gereklerindendir. Oysa ilahi sevgi, birbirini arzulayan basit ve benzer cevherlerin buluşması türündendir. Çünkü bunlar arasında manevî bir birlik ve ruhanî bir birleşme meydana gelir. Dolayısıyla nefis kendi doğasının kirlerinden arındığında aralarında bulunan münasebet nedeniyle kudsiyet alemine doğru çekilir, basiret gözleriyle hakiki güzelliği müşahade eder, tecellilerin nurlarında erir ve böylece vahdete/birliğe ulaşır. Vadet makamların sonuncusu olup hakka'l-yakin mertebesidir. Bu mertebeye ulaşan için tecerrüt ile taalluk arasında herhangi bir fark yoktur ancak bedenden ayrıldıktan sonraki hazzı daha saftır. Çünkü bu dünyadaki yaşam, bedenle ilişkiden kaynaklanan eksiklik kirinden arınmış değildir. Bu sevgi aşk mertebelerinin sonuncusudur. Sevginin bundan sonraki mertebesi, iyilik erbabının sevgisidir. Bu sevgiye zevâl ulaşamaz, çünkü gayesi iyiliktir. İyilik ise diğer sevgilerin aksine yokluk lekesinden münezzehtir. Nitekim yüce Allah şöyle demiştir: “*O gün Allah'a karşı gelmekten sakınan dışında sıkı dostlar birbirlerine düşman kesileceklerdir.*”¹ İnsanların çoğu hayrın hakikatini bilmezler, onların sevgisi ya haz ya da menfaat içindir. Geçici şeylere bina edilmiş her şey, onlarla birlikte yok olur.

1 ez-Zuhrûf 43/67.

[٢١٤] واعلم أنّ الصداقة أخصّ من المحبة لجواز شمول المحبة كلّ فرد بخلاف الصداقة، والمودة قريبة من الصداقة والعشق أخصّ من الصداقة، إذ لا يسع قلبُ عشق اثنين، وسببه إمّا إفراط طلب الخير وهو العشق النفساني المحمود أو إفراط طلب اللذة وهو العشق البهيمي المذموم، ولا مدخل للنفع في العشق.

[٢١٥] ثمّ لما كان تركيب البدن من طباع مختلفة فاللذة الجسمانية الملائمة لطبيعة مخالفة لأخرى حينئذ لا تخلو عن شوب ألم، وأمّا النفس الإنسانية فجوهر بسيط منزّه عن التضادّ ولذة خالصة، وهي لذة الحكمة والمحبة التي هي منشؤها تسمّى العشق التامّ والمحبة الإلهية، وهي ليست كتألف الأشياء المختلفة فإنّه ليس بتامّ، إذ لا يتصور تلاقيها بالذات والحقيقة بل غايته إيصال السطوح والنهايات، فإنّ التباين من لوازم الماديات بل هي من باب تألف الجواهر البسيطة المتشاكلّة التي يشترك بعضها إلى بعض [٤٦] فإنّه يحصل بينهما اتحاد معنوي وتألف روحانيّ، فالنفس إذا صفت من كدورات طبيعته تنجذب إلى عالم القدس بحكم المناسبة ويشاهد بعين البصيرة الجمال الحقيقي وينمحي في أنوار التجليات فيصل إلى الوحدة التي هي نهاية المقامات وهي مرتبة حق اليقين، ولا فرق عند الواصل إلى هذه المرتبة بين التجرد والتعلق إلا أنّ لذته بعد المفارقة أصفى، إذ لا تخلو هذه النشأة مع شوب نقيصة النشأة التعليقية وهذه المحبة نهاية مراتب العشق، وبعد هذه المرتبة من المحبة محبة أهل الخير لا يتطرق إليها الزوال، لأنّ غايتها الخير وهو منزّه عن وصمة الزوال بخلاف سائر المحبّات كما قال تعالى ﴿الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾^١، فإنّ أكثر الناس لا يعرفون حقيقة الخير وليس محبّتهم إلا للذة أو المنفعة وكلّ ما هو مبني على العوارض تزول بالعوارض.

[216] Sevginin mertebeleri vardır. Birincisi bütün yetkinliklerin kaynağı olan yüce Allah'ı sevmektir. Bu sevginin hakikati ancak celal ve cemal sıfatlarına muttali olduğu kadarıyla bir arifte meydana gelir. Zira marifet olmadan muhabbetin olması düşünülemez. Nitekim Resulullah (s.a.) şöyle

5 buyurmuştur: "Allah, hiç cahil bir dost edinmemiştir."¹ Bu, sevgi mertebelerinin en üstünüdür. Buraya yüce Allah'tan başkasını ortak etmek şirktir. İkincisi anne-babanın çocuklarına duyduğu sevgidir. Bu sevgi, birincisinden sonra gelir. Bu sevginin benzeri yalnızca öğrencinin öğretmene duyduğu sevgidir. Nitekim daha önce öğretmenin anne-babadan daha faziletli olduğunu

10 ve Hz. Peygamber'in (s.a.) de öğretmenden daha faziletli olduğu geçmişti. Hz. Peygamber'i (s.a.) râşid halifeler ve doğru yola ulaştıran imamlar takip eder. Üçüncüsü halkın yöneticiye yönelik sevgisidir. Dördüncüsü tanıdıklara ve ortaklara beslenen sevgisidir. Bu sevgi mertebelerini karıştırmamak her birini uygun olan mertebeye yerleştirmek ve o mertebelerin gereğince amel

15 etmek gerekir. Bu bağlamda kişi Yaratıcı'ya itaat etmeli, yakınlık sağlayacak vesilelerle O'nunla ilişkili olmayı istemeli, peygamberlerin hükümlerine boyun eğmeli, onları yüceltmeli, sultanlara hürmet göstermeli ve itaat etmeli, anne-babaya saygılı davranıp hizmet etmeli ve insanlara kibar davranarak onlara karışmalıdır.

[217] Bil ki filozoflar şöyle demişlerdir: Şehir, ya erdemlidir ya da erdemsizdir. Erdemli olanın sebebi, iyilikler cinsindendir. Erdemsiz olanın sebebi ise kötülükler cinsindendir. Erdemli olan şehir yalnızca bir türdür, çünkü hayırlara giden yollar farklılaşmaz ve hakikat, çokluk lekesinden aşkındır. Erdemsiz olan ise üç türdür. Birincisi, bir araya gelmelerinin sebebi öfke

25 ve arzu güçleri olan şehir. Bu cahil şehirdir. Cahil şehrin sebebi şayet öfke gücü olursa hakimiyet şehri olarak; sebep arzu gücü olursa haz şehri olarak adlandırılır. İkincisi nutuk gücünün belirleyici olma seviyesinde değil de hizmetkarlık seviyesinde katkıda bulunduğu şehirdir. Bu, fâsık şehirdir. Üçüncüsü batıl inançlarda uyuşmalarından dolayı bir araya gelen şehirdir.

30 Bu, sapık şehirdir.

1 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, hadis no: 2185; Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a*, el-Mektebu'l-İslâmî, 1406, s. 293.

[٢١٦] وللمحبة مراتب الأول محبة الله تعالى الذي هو منبع كل كمال، وحقيقة تلك المحبة لا يحصل إلا لعارف حسب ما اطلع عليه من صفات الجلال والجمال، إذ لا يتصور المحبة بدون المعرفة كما قال صلى الله عليه وسلم «ما اتخذ الله ولياً جاهلاً قط»^٥، وهذا أعلى مراتب المحبة، واشتراك غيره تعالى فيها شرك؛ الثانية محبة الوالدين للولد، وهذه [٢١٧] تالية للأولى لا تكون محبة مثلها إلا محبة المتعلم المعلم، وقد سبق فضل المعلم على الوالد وفضل النبي صلى الله عليه وسلم على المعلم وتالي النبي في المحبة الخلفاء الراشدون والأئمة الهادون؛ الثالث محبة الرعايا للسلطان؛ الرابع محبة المعاريف والشركاء، ويجب أن لا تخلط مراتب المحبة بل يجب كل أحد في مرتبة تليق به ويعمل بمقتضاها فيطيع الخالق ويطلب المناسبة له بوجوه القربى وينقاد لأحكام الأنبياء ويعظمهم وتبجيل السلاطين ويطاوعهم ويكرم الوالدين ويخدمهما ويرافق ويخالط آحاد الناس.

[٢١٧] ثم اعلم أن الحكماء قالوا "المدينة إما فاضلة سببها من جنس الخيرات أو غير فاضلة سببها من جنس الشرور، والفاضلة ليست إلا نوعاً واحداً، لأن طريق الخيرات لا يتعدّد والحق متعال عن وصمة الكثرة، وأما غير الفاضلة فثلاث: الأول ما يكون سبب اجتماعهم القوة الغضبية والشهوية، وهي المدينة الجاهلة وتسمى مدينة التغلب إن كان السبب هو الغضبية ومدينة اللذة إن كانت السبب هو الشهوة، الثانية ما يكون للنطقية فيه مدخل لكن لا على سبيل الحكم بل على سبيل الخدمة وهي المدينة الفاسقة، والثالثة ما يكون سبب اجتماعهم التوافق في العقائد الباطلة وهي المدينة الضالة.

[218] Bazen şehirler yedi kısma ayrılır. Buna göre şehir sakinlerinin ya şehirle bir amacı olur ya olmaz. Amacı olmayan, hürriyet şehridir ve bu şehrin ahalisine müteellihler denir. Amaca sahip olanlar ya ruhanî ya da cismanî amaca sahiptirler. Amaçları cismanî olanlar da ulaşmak istedikleri şey ya doğrudan ya da dolaylı olarak amaç edinir. Dolaylı olarak amaçlayanlar, menfaat şehridir. Doğrudan amaçlayan, ya arzuya ya da öfkeye dayalıdır. Arzuya dayalı olması halinde haz şehri iken öfkeye dayalı olması halinde hakimiyet şehridir. Amacı ruhani olan şehre gelince onun maksadı da ya ilim ve ameldir ya sadece ilimdir ya da sadece ameldir. Maksadı ilim ve amel olan, erdem şehri, maksadı sadece ilim olan aşk şehri, maksadı sadece amel olan ise sapkınlık şehridir.

[219] Erdemsiz şehirlerin durumu erdemli olanlardan öğrenildiğinden erdemli şehirlerin ayrıntıları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu şehir; mutluluklara erişme ve kötülükleri giderme temeli üzerine kurulmuştur. Sakinleri, doğru inançlar ve diğer iyilikler hususunda ortaklırlar. Ancak düşünme ve temyiz mertebeleri farklıdır. Bunların en üst mertebesi, kudsî güç iken en düşük mertebesi de hayvani bağlarla irtibatlı ahmaklıktır. Bu topluluk, felsefe ve dinin sırlarının en incesi olan Yaratıcı'ya ve ölüm sonrası nefsin durumuna ilişkin meseleler hakkında aynı idrak derecesinde değildir; aksine aralarında genel olarak ortaklık bulunan bir şeyde inanç uyumu içindedirler. Nasıl böyle olmasın ki! Söz konusu meselelerin ayrıntılarının hakikatlerini yalnızca muhakkikler bilebilir. Muhakkikler ise bedensel ilgilerden soyutlanmış ve Yaratıcı'yı, O'nun celal ve cemal sıfatlarını, varlığın mevcut düzeneyle O'ndan çıkış silsilesini ve nefsin ölümden sonraki durumunu gerçekte nasılsa öylece bilen kimselerdir.

[220] Kuşkusuz bu dünyada nefsin ortak duyu, vehim ve hayal gibi bir takım güçleri vardır. Bu güçlerle nefis, anlamları ve cisimsel sûretleri idrak eder. Bu güçler, mizaç farklılıklarına bağlı olarak, değişik saflık ve bulanıklık derecelerine sahiptir. Uykuda bile olursa güçler işlevlerini yitirmezler. Nefis, hakikatlerin sûretleriyle donandığında o manalara uygun sûretler bu güçlere yansır.

[٢١٨] وقد تقسم المدينة إلى سبعة لأن أهلها إما أن يكون لهم مقصود منها أو لا، الثاني المدينة الحرة وتسمى أهلها المتألهون، والأول مقصودهم إما روحاني أو جسماني، والثاني إما مقصودهم بالذات أو بالعرض، الثاني مدينة منفعة، والأول إما شهوي فمدينة اللذة أو غضبي فمدينة الغلبة والأول الذي مقصوده روحاني، مقصوده إما علم وعمل فمدينة الفضل أو علم فقط فمدينة العشق أو عمل فقط فمدينة الضلالة.

[٢١٩] ولما كان حال المدن [٤٧^أ] الغير الفاضلة تعرف من حال المدن الفاضلة صرف عنان العناية نحو تفاصيل المدينة الفاضلة وهي ما أسس على قواعد اكتساب السعادات ودفع الشرور ويكون أهلها مشركين في العقائد المحقة وسائر الخيوط لكن مراتب قوة النطق والتمييز متفاوتة، أعلاها القوة القدسية وأدناها البلادة المتناهية المرتبطة بمرابط البهيمية فلا يكون إدراك تلك الجماعة في أمور المبدأ والمعاد التي هي أدق أسرار الحكمة والشرعية في مرتبة واحدة بل إنما يوافق عقائدهم في أمر مجمل مشترك بينهم، كيف لا، ولا يطلع على حقائق تفاصيلها إلا المحققون المجردون عن التعلقات البدنية العالمون بالمبدأ وصفاته الجلالية والجمالية، وتسلسل الوجود منه على الترتب الواقع وبمعاد النفس على الوجه المطابق.

[٢٢٠] فإن للنفس في النشأة التعلقية قوى بها تدرك المعاني والصور الجسمانية كالحس المشترك والوهم والخيال وتلك القوى مراتب في الصفاء والكدورة بحسب الاختلاف الأمزجة ولا تتعطل في وقت من الأوقات ولو في النوم، وإذا تنتقش النفس بصور الحقائق تنعكس صور مثالية ملائمة لتلك المعاني إلى تلك القوى،

٥

١٠

١٥

٢٠

Zira bu dünyadaki hayatta duyuşal ve vehmî sûretler karışmaksızın yalın anlamların idraki çok nadirdir. Bu sûretlerin o hakikatlere nispeti, misallerin ve hayallerin dıştaki varlıklara nispeti gibidir. Sonra basiret nuru ile hakikatin, hayalî sûretler ve mevhum manaların ötesinde olduğunu bilirler. İşte bunlar evliyanın büyükleri ve filozofların sütunlarıdır. Bunlardan sonra saf taakkulden aciz kalan ancak hakikatlerin kendiliklerinde kayıtlardan münezzehe olduğunu bilen, kendi acizliklerini ve birinci grubun üstünlüğünü itiraf edenler gelir. Bunlar iman ehli kimselerdir. Bunlardan sonra vehmî tasavvurlara da güç yetiremeyenler gelir. Bunların Yaratıcı ve ölüm ötesi hayatın bilinmesi hususundaki sırlarının son noktası, hayalî tasavvurlardır ve bu tasavvurları aşmaz. Bunlar birinci grubun üstünlüğünü itiraf etmezler. Bunlardan sonra duyulurların ötesindeki mertebeyi tasavvur edemeyenler gelir. Bunlar zayıf olanlardır; misalleri ve uzak sûretleri anlama konusunda yetersizlerdir. Ancak her bir grup, hakikate yönelme hususunda elinden gelen çabayı gösterirse noksanlıkla taksim edilmezler. Hz. Peygamber (s.a.) bütün insanlara gönderilmiştir. Dolayısıyla hiç kuşkusuz insanlara onların derecesine hitap eder ve eksik ve yetkin nefislerin her biri ondan kendi mertebesine göre payını alır.

[221] Şehrin **unsurları** üçtür: **Yöneten, yönetilen ve denkler**. Çünkü insan diğer insanlara göre ya mutlak hükümran olur ki bu yönetendir, ya mutlak hüküm altında olur ki bu da yönetilendir, ya da ne bu ne de öteki olur ki bunlar da bir yönden yöneten bir yönden de yönetilen olanlardır. **Yönetenin** yani sultanın ilk olarak, asil olması gerekir ki insanlar, büyüklenmeden ve çekimserlik göstermeden ona itaat etsinler. İkinci olarak, **yüce gönüllü olması gerekir** ki boş ve değersiz işlerle uğraşmasın. Bu, ahlâkın arındırmakla oluşur. Üçüncü olarak **sağlam görüşlü** ve doğru fikirli **olması gerekir** ki devlet düzeni zarar görmesin. Bu, yaratılış düzgünlüğüyle, çokça tecrübe sahibi olmakla ve eski toplumların halini göz önüne almakla olur.

فإن إدراك المعاني الساذجة الغير المشوّبة بالصور الحسّية والوهمية في النشأة التعليقية نادرٌ جداً ونسبة تلك الصور إلى تلك الحقائق كنسبة المثل والخيالات [٢٤٧] إلى الأعيان، ثم يعرفون بنور البصيرة أنّ الحقيقة وراء الصور المخيلة والمعاني الموهومة وهؤلاء أعظم الأولياء وأساطين الحكماء ثم بعدهم من يعجز عن التعقل الصرف لكن يعرفون أنّ الحقائق في أنفسها منزّهة عن القيود ويعترفون بعجزهم ورجحان الطبقة الأولى وهؤلاء أهل الإيمان وبعدهم من لا يقدر على التصورات الوهمية أيضاً، ومنتهى سرّهم في معرفة المبدأ أو المعاد هو الصور الخيالية لا يتجاوزون عنها ولا يعترفون برجحان الطبقة الأولى وبعدهم من لا يتصوّر مرتبةً وراء المحسوسات وهم المستضعفون ويقتصرون على الأمثلة والصور البعيدة، لكن إذا بذل كلّ فرقةٍ وسعهم في التوجه شطر الحقيقة لا يقسمون بالتقصير، والنبي صلى الله عليه وسلم مبعوث إلى الأمم كافةً فلا جرم يكلم الناس بجوامع الكلم بحيث يحظى بها كلّ أحدٍ من النفوس الناقصة والكاملة على حسب استعدادهم واختلاف مراتبهم.

[٢٢١] وأركانها أي المدينة ثلاثة **ملكٌ ومملوكٌ وأمثال** لأنّ الشخص بالنسبة إلى غيره إمّا متسلّط مطلقاً وهو المالك أي متسلّط عليه مطلقاً وهو المملوك أو لا هذا ولا هذا ولا ذاك وهو المثل **أمّا المالك** أي السلطان **فينبغي** فيه أمور الأول **أن يكون أصيلاً** ليطيعه أناس بلا أنفةٍ واستنكافٍ، الثاني أن يكون **عالي الهمة** لئلا يرتكب سفاسف الأمور وخساستها وهذا يحصل [٢٤٨] بتهديب الأخلاق، الثالث أن يكون **متين الرأي** مصيب الفكر لئلا يختلّ نظامُ الملك وهذا يتأتى بجودة الفطرة وكثرة التجارب واعتبار حال الأمم الماضية.

[222] Dördüncü olarak hüküm verirken **kararlı olması gerekir**. Çünkü işleri yaparken tereddüt etmek, o işin işlevsiz kalmasına götürür. Kararlı olmak, doğru görüşlülük ve sebat gücünün mahsulüdür. Bu, bütün iyiliklerin ve erdemlerin esasıdır. Doğru görüşlü olmak ile tereddütlü olmak bir araya gelmez. Şair şöyle demiştir:

“Bir fikrin olduğunda gayretli ol,
Fikri bozan şey tereddüt etmektir

Karar verdiğinde peşine düş, duraksama,
Zira kararın fesadı, kendini kısıtlamandır.”

Buna “sultanların azmi” ve “er kişilerin azmi” denilir.

[223] Beşinci olarak sıkıntılı durumlara katlanma hususunda **sabırlı olması gerekir**. Çünkü bu, rahatlığın anahtarıdır. Kim bir şeyi ister ve gayret ederse onu elde eder. Kim bir kapıyı çalar ve ısrar ederse içeri girer.

[224] Altıncısı insanların mallarına tamah etmemesi için **zengin olması gerekir**. Yedinci olarak, düşmanlarına karşı koyma hususunda kendisiyle birlikte olan **bağlılarının olması gerekir**. Bu özelliklerin esasları; yüce gönüllülük, inisiyatif sahibi olmak, sabır ve kararlılıktır. Zenginlik ve bağlılar, bu özellikler sayesinde meydana gelir.

[225] **Alacaklıyı** borçluya karşı **ya da misliyle mukabele edeni** suçluya karşı **üstün tutmaktan başka** hiç kimseyi kimseye **üstün tutmamalıdır**. Aksi halde yönetim bozulur. Borç mali bir hak iken misliyle mukabele; kısas ve diyet gibi bir nefsi bir haktır. Sultan, dünyanın tabibi mesabesindedir. Dolayısıyla onun hastalıkları, bunların sebeplerini ve nasıl tedavi edileceğini bilmesi gerekir. Her bir grup hatta her bir fert kendisine uygun olanı yaptığı, kendisine yaraşanla meşgul olduğu ve hak ettiği servet ve şöhrete kavuştuğu sürece şehrin mizacı itidalden sapmaz ve (şehir ahalisi arasında) oluşun kaynaşma bağı çözülmez.

[٢٢٢] الرابع أن يكون ثابت العزم في القضايا، فإن ملكة التردد في اكتساب الأمور تفضي إلى تعطيلها وهو محصل بالرأي الصائب وقوة الثبات وهو الأصل في جميع الخيرات والفضائل وجودة الرأي مع التردد لا تجتمع، قال الشاعر:

إذا كنت ذا رأي فكن ذا ي فإن فساد الرأي أن تترددا

وإن كنت ذا عزم فامض ولا تقف فإن فساد العزم أن تتقيدا

تسمى هذا عزم الملوك وعزم الرجال.

[٢٢٣] الخامس أن تكون صبوراً على مقاساة الشدائد فإنه مفتاح الفرج ومن طلب شيئاً وجدَّ وجد ومن قرع باباً ولجَّ ولج.

[٢٢٤] السادس أن يكون موسراً حتى لا يضطر إلى الطمع في مال الناس؛ السابع أن يكون ذا أعوانٍ توافقه ليقاوم الخصوم؛ وأصول هذه الخصال علو الهمة والرأي والصبر والعزيمة فإن اليسار والعون يحصلان بها.

[٢٢٥] ولا يظفر أحداً على أحدٍ إلا صاحب دينٍ على مديونٍ أو صاحب ثارٍ على الجاني، وإلا يفسد الملك والدين حق مالي والثار حق نفسي كالقصاص والأرش، فالسلطان بمنزلة طبيب العالم فلا بد له من معرفة الأمراض وأسبابها وكيفية علاجها وما دام كل طائفة بل كل شخص يقوم بما يليق به ويشغل بما هو من شأنه وتصل إليه من المال [٢٤٨] والجاه ما يستأهله لا ينحرف مزاج المدينة من الاعتدال ولا يأخذ عقد الألفة إلى الانحلال.

[226] Sultanın **üç şeyi yapması gereklidir. Birincisi kalemiye, seyfiye, ticaret erbabı ve ziraat erbabı arasında dengeyi kurmaktır.** Şehrin mizacı-
nı oluşturan bu dört sınıf, dünyada dört unsur mesabesindedir. Birinci sınıf,
âlimler, fakihler, kadılar, katipler, mühendisler, matematikçiler, müneccimler,
5 doktorlar ve şairler gibi kalemiyyedir. Bunlar, dört unsur arasında su konu-
mundadırlar. Bunlar, diğer unsurların canı, din ve dünya işlerinin esasdırlar.
Nitekim bu durum, basiret sahiplerine gizli değildir. İkinci sınıf, kahraman-
lar, mücahitler, sınır ve kale bekçileri gibi seyfiyedir. Bunlar ateş konumun-
dadırlar. Onların kılıçlarından çıkan şimşeklerin olduğu fesat maddeleri,
10 eserleri yok eder. Üçüncü sınıf, tacirler, emtia sahipleri ve zanaatkarlar gibi
ticaret erbabıdır. Bunlar, gıdaların sebeplerinin ve diğer maslahatların onla-
rın hareketleri üzerine kurulması bakımından hayvanların ruhlarını harekete
geçiren, bitkilerin büyümesi için gerekli şeyleri uzatan, anlam incilerini işit-
me gücüne ulaştıran hava mesabesindedirler. Dördüncü sınıf, arazi sahipleri,
15 çiftçiler, bitki yetiştirenler, gıda maddelerini hazırlayanlar ve hakikaten yoğun
kazananlar gibi **ziraat erbabıdır.** Bunların dışındaki zümreler, herhangi
bir şeyin varlığına bir ekleme yapmazlar aksine kişiden kişiye, mekandan
mekana ve bir zanaattan diğerine taşırlar. Onların toprak ile ilişkisi, akıl
sahipleri için açıktır. Nasıl ki her bir unsurun bir fiili ve toplamı oluşturan
20 bileşiğin bir fiili varsa aynı şekilde onlardan her birinin ve onların topla-
mının bir fiili vardır. Nitekim filozoflar şöyle demiştir: “Çiftçilerin erdemi
işlerinde yardımlaşmak, tüccarların erdemi mallar konusunda yardımlaş-
mak, sultanların erdemi görüşleri ve yönetim konusunda yardımlaşmak,
metafizikçilerin erdemi de hakiki hikmetlerde yardımlaşmaktır.” Sonrasında
25 bunların hepsi şehrin iyilik ve erdemlerle inşası üzerine yardımlaşırlar. Do-
layısıyla bunlar arasında dengenin sağlanması gerekir. Zira bu gruplardan
birinin üste çıkması, âlemin düzeninin bozulmasına ve çözülmesine sebep
olur. Nitekim bütün bileşiklerde unsurlardan birinin zorunlu sınırı aşması,
dengenin bozulmasına sebep olur. **Bu bakımdan sultan, bu dört sınıftan**
30 **birinin diğerine üstün gelmesine fırsat vermemelidir.**

[٢٢٦] ويجب عليه أي على المالك ثلاثة أمور تعديل الأصناف الأربعة التي هي

المزاج للمدينة بمنزلة العناصر الأربعة للعالم أي **أرباب القلم** كالعلماء والفقهاء والقضاة والكتّاب والمهندسين والحُساب والمنجّمين والأطباء والشعراء،

فإنّهم بمنزلة الماء في العناصر وهم حيوة بقيّة الأركان وقوام أمر الدين والدنيا كما لا يخفى على ذوي البصائر وأرباب **السيف** من الأبطال والمجاهدين ٥

وحرّاس الثغور والقلاع فإنّهم بمنزلة النّار وموادّ الفساد من صواعق صوارمهم مضمحلّة الآثار وأرباب **المعاملة** من التجار وأصحاب البضائع

وأرباب الصناعات، فإنّهم بمنزلة ترتب أسباب الاقتيات وسائر المصالح على حركاتهم بمنزلة الهواء المروّح لأرواح الحيوانات المُمِدّ لنشو النباتات

المؤدّي فرائد الفوائد إلى السامعة بتوسّط الحركات وأرباب **الزراعة** من ١٠

الدهاقين والفلاحين والمدبّرين للنبات المربّين للأقوات والكاسبين للمعدوم حقيقة، فإنّ غيرهم من الطوائف لا يزدون في وجود شيء بل ينقلون من

شخص إلى آخر ومن مكان إلى آخر ومن صناعة إلى أخرى ومناسبتهم للتراب واضحة لأولي الألباب، وكما أنّ لكلّ عنصر فعلاً وللمجموع المركب فعلاً ١٥

كذلك كلّ واحدٍ من هؤلاء ومجموعهم كما قال الحكماء ”فضيلة الفلاحين التعاون [٤٩] بالأعمال، وفضيلة التجار التعاون بالأموال، وفضيلة الملوك

بالآراء والسياسة، وفضيلة الإلهيين التعاون بالحكم الحقيقية“، ثم هم جميعاً يتعاونون على عمارة المدينة بالخيرات والفضائل فلا بدّ من تعديلهم، فإنّ

غلبة أحد الأصناف سبب بطلان نظام العالم وحدوث احتلاله كما أنّ تجاوز أحد العناصر عن الحدّ الواجب في كلّ مركّب يوجب زوال اعتداله فلا يُمكن ٢٠

المالك أحدهما من الغلبة على الثاني.

[227] **İkincisi iyi insanları yüceltmeli ve onları desteklemeli, kötü insanları da engellemeli ve yola getirmelidir.** Bil ki, insanlar beş sınıftır. Birincisi doğası itibariyle iyi olan ve iyilikleri diğer insanlara da taşanlardır. Şeriat âlimleri, tarikat şeyhleri ve hakikat arifleri bu gruba girer. Bunlar, kulların seçkinleri, ilahî feyizlerin mahalli, ilahî inayetin nazargahıdır. Filozoflar şöyle demişlerdir: “Sultan bu grubu kendisine en yakın grup yapmalı ve başkaları üzerine hükümrân kılmalıdır. Bu kimseler, sultanın huzuruna gelip gittikçe onun mertebesi yücelir ve hükümrânlığı güçlenir.” İkincisi doğası itibariyle iyi olan ama iyilikleri başkalarına taşmayanlardır. Bunlar birinci gruptan aşağı seviyededirler. Çünkü yüce Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmadan ibaret olan yetkinlik verme derecesinin altındadırlar. Sultanın bunlara da ikram etmesi, ihtiyaç ve maslahatlarını karşılaması gerekir.

[228] Üçüncüsü doğası iyiliği ya da kötülüğü gerektiremeyen kişilerdir. Onların gözetilerek istidadlarının korunması, rahmet kanatlarının onlar üzerine gerilmesi gerekir ki imkan ölçüsünde kendilerine uygun yetkinliğe ulaşsınlar.

[229] Dördüncüsü kötü olan ancak kötülüğü başkalarına taşmayan kişidir. Bunların tahkir edilerek vaaz ve nasihat yoluyla kötü şeylerden men edilmesi gerekir.

[230] Beşincisi hem kötü olan hem de kötülüğü başkalarına taşan kişidir. Bu, insanların en düşüğüdür. Eğer düzelmesinden umut varsa tediple düzeltilmelidir. Aksi halde kötülüğü kuşatıcı değilse sultan onu doğru görüşünün gerektirdiği şekilde idare eder. Eğer kötülüğü kuşatıcı ise dinen ve aklen en uygun yolla kötülüğünün giderilmesi gerekir. Bu bağlamda ilk olarak, daha önce belirttiğimiz gibi, **paylama** ve kınamayla tedip edilir. **Sonrasında hapsedilir**, kısıtlanır ve sürülür. Hapis, şehirde yaşayanlara karışmasının engellenmesidir. Kısıtlama ise bedensel tasarruflarının engellenmesidir. Sürgün ise toplum hayatına karışmasının engellenmesidir. Sonra bunlar yapılarak o kötülük giderilemezse onun öldürülüp öldürülmeyeceği hakkında filozoflar ihtilaf etmişlerdir. Filozofların görüşleri arasında en açığı, el ve ayak gibi kötülüğün yaptığı organın kesilmesi ya da duyularından birinin ortadan kaldırılmasıyla yetinilmesidir.

[٢٢٧] الثاني تعظيم الأخيار وتقويتهم ومنع الأشرار وتأديبهم واعلم أنّ

طبقات الناس خمسة الأول من يكون خيراً بالطبع ويتعدّى خيرهم إلى غيرهم كعلماء الشريعة ومشايخ الطريقة وعرفاء الحقيقة فهؤلاء خلص العباد، وغاية الانحاد ومهبط الفيوض الأزلية ومطمح نظر العناية الإلهية. قال الحكماء ”يجب على السلطان أن يجعلهم أقرب الطوائف إليه ويسلّطهم على غيرهم، فما داموا مترددين إلى حضرته يزداد أسباب رفعة وموجبات دولته.“ الثانية من يكون خيراً بالطبع ولكن لا يتعدّى خيره إلى غيره وهو أدنى من الطبقة الأولى لقصوره عن مرتبة التكميل الذي هو من التخلق بأخلاق الملك الجليل، ويجب إكرامه أيضاً وكفاية مؤنه ومصالحه.

[٢٢٨] الثالث من لا يقتضي طبعه خيراً ولا شراً، فيجب حفظ استعداداته لحمايته

وخفض جناح الرحمة عليه ليلبغ ما يليق به من الكمال بقدر الإمكان. [٢٤٩]

[٢٢٩] الرابع من يكون شريراً لكن لا يتعدّى شرّه إلى غيره، ويجب تحقيره

ومنعه من الفضائح بزواج المواعظ وروادع النصائح.

[٢٣٠] الخامس من يكون شريراً يتعدّى شرّه إلى الغير وهو أخسّ

الخلق، فإن كان يرجى صلاحه يجب تهذيبه بالتأديب، وإلا فإن كان شرّه غير شامل فالسلطان يداريه بمقتضى رأيه الصحيح، وإن كان شرّه شاملاً فيجب إزالة شرّه شرعاً وعقلاً بأصلح طريق، فيؤدّب أولاً بالزجر والملامة كما ذكرنا ثم الحبس وهو المنع من مخالطة أهل المدينة أو القيد وهو المنع من التصرفات البدنية أو النفي وهو المنع من الدخول في التمدّن، ثم إن لم يندفع بهذه الأمور فللحكماء في جواز قتله خلاف، وأظهر أقواله أنه يكتفي بقطع عضو هو آلة الشر كاليد والرجل وإبطال حسّ من الحواسّ

Nitekim yazar şöyle demiştir: **Sonrasında kötülük aleti kesilir. Öldürülmesi ise söz konusu değildir.** Zira Allah'ın içine hikmet ve sırlar yerleştirdiği bir binayı yıkmak büyük bir günahtır. **Ancak** katil, mürtet ve zani-
 5 nin öldürülmesi gibi hak dinde zikredilen şartlar doğrultusunda **şeriatın** öldürülmesini **emrettikleri bunun dışındadır.** Doğrusu, öldürme, recmet-
 me ve organ kesme gibi had cezalarında şeriata uyma zorunluluğudur. “*Al-*
lah'ın sınırlarını aşanlar zalimlerin ta kendileridir.”¹ Mesela ölümü hak etmiş
 olana merhamet edilmez, dayağı hak edenin de organı kesilemez. Tıpkı tabi-
 bin diğer organların selameti için bir organın kesilmesine izin vermesi hatta
 10 gerekli görmesi gibi dünyanın tabibi olan sultan da diğer fertlerin maslahatı için bir ferdi öldürebilir. Fakat sultan, buna yalnızca yüce Yaratıcı'nın emri doğrultusunda teşebbüs etmelidir.

[231] Aristoteles İskender'e vasiyetinde şöyle demiştir: “Sana öldürmeyi
 cüret etmeyi bırakma vasiyetimi tekit edip tekrarlıyorum. Çünkü canlıları
 15 öldürmek, Allah'a mahsustur. Bir kişinin suçlanması ve suçlandığı şeyden beri olduğu halde seni onu öldürmen mümkündür. Hangi günah bundan daha büyüktür!” Aristo şöyle dedi: “Bana Hermes-i Ekber'in” -İdris (a.s.)'ı kastediyor- “şöyle dediği ulaştı: Bir yaratılmış başka bir yaratılmışı öldürdü-
 ğünde gökyüzü melekler yüce Allah'ın huzurunda şöyle yakarırlar: Falanca
 20 kulun falanca kulunu öldürerek sana benzedi. Eğer bu ölüm kısas ise yüce Allah ‘benim emrimle öldürdü’ der. Eğer zulüm ise yüce Allah ‘İzzetim ve celalim hakkı için katilin kanını helal sayıyorum’ der. Sonrasında melekler o kimseye kısas yapıncaya dek her tespih ve istiğfarda dua ederler. Bu, onun en güzel durumudur. Eğer ölürse yüce Allah'ın gazabına uğrar, şiddetli azaba
 25 duçar olur ve uzunca bir cezaya çarptırılır.”

[232] **Üçüncüsü** zikredilen sınıflar arasında **rızık** yani mal, **saygınlık** ve esenlik gibi iyiliklerin taksimi konusunda **eşitliği gözetmektir.** Zira her bir kişinin zikredilen şeylerden bir nasibi vardır. Bu payın azaltılma-
 sı, ona zulüm iken fazla verilmesi de şehir halkına zulümdür. Hatta eksik
 30 verme bazen halka da zulüm olabilir. Çünkü hak edenlerin kalbini kırmak,

1 el-Bakara 2/229.

كما قال المصنف ثم قطع آلة الشر، وأما القتل فلا فإن هدم بناء أودع الله فيه الحكم والأسرار ذنب عظيم إلا ما أي قتلا أمر به الشرع كقتل القاتل والمرتد والزاني بشروط مذكورة في الشريعة الحقة، والحق وجوب اتباع الشرع في إقامة الحدود من القتل والرجم والقطع وغيرها، ﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ فلا يرحم من يستحق القتل ولا يُقطع من يستحق الضرب ٥ مثلاً، وكما أن الطبيب يُجوز قطع عضو بل يوجب له سلامة سائر الأعضاء كذلك للسلطان الذي هو طبيب العالم أن يقتل فرداً من أفراد الإنسان لمصلحة سائر أفرادها، لكن يجب أن لا يقدم عليه إلا بأمر المدبر الأول [٥٠] تعالى.

[٢٣١] وفي وصية أرسطاطاليس لأسكندر "إني أؤكد وأكرّر وصيتك بترك الاجترار على القتل، فإن إهلاك الحيوانات مختص بالله تعالى، ويمكن أن يتهم شخص وتقتله وهو بريء مما اتهم به وأي ذنب أعظم من هذا. قال: بلغني عن هرمس الأكبر -يعني إدريس عليه السلام- أنه إذا قتل مخلوق مخلوقاً تضرع ملكة السماء في حضرته تعالى أن عبدك فلاناً تشبه بك في قتل عبدك فلان، فإن كان ذلك القتل قصاصاً يقول الحق تعالى أنه قتله بأمرى، وإن كان ظلماً يقول بعزتي وجلالي إني أبحت دم القاتل، ثم الملكة يدعون عليه في كل تسبيح واستغفار إلى أن يقتصر منه وهذا أحسن أحواله وإن مات فهو مغضوب الله تعالى ويُعذب عذاباً شديداً ويعاقب عقاباً مديداً."

[٢٣٢] الثالث التسوية بينهم أي الأصناف المذكورة في قسمة الخيرات من الرزق أي المال والكرامات وكذا السلامة، فإن كل شخص يستحق نصيباً من الأمور المذكورة، تنقيصه جوراً عليه وزيادته جوراً على أهل المدينة بل قد يكون تنقيصه جوراً على أهل المدينة، فإن انكسار قلب المستحقين

şehrin düzeninin bozulmasına sebep olur. **Bu üç şeyi yapmak, şunlar sayesinde mümkün olur: Şeriata uymak.** Zira bu şeylerin ayrıntıları, şeriatta açıklanmıştır ve bu açıklama, başka şeye ihtiyaç bırakmaz. Şayet korumaları varsa **korumaların kolay aşılması.** Çünkü yüksek mertebede olanlara sorunlar az ulaşır. Bu da acizler üzerine tahakküme sebep olur. Hz. Ali bir vali tayin edeceği zaman ona ihtiyaç sahiplerinden gizlenmemesini tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği nakledilmiştir: "Allahım! Kim ümmetimin işlerinden birini üstlenir de onlara şefkatle muamele eder sen de ona şefkatle muamele et! Her kim ümmetimin bir işini üstlenir de bu işte onlara zorluk çıkarırsa sen de ona zorluk çıkar!"¹

[233] Sınırları korumak. Sınırlar İslam yurdu ile dar-ı harbi birbirinden ayıran yerlerdir. Bunların korunması düşmanların def edilmesini sağlar. Halkın refahı için **yol emniyetinin sağlanması.** Çünkü yolların kesilmesi halkın geçiminin zorlaşmasına ve durumunun sıkışmasına sebep olur. Görevlerden biri kaçırılmaması için o işlerde **fikir devamlılığıyla. Hazları terk etmek** ve arzularına dalmamakla. Zira bunlar devleti bozacak şeylerin en güçlüsüdürler. Bazı zamanların halkın maslahatını idareye ayrılması gerekir. **Akıllı ve bilgin kişilerle istişare etmekle.** Çünkü istişare edilen kişi arkadaşının hata ettiği hususta isabet edebilir.

[234] Yönetilene gelince ona düşen yöneten yani sultan vb. yöneticilerle ilişkisinde dille övgü, kalple sevgi ve ailesi ve hizmetkârlarıyla hizmet etmek gibi yollarla **sultanı yüceltmelidir.** Hatalı olsa bile şeriata aykırı olmadığı sürece emir ve yasaklarına **boyun eğmelidir.** Hatalı olması halinde imada veya ince bir işaretle bulunmasında herhangi bir sakınca yoktur. Yöneticinin hizmetinde olanlar istediği her vakitte hazır olacak şekilde ondan **ayrılmamalıdır.** Ancak bu çok fazla olmamalıdır ki **bıkkınlık olmadan** gerçekleşsin. Sultanın kendisine fazlaca yakınlık konusunda çok cesaretli olmamalıdır. Zira söylendiği gibi sultanla arkadaşlık yapmak, ateşe girmek veya aslanla bir arada olmak gibidir.

1 Müslim, "İmâret", 19.

يؤدي إلى احتلال نظام المدينة **ويُتيسر ذلك** أي الإتيان بالأمور الثلاثة المذكورة **بالزام الشرع** فإن تفاصيلها مبيّنة فيه وهو مُغنٍ عن غيره **وسهولة** أي وبسهولة **الحجاب** إن كان له حجاب، إذ قلّ ما ترفع القضايا إلى من هو رفيع الجنب، ولا شكّ أنّه يفضي إلى التغلّب على العجزة. [٢٥٠] وكان أمير المؤمنين إذا ولّى أحداً وصّاه أن لا يحجب عن أرباب الحاجات، وعن النبيّ صلى الله عليه وسلم «اللهم من ولي من أمّتي شيئاً فرفق بهم فارق به، ومن ولي من أمّتي شيئاً فشقّ عليه فيه فأشقق عليه.» ٥

[٢٣٣] **وحفظ** أي ويحفظ **الثغور** والثغر هو الفاصل بين دار الحرب ودار الإسلام وحفظه سبب دفع الأعداء **وأمن الطريق** ليرتفع أهل المملكة، فإنّ قطع الطريق مؤدّ إلى عُسر معاش الرعيّة وضيق حالها **ومداومة الفكر** في تلك الأمور لئلا يفوت شيء من الوظائف **وترك اللذات** وعدم الاستغراق في الشهوات، فإنه أقوى سبب في فساد الملكة، ولا بدّ صرف بعض الأوقات في تدبير مصالح الرعيّة **ومشورة أولى العقل والنهي** لأنّ المستشار قد يصيب فيما يخطئ صاحبه. ١٠

[٢٣٤] **وأما المملوك فعليه** في معاشرة المالك أي السلطان ونحوه من **الحكام بغاية التعظيم** من الثناء باللسان والمحبة بالجنان والخدمة بالأركان والأمثال وعليه **بغاية الامتثال** أو بالامتثال لأمره ونهيه ما لم يخالف الشرع وإن كان خطأ ولا بأس بتلويح أو إشارة لطيفة **والملازمة** أي من كان في عداد الخدام فعليه بالملازمة بحيث يكون حاضراً كلّ حين يطلب، لكن لا يحضر كثيراً حتى يكون **بلا إملال** ولا يتجاسر في زيادة القرب من السلطان بنفسه فإنّ صحبة السلاطين على ما قيل كالدخول في النار أو كمخالطة الأسد، ٢٠

Berberlik adabına uymak zordur. Hatta bazı tarikat şeyhleri şöyle demişlerdir: “Sultanlara hizmet etmeyenlerin tarikata girmeleri uygun değildir. Onların meclislerinin adabına riayet etmek sultanın Allah’ın gölgesi olduğu ilkesi gereğince nefislerin tarikat merasimlerine riayet hususunda eğitilmelerini sağlar.” Sultanın yaptığı her şeyi **süslemeli ve övmelidir**. Fakat bunu yaparken ikiyüzlülüğe düşmemeli, aksine sultanın hoşuna gidecek güzel bir yol bulmalıdır. Bazı nüshalarda “süslenmelidir” şeklinde geçmektedir. Bu durumda anlam şöyledir: Gösterişli elbiseler giymek ve kirlerden arınmak gibi yollarla süslenmelidir. Zira bu, yöneticinin görkemini artırır ve mertebesini yüceltir. **Fakat bundan ev sahibi** yani yöneticiye nasihat etme konumunda olanlar **istisnadır**. Bu kişi, **yöneticiyle baş başa** kaldığında onu övmez aksine ona edeple nasihat eder.

[235] Vezirlik ve istişare makamında olan kimseler, şayet maslahata aykırı bir düşünce görürse öncelikle yöneticinin suyundan gitmeli, **yumuşaklıkla** ve nezaketle **onun görüşünü değiştirmeli** ve düşüncesini izâle etmelidir. **Sırlarını ifşa etmemelidir**. En ihtiyatlı olanı, mümkün mertebe açık durumları da gizlemesidir. Böylece onda sırları saklama melekesi oluşur ve kimse saklı durumları bilmeye yol bulamaz. Şair şöyle demiştir:

Sultanlarla birlikte olursan en korunaklı elbiseyi giy
Girdiğinde kör, çıktığında dilsiz ol!”

[236] Töhmüt altında olanlardan yani sultanın sadakat hususunda ittiham ettiği ve düşmanı sandığı kişilerden ve bunlar hakkında şefaatte bulunmaktan sakınmalıdır ki kendisi de ittiham edilip onlardan sayılmasın. Şair şöyle demiştir:

Dostumun dostu, sadaketime dahildir
Düşmanın dostu bana dost değildir.

[237] **Sultanı her türlü payda kendine tercih etmelidir**. Kendi payını ve yöneticinin payını içeren bir iş olduğunda yöneticinininkini tahsil eder. Çünkü kullukta kendi payını terk etmekten daha büyük bir mertebe yoktur. Yönetici onun kendisine tercih ettiğini ve kendisinden öne aldığını bildiğinde onun mertebesi yükselir. **Her şeyde ona muvafakat etmelidir**. Yani caiz olan her durumda onun hükmüne tabi olmalıdır. Bu, öncekilerden bilinen durumlar nedeniyledir.

ورعاية آداب ملازمتهم أمرٌ صعبٌ حتى قال بعض مشايخ الطريقة ”لا [٥١] يصلح لسلوك الطريقة من لم يخدم السلاطين فرعاية آداب مجالستهم بموجب أن السلطان ظلّ الله تؤدّي إلى ارتياض النفس برعاية رسوم الطريقة.“ **والتزيين والمدح** أي عليه أن يزيّن ويمدح كل ما يصدر من المالك لا على وجه النفاق بل يستنبط له وجهها جميلاً فيستحسنه، فإنّ كلّ ما يقع فله وجه جميلٌ، وفي بعض النسخ والتزيين أي فعله أن يتزيّن كلبس الثياب الفاخرة ودفع الأوساخ فإنّه يزيد أبهة المالك ورتبته أكثر **إلا إذا المنزلة** أي من يكون له مرتبة النصح، فإنّه لا يمدح **في الخلوة** بل ينصحه على سبيل الأدب.

[٢٣٥] وعلى مثل الوزير والمشير بالمشاة أولاً أن رأى رأياً يخالف المصلحة والرفق والتلطف **في تغيير رأيه** وإزالته عن خاطره **والكتمان لأسراره** والأحوط أن يخفي الأحوال الظاهرة أيضاً بقدر الإمكان فيحصل له ملكة إخفاء الأسرار ولم يبق لأحد طريق استنباط الأحوال الباطنة قال الشاعر:

إذا صحبت الملوك فالبس، من التوقي أجل ملبس^١

وادخل إذا ما دخلت أعمى، واخرج إذا خرجت أخرس

[٢٣٦] وعليه اجتناب أرباب التهمة أي من يتهمه الملك في الصداقة ويظنّ عداوته واجتناب الشفاعة فيهم لئلا يُتهم ويُعدّ في عدادهم، قال الشاعر:

صديق صديقي داخل في صداقتي صديق عدوي ليس لي بصديق

[٢٣٧] **والإيثار له** أي للمالك **بكلّ حظّ** فإذا تضمن أمرٌ إمّا حظّه أو حظّ المالك حصّل حظّ المالك إذ لا مرتبة في العبودية فوق ترك حظّ النفس، وإذا علم المالك إيثاره وأنّه يقدمه على نفسه يزيد مكانته **والموافقة في كل شيء** أي اتباع حكمه في كلّ ما يجوز وذلك لما علم من قبل.

[238] **Aç gözlülüğü terk etmelidir.** Çünkü kimse hırslı kişiye güvenmez. **Yöneticiden değil, onunla çıkar sağlamalıdır.** Yani yeterli olmalıdır ki yöneticiye yakınlığı sebebiyle mal elde etsin ve istemenin zilletinden korunmak ve saygıdeğer olmak için yöneticinin malına tamah etmesin. **Malını ve canını onun için harcadığını göstermelidir.** Yani son derece samimiyet sergilemelidir. Çünkü bir şey için yarışırsa ona yönelik hırsı artar, çünkü insan engellendiği şeye hırs duyar. Filozoflar şöyle demiştir: “Yasaklanan şeye, hırs duyulur, harcanan şeyden ise vazgeçilir.” Bazen şöyle denir: Göstermesinden maksat, gerçekleştikten sonra ortaya çıkarmasıdır, sadece göstermesi değildir. Yazarın şu sözü de bunun desteklemektir: **Malını ve canını yöneticinin süsü** –bazı nüshalarda mertebesi- **uğruna harcamalıdır. Yönetilen, yöneticiye özel olan ve benzeri şeylerde ona ortak olmaktan kaçınmalıdır.** Benzer sözlerle kastedilen, binit, giysi vb. ona mahsus olması gereken şeylerdir. Çünkü bu, edepsizlik olması sebebiyle geçici olmasından öte kişiyi yorgunluğa maruz bırakır hatta canını helake ve cezaya mahkûm eder.

[239] Yönetilen, **sultanın öfkesi** alevlendiği **esnada ondan kaçınmalıdır.** Çünkü öfkenin dumanı, basiret nurunu kapatır ve sultanı şiddetin zararına karşı kör eder ve onu helake sürükler. Yönetilen alenen insanlara **yöneticiyi şikayet etmemelidir.** Çünkü bu fayda vermez ve belki zarara sebep olur. Aynı şekilde insanlar, onun şikayetçi olmasından mertebesinin düştüğü sonucunu çıkarabilirler. **Bunu içinden bile geçirmemelidir.** Çünkü sultanların çoğu feraset sahibi insanlardır. Yönetilen, yöneticinin hükümlerine razı olmayı kendisine şiar edinmelidir. **Hizmeti sürdürmek için ölmelidir** yani ölüme meyletmelidir. Onun üzerinde hizmet hakkı olduğunu gösterip de sonraki hizmetini sadece önceki hukuku için yapmış olmamalıdır. **Eğer sultan onu** kardeş diye isimlendirerek **kardeşi yaparsa, o da** Acem dilinde olduğu gibi yaygın olduğu gibi mevlamız veya efendimiz diyerek **onu efendi saymalıdır.** Nitekim Acemler, hizmet ettikleri kişilere Hüdavend ya da Hüdavendigâr derler. Hâsılı, sultan onu kendisine ne kadar yaklaştırırsa o da sultanı daha fazla yüceltmelidir ki şefkat artsın.

[٢٣٨] وترك الحرص فإن [٥١] الحريص لا يأمنه أحد وليتفع به أي بالمالك لا منه أي ينبغي من كونه ذا كفاية فيحصل بسبب التقرب إلى المالك المال ولا يطمع في أمواله ليكون محفوظاً من ذل السؤال ومحترماً **وليظهر المملوك أن ماله مبدول له ودمه مبدول له** أي يظهر نهاية الإخلاص، لأنه إن أظهر منافسة في شيء من الأشياء يزيد الحرص عليه، فإن الإنسان حريص على ما منع، قال الحكماء "الممنوع محروص عليه والمبدول ملور منه"، وقد يقال المراد من إظهاره إفشاؤه بعد تحقيقه لا مجرد إظهاره، ويؤيده قوله **وليجعلهما** أي المال والدم مصروفين في **زيتته** أي المالك، وفي بعض النسخ في رتبته بالراء المهملة وهو ظاهر **ولا يشاركه** أي يشارك المملوك المالك فيما يختص به بالمالك **وبأمثاله** أي ما من شأنه أن يختص به من المركوب والملبوس وغيرهما، فإنه مع قطع النظر عن كونه متحقق الزوال بسبب سوء الأدب عرضه عرضة النصب بل نفسه في معرض الهلاك والنكال.

[٢٣٩] **وليحترز المملوك منه عند نار غضبه** فإن دخانها يطفئ نور البصير فيعمي المالك عن ضرر البطش فيهلكه **ولا يشتكي منه** لا ظاهراً إلى الناس، فإنها لا يفيد. وربما يترتب عليه ضرر، وأيضاً يستنبط الناس من شكواه هبوط رتبته **ولا في ضميره** فإن أكثر المملوك أهل الفراسة ينبغي أن يكون شعاره الرضى بأحكامه **وليُمت أي** ليمل إليه **بتواصل الخدمة** فلا ينبغي أن يظهر أن له [٥٢] حق خدمة عليه فيجعل الخدمة اللاحقة مجردة للحقوق السابقة **وإن جعله أخاً** بأن يسميه أخاً **جعله رباً** بأن يقول مولانا أو سيدنا، كما هو المتعارف في لغة العجم يقولون للمخدوم خدائنا وخدائنا، والحاصل أنه كلما يجعله أقرب يعظمه أكثر ليزداد الشفقة.

[240] **Yönetilen, istikamette bulunmak sûretiyle onunla husumetten kaçınmalıdır.** Yani yöneticinin hizmetinde doğru yolu izlemek sûretiyle onun düşmanları ve çekemezlerinden kaçınmalıdır. Çünkü yönetici, yönetilenlerin hizmette doğru yolda olduğunu ve samimiyetini gördüğünde hiç kimsenin eleştirisinden etkilenmez. **Onunla ilgili** töhmeti **gerektilen** sözlerden **dolayı sarsılmamalı** aksine sağlam durmalı ve bunu belli etmemelidir. Aksi halde hasetçiler, tuzaklarını artırır. Olay tartışmaya varırsa vakarını kaybetmemelidir çünkü halim kimse her zaman galip gelir. Yönetilen **onun** kendisinden **sakladığına karışmamalıdır ki gönü sapmasın.** Aksine iradesini onun iradesine tabi kılmalıdır. Yönetilen **sultanın huzurunda** fısıldaşmamalıdır. Bununla kastedilen, sözü başkasından gizleyerek biriyle gizlice konuşmaktır. Bu, sultan olmayanların yanında bile uygun değildir, zira vehim uyandırır. Sultanların yanında nasıldır var sen düşün! Yakınlığından dolayı **kendisinden önde olanların önüne geçmeyi arzulamamalıdır.** Herhangi bir üstünlüğü bulunmayan kişinin ardında kalmaktan da sıkılmamalıdır. Çünkü son derece yüce bir şahsın, son derece aşağı bir şahısla zâtî bir münasebeti olabilir ve bu münasebet de sevgiye kaynaklık edebilir. Kuşkusuz bunu elde etmek, insan kudretinin dışında bir şeydir. Ayrıca onun insanların bilmediği geçmiş bir hukuku da olabilir.

[241] (Bir yönden yöneten bir yönden de yönetilen durumundaki) **denklere gelince bunlar üç** sınıftır. Birinci sınıf, **arkadaşlardır.** Bunlar azdır. Çünkü insanların çoğu hayvanî hazları ve nefsanî şehvetleri isterler. Aristo şöyle demiştir: İnsanlar arkadaşına ya rahatlıkta ya da sıkıntıda ihtiyaç duyarlar. Rahatlık durumunda arkadaşlık, haz almak ve kaynaşmak içindir. Sıkıntıda arkadaşlık ise yardım etme ve yardımlaşma içindir. Kişi bir arkadaş edinmek isterse o kişinin çocukken anne-babasıyla olan ilişkisine baksın. Eğer anne-babasına itaatsizlik eden biriye arkadaşlığı hak etmiyordur. Çünkü onların haklarına itaatsizlikle karşılık veren kimseden hayır umulmaz. Sonrasında arkadaşlarıyla olan ilişkisinin niteliğini araştırсын. Daha sonra da onu sınasın: Acaba nimet verene şükürle mi yoksa nankörlükle mi karşılık veriyor!

[٢٤٠] وليتوق المملوك عن خصومته أي أعدائه وحسّاده بالاستقامة أي

سلوك الطريق المستقيم في خدمة المالك، فإنه إذا ظهر له استقامة الملوكة على سنن الخدمة وإخلاصه لا يؤثر فيه قدح قادح ولا يضطرب بما يقال فيه من الأمور الموجة للتهمة بل يثبت ولا يظهر وإلا فيزيد الحساد في الكيد. وإن أفضى الأمر إلى الجدل لا يتجاوز عن دائرة الوقار، فإنّ الحليم غالبٌ أبداً ولا

يدخل المملوك في ما يسره المالك عنه لئلا ينحرف خاطره، بل ينبغي أن يكون إرادته تابعة لإرادته ولا يسار المملوك بحضرتة وهي التكلّم مع واحد خفية مع الإخفاء عن غيره، وهي لا ينبغي عند غير الملوكة، فإنّها موهمة فكيف بهم ولا يطلب التقدّم على الأقدمي لمزيد قربه ولا يك في ضيق لتقدم من لا فضيلة له،

لأنّه يمكن أن يكون لشخص وإن كان في غاية العلوّ مناسبة ذاتية لشخص وإن كان في نهاية الدنو ويكون تلك المناسبة منشأً للمحبّة، ولا شك أن اكتسابها خارج عن القدرة البشرية وأيضاً يمكن أن له حقوقاً سابقة لم يطلع عليها الناس.

[٢٤١] وأما الأمثال الثلاثة أصناف الصنف الأول الأصدقاء وقليل ما هم،

فإنّ أكثر الناس طالبوا اللذات الحيوانية والشهوات النفسانية، قال أرسطاطاليس ”الناس يحتاجون [٥٢-] إلى الصديق إمّا في الرفاهية فللاستلذاذ والموانسة وإمّا في الشدة فللإمداد والمعاونة“، وإذا أراد أن يتخذ صديقاً فليستكشف عن أحواله في الصبي مع الوالدين، فإن اتّسم بسمّة العقوق فلا يستحق صداقة، فإن من قابل حقوقهما بالعقوق فلا يُرجى فيه الخير، ثم تفحص عن كيفية معاشرته مع أصحابه في معاملته، ثم يبلوه أيشكر منعه أم يكفر؟

١ قال بعضهم صاّد الصديق وكاف الكيمياء لا يجدان فلا يعبأ بك الطمع، وقال آخر اطول الناس سفرًا من كان في طلب صديق يرضاه .

Nimete şükürden maksat sadece karşılık değildir. Çünkü fakirlikten dolayı onu karşılamaktan aciz olabilir. Fakat dili nimeti verenin övgüsüyle ıslanıyorsa ve kalbi de onun dostluk ve muhabbetiyle meşgul ise kusurlu sayılmaz. Dahası hazlara ve mal biriktirmeye yönelip yönelmediğine de bakmalıdır.

5 Çünkü hırs ona galip gelmişse arkadaş olmaya layık değildir. Aynı şekilde büyüklenme ve baskın gelme sevdasıyla veya oyuna, eğlenceye, şarkı dinlemeye ve dansözlere yakın olmaya tutkulu ise de arkadaş olmaya uygun değildir. Bütün sıfatların kendisinde toplanan şahıs, kâmil bir dost ve erdemli bir yoldaştır. Önde gelenlerden biri böylesi kimseler hakkında şöyle demiştir:

10 Şaşarım erdem bir dostu olduğu halde üzülen kişiye! Şöyle denilmiştir: “Ancak kâmil bir dostla övünülür.” İşte bu, yazarın sona bıraktığı hakiki dosttur.

[242] Dalkavukluk yaparak gerçek dostlara benzemeye çalışanlara gelince **yönetici onlara iyi muamelede bulunur, onları idare eder, onlara hediyeler verir, güler yüz gösterir**, tebessüm eder. **Onlara bağlı olanlara taahhütte bulunur, yardımcı olur, iyilikle karşılık verir, hatalarını bağışlar**, hatalarından dolayı sorgulamaz ve kendisine ait hakları ihmal ederlerse **yalnızca azarlamakla düzeleceklerinden emin olduğunda onları azarlar**. Özetle, elinden geldiğince onlara iyi davranır ve gönüllerini kazanır. Umulur ki hakiki sadakat şerefine nail olurlar. Fakat **sırlarını, malını**, kad-

15 **ridini ve ayıplarını onlardan gizler. Bu** anlatılanların tamamı, bildiğin üzere **gerçek dost olmayanlarla ilgilidir**.

[243] **Hakiki** dosta **gelince, ondan teklif düşer**. Bu, nefsin istemediği şeye katlanmasıdır. Zira o, **onun kendisidir**. Nitekim filozoflar şöyle demiştir: “Arkadaşın gerçekte senin aynın, görünüşte senden başkadır.” Dolayısıyla kendisine görünen her önemli işi yağcılık ve iki

25 yüzlülük yapmadan tebessümle yapmak gerekir. Kalbin samimiyetiyle yetinilmemelidir. Küçük ayıp ve hataları görmezden gelmelidir. Çünkü küçük ayıp ve kusurların bulunmadığı insan çok azdır. Aksine kendi hatalarını düşünmelidir. Nitekim hadiste şöyle denilmektedir: “Başkalarının

30 hatalarının bırakıp kendi hatalarıyla meşgul olana müjdeler olsun.”¹

1 İbn Asâkir, *Mu'cemûş-şuyûb* (Şam: Dârul-Beşâir, 2000), II, 1052

وليس المراد بشكر النعمة مجرّد المكافاة إذ قد يعجز بسبب الفقر عن القيام بها، لكن لسانه رطب بثنائه ومدحته، وقلبه مشغول بولائه ومحبته، وحينئذ لا يُعدّ مقصراً بل يتأمل في ميله إلى اللذات وجمع المال، فإن غلب عليه الحرص فليس حقيقاً بأن يكون صديقاً وكذا إن كان مفرطاً في الترفع والتغلب أو شغوفاً بأنواع اللهو واللعب واستماع الأغاني ومعاشرة الغواني، فإذا اجتمعت الصفات كلّها في شخص فهو صديق كامل ورفيق فاضل ممّن قال بعض الفضلاء فيه "إنّي لأعجب ممّن يحزن وله صديق فاضل"، وقيل "لا فخر إلا بالصديق الكامل"، وهو الصديق الحقيقي الذي أخره المصنف.

[٢٤٢] وأما الأصدقاء الذين يتشبهون بالصديق الحقيقي بالتملّق فيحسن إليهم ويداريهم ويهاديهم أي يرسل إليهم الهدايا ويهش أي يظهر البشاشة معهم ويتعهد متعلقهم ويعاونهم ويكافئهم بالخير ويجاوز عن ذنوبهم ولا يؤاخذهم بها ويقل عتابهم إن أهملوا حقوقه إلا إذا تيقّن الاستصلاح بالعتاب وبالجملة بقدر وسعه يجاملهم ويستميلهم عسى أن يفوزوا بشرف الصداقة الحقيقية [٥٣] ولكنه يكتم السرّ والمال وقدره والعيوب منهم هذا الذي مرّ كلّ في الصديق الغير الحقيقي كما عرفت.

[٢٤٣] وأما الصديق الحقيقي فيسقط التكلّف وهو تحمل النفس ما لا ترغب فيه فإنّه نفسه كما قال الحكماء "صديقك من يكون عينك حقيقةً وغيرك صورة"، فيجب القيام بكلّ مهم يسنح له مع البشاشة بلا شوب تملّق ونفاق ولا يكفي بخلوص الضمير ويغمض عن المعاييب والتقصيرات الجزئية، إذ قلّ ما يخلو البشر عنها بل يتأمل في عيوب نفسه كما في الحديث «طوبى لمن يشغله عيبه عن عيوب غيره»^١

١ أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر، معجم الشيوخ (دمشق: دار البشائر، ٢٠٠٠)، ١٠٥٢/٢.

Nimetlerde ve imkanlarda ortak olmak, can ve malda lütufkarlık ve bir musibete uğradığında hüznünde ortak olmak dostluğun gereklerindendir. Zira zorlukta paylaşmak, kolaylıkta lütufkarlıktan daha faydalı ve dostluğu daha fazla pekiştirir.

5 Rahatlık durumunda kardeşliğe iddiası çoktur
Ancak kardeşler zor durumlarda bilinir.

[244] İkinci sınıf **düşmanlardır**. Onların düşmanlığı ya kindarlar gibi açıktan ya da hasetler gibi gizliden olur. Hepsinden özellikle de en yakında olanlardan sakınılmalıdır. Çünkü onların durumları daha çok bilirler. **Onları** 10 yönetmedeki temel nokta **affetmektir**. Güçlü iken affetmek düşmanlığı sadakate çevirir. Çünkü düşmanlığın sebebi, düşmanın, kişinin zarar vermeyi amaçladığına inanmış olmasıdır. Eğer yönetici ondan güçlü olduğu halde onu affederse o da yöneticinin kendisine zarar vermeyi amaçlamadığını bilir ve düşmanlığı terk eder. **Onları idare eder** ve düşmanlıklarını bitirmek için onlara 15 iyi davranır ve onlarla mümkün mertebe iyi geçinir. Çünkü kötülüğü iyilikle defetmek daha hayırlı iken intikam almak gibi kötülüğü kötülükle defetmek daha kötüdür. Bazen idare etme, düşmanların bir kısmının diğerlerine karşı ona yardım etmesine yol açar. Nitekim şöyle denilmiştir: “Bazılarıyla güzelce arkadaşlık yap ki bir kısmı diğerine karşı sana yardım etsin.”

[245] **Onları başkanlara** yani yönetenlere **şikâyet eder ki düşmanlıklarını** 20 **bilsinler** de onlara kuşkuyla baksınlar **ve onun hakkındaki** iftira, hadise vb. amaçlı **sözlerini kabul etmesinler. Yapmayı tasarladıkları şeyleri** ve niyetlerini araştırır ki kasıt ve niyetlerini öğrensın ve bunları savuşturmak için önlem alsın. Yine onların **ayıplarını araştırır ve** öğrendikten sonra da **bunları gizler.** 25 Çünkü ayıpların yayılması, bunlara alışmalarına ve bunları önemsememelerine sebep olur. Yine bunları defetmekle uğraşması ve elinde onları ilzam edebileceği herhangi bir delil kalmaması mümkündür. Fakat maslahat bazen morallerini bozmak ve tedirgin etmek için onların kusurlarını bildiğini izhar etmesini de gerektirebilir. **Onlara doğrulukla** ve adaletle **muamele eder.** İftiraya teşekkürle karşılık verilmez. Çünkü yalan, hasmın üstün gelmesine, zulüm de devletin temelini yıkılmasına sebep olur. Onların amaç ve kusurlarını bilmek için 30 **yarenlerine karışır.** Şayet düşmanlığı açık değilse gizlemelidir.

ومن وظائف الصداقة اشتراك الأصدقاء في النعم والمراتب ومواساتهم في النفس والمال إن أصابهم مصيبة ومشاركتهم في الأحزان، فإن المشاركة في الضراء أنفع وأوكد من المواساة في السراء.

دعوى الإخاء على الرخاء كثيرة بل في الشدائد تُعرف الإخوان

٥ [٢٤٤] والصنف الثاني **الأعداء** وعداوتهم إما ظاهرة كما في أهل الحقد أو خفية كما في الحساد، ويجب التوقي عن الكل لاسيما من هو أقرب، لأن اطلاعه على الأحوال أكثر، والعمدة في سياستهم أنه **يعفو عنهم** فالعفو مع القدرة مما يبذل العداوة صداقة، لأن علة العداوة اعتقاد العدو أنه بصدد إضراره، فلما قدر عليه وعفا عنه علم أنه ليس في مقام إضراره فيتركها **ويداريهم** ويتلطف معهم لعله ينقطع العداوة ويجاملهم في المعاشرة ما أمكنه [٢٥٣] فإن دفع الشر بالخير خير ودفع الشر بالشر كالانتقام شرّ وربما أدت المداراة إلى أن بعض الأعداء يعينه على البعض الآخر كما قيل "وأحسن الصحبة مع بعضهم يعينك البعض على البعض"

١٥ [٢٤٥] **ويشكروهم إلى الرؤساء أي الحكام ليعرفوا عداوتهم** فيتهمونهم ولا يقبلون أقوالهم فيه في سعاية أو وقية أو غير ذلك **ويتجسس عزائمهم** ونياتهم ليطلع على ضمائرهم من أسباب القصد والعزيمة ويشغل بتدبير الدفع وعلى معائبهم وبعد ما أطلع عليها **ويخفيها** فإن نشر معائبهم يوجب اعتيادهم بها وعدم مبالاتهم بها، وأيضاً يمكن أن يشتغل بدفعها ولم تبق حجة في مقام الإلزام لكن قد تقتضي المصلحة إظهارها لإعلامهم باطلاعه عليها كسراً لقلوبهم وجلباً لكروبهم **ويلازم الصدق والعدل**، ولا شكر بالبهتان فإن الكذب يوجب استيلاء الخصم والجور بهدم أساس الملك **ويخالط خلطاءهم** ليطلع على عزائمهم ومعائبهم وليُخف عداوته إن لم يكن ظاهرة.

[246] Düşmanlığı kırmak için onlar ile kendisi arasında ortak **bir erdemde onların önünü geçmek gibisi yoktur. Çünkü bu, onun yetkinliğine ve düşmanların da zelil olmasını gerektirir.** Onlar bir bela ile karşılaşmışlarında namuslarını **karalama, kötü konuşma, alay etme**, lanet ve gıybetten **uzak durmalıdır.** Çünkü bunlar eksiklik alametidir ve kadınların özelliklerindendir. Zira bunlar düşmana bir zarar vermez ama sefihlerin ahlâkıyla ahlâklanmadır. Başlarına gelen ölüm gibi felaketlerden dolayı düşmanlarla alay etmek, aslında kişinin kendisiyle alay etmesidir. Bunun dışındaki şeyleri de terk etmelidir ki kendisi onların sınındığı durumlarla imtihan olmasın. Nitekim şöyle denilmiştir: “Kardeşinle alay etme, sonra Allah onu kurtarıp seni o belaya uğratar.”

[247] Onlar bir işte **kendisine güvendiğinde onlara hıyanet etmez**, çünkü hıyanet, erdemsizliktir. Yine güvenenin cezası, ihanete uğramak ise güvenilen kişinin ihanet etmesi uygun değildir. Düşmanlar ona sığındığında onları aldatmamalıdır, aksine insanlar onun yaşantısının güzelliğini ve düşmanlarının erdemsizliklerinin kendilerine döndüğünü göreceği şekilde davranmalıdır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Allah Resûlünde sizler için güzel bir örneklik vardır.*”¹ İşte Hz. Peygamber’in yaşantısı budur.

[248] Onların zararını birkaç şeyle **giderir.** Birincisi **barış istemektir.** Barış daha hayırlıdır. Onların durumlarının düzelmesini ister ve maslahatlarını destekler. Nitekim yüce Allah şöyle demiştir: “*En güzeliyle karşılık ver. Bir bakarsın ki seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sıcacık bir dost oluverir.*”² **Sonra** barış talebiyle kötülükleri giderilmediği takdirde dine uygun şekilde **onlardan uzak durur. Sonrasında onlara zulmetmeden ve erdemsizlik yapmadan onların hakkından gelir** yani onlara galebe çalar. Erdemsizlikle kastedilen, onların zararlarını defetmek uğruna yalan söylemek, iftira atmak ve onların yakınlarıyla zina etmek gibi çirkinliklerden birini yapmaktır. Eğer bunların hiç birisine güç yetiremezse

1 el-Ahzâb 33/21.

2 Fussilet 34/41.

[٢٤٦] **ولا شيء مما يكسر العداوة كالسبق عليهم في فضيلة مشتركة بينه وبينهم، فإنه يوجب كماله وإذلالهم وأما الطعن في أعراضهم والشم والسماتة بهم إذا ابتلوا ببليّة واللعن والغيبة فحاشا أن يرتكبها، فإنها علامة النقصان ومن شيم النسوان إذ لا يتضرر به العدو مع أنه تخلّق بأخلاق السفهاء، وأما السماتة بالعدو لما يُصيبه من الآفة المشتركة فهي حقيقة سماتة بنفسه [٥٤] ٥** ويجب ترك غيرها أيضًا لئلا يقع في مثل ما ابتلوا به كما قيل ”لا تظهر السماتة لأخيك فيعافيه الله ويتليكَ“.

[٢٤٧] **وإذا اعتمدوا عليه في أمر فلا يخونونه فإن الخيانة رذيلة وأيضًا فما جزاء من اعتمد أن يخان فلا يليق بمن اعتمد عليه أن يخون، وإذا التجؤوا إليه لا يغدر بل يسلك بحيث يطلع الناس على حسن سيرته ورذائل الأعداء ترجع إليهم، ١٠** قال تعالى ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾، وهذه كانت سيرته عليه الصلوة والسلام.

[٢٤٨] **ويدفع ضررهم عنه بأمور: الأول بالاستصلاح أي طلب الصلح، فالصلح خير ويطلب صلاح أحوالهم ويتعهد مصالحهم كما قال الله تعالى ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾ ١٥** ثم إذا لم يندفع شرهم بالاستصلاح الاجتناب منهم على طريق الشرع ثم القهر أي الغلبة بلا ظلم أي يقهرهم قدر اندفاعهم فقط وبلا رذيلة كارتكاب شيء من الفجور في دفع ضررهم كالكذب والبهتان وكالزنا بأقاربهم، فإن عجز عن الكل

١ كالموت .

٢ سورة الأحزاب، ٣٣/٢١

٣ سورة فصلت، ٤١/٣٤

ve düşmanlarının ona galip geldiğinde zarar vereceğini bilirse evini yolculukla ulaşılacak derecede uzağa taşır. Haset edenlere, nimetleri izhar ederek, yetkinlikleri ve mutluluk sebeplerini göstererek eza vermek gerekir. Çünkü bunlar, nefsanî acıların maddelerini alevlendirir. Hasetçinin örtüsünü yırtmak gerekir

5 ki insanlar onun içinin çirkinliğine muttali olsun. Onun düşmanlığını ortadan kaldırmaya çalışmak boşunadır. Nitekim şöyle denilmiştir:

Her düşmanlığın izâlesi umulur

Bunun tek istisnası sana haset sebebiyle düşmanlık edendir.

[249] **Üçüncüsü tanıdıklardır.** Meârif kelimesi, marifet kelimesinin çoğuludur. Tanıdık, ne dost ne de düşman olan kimsedir. Bunlar da açıklanacağı üzere bir kısım sınıflara ayrılır ve her birinin bir hükmü vardır. Fakat hepsi de destek ve iyi muamele etmede ortaklırlar. Nitekim yazar şöyle demiştir: Bu sınıfların hepsine işlerde **destek olmak** yani yardım etmek ve iyi davranmak **gerekir. Büyükenene karşı büyükenmelidir. Nitekim** hadiste şöyle denir: “Büyükenene karşı büyükenmek sadakadır.”¹ Nasıl olmasın ki! Eğer tevazu gösterirsen sapkınlığı artar; büyükenirsen belki farkına varır. Vaizler ve zahidler gibi halka **nasihat eden kimselere saygılı davranılmalıdır.** Onlarla bir arada bulunmak ve onları tebessümle karşılamak gerekir fakat herkesin sözünü kabul etmede aceleci olunmamalı ve görünüşe aldanmamalıdır. Aksine, herkesin maksadını anlamak için düşünmek, sonrasında doğru olana yönelmek gerekir. İnsanları barıştırmaya uğraşan **arabulucu kimselere** saygılı davranmalıdır.

[250] Fakihler, muhaddisler, edebiyatçılar, müfessirler, filozoflar ve kelâmcılar gibi âlemlerin gözleri mesabesindeki **fazilet sahibi kimselerden istifade etmelidir.** Zira “ilim öğrenmek her bir müslüman erkek ve kadına farzdır”². Hz. Peygamber şöyle demiştir: “İlim öğrenin, zira ilmi öğrenmek itaat, istemek ibadet, müzakere teşbih, araştırma cihat, bilmeyene öğretmek sadaka, ilim ehli için harcamak Allah’a yakınlıktır.”³ Öğrenciye, istifade gerekli olduğu gibi hocaya da ona faydalı olmak zorunludur.

1 Münâvî, *Feyzu'l-kadir*, IV, 277.

2 İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

3 Ebu'l-Kasım Abdulmelik İbn Bîşrân el-Bağdâdî, *Emâli İbn Bîşrân* (Riyad: Daru'l-Vatan, 1999), s. 21.

وعلم أنّ العدو لو ظفر به لأضرّه فيختار بُعد المنزل بنحو السفر. وينبغي إيذاء الحسود بإظهار النعم وإيرائه الكمالات وأسباب السعادت، فإنّها تهيج مواد الآلام النفسانية، وينبغي هتك ستره ليطلع الناس على قبح سريره، والسعي في إزالة عداوته ضائع كما قيل:

٥ كلّ العداوة قد يُرجى إزالتها إلا عداوة من عاداك من حسد [٢٥٤]

[٢٤٩] **الثالث المعارف** جمع معرفة وهو من ليس بصديق ولا عدو، وهم أصناف ولكلّ حكم كما يفصل ولكن الكلّ يشترك في الرشد وحسن المحضر كما قال: **فيجب الرشد أي الإعانة في الأمور وحسن المحضر مع الكلّ** أي الأصناف **ويجب التكبر مع المتكبر** وفي الحديث «التكبر مع المتكبر صدقة»^١، كيف لا وإن تواضعت له يتمادى في الضلال، وإذا تكبرت يمكن أن يتنبّه ويجب إكرام **النصحاء** من الوعاظ والزهاد الذين يقومون بنصح الجمهور، ويجب مخالطتهم وتلقّيهم بالبشاشة لكن لا ينبغي التسارع إلى قبول قول كلّ أحد، ولا الانخداع بظواهر الأحوال بل يجب التأمل للاطلاع على أغراض الكلّ ثم الذهاب إلى ما هو الصواب ويجب إكرام **أهل الصلاح** المشغولين بإصلاح ذات البين.

١٥ [٢٥٠] **ويجب الاستفادة من الفضلاء** أي الفقهاء والمحدثين والأدباء والمفسرين والحكماء والمتكلمين الذين هم كالعيون لأعيان العالمين، فإنّ «طلب العلم فريضة على كلّ مسلم ومسلمة»^٢، قال عليه السلام «تعلّموا العلم فإنّ تعلّمه طاعة وطلبه عبادة ومذاكرته تسبيح والبحث عنها جهاد وتعليمه لمن لا يعلم صدقة وبذله لأهله قرينة»^٣، وكما يجب على المتعلم الاستفادة يجب على المعلم الإفادة،

١ زين الدين عبد الرؤوف المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، ٢٧٧/٤.

٢ ابن ماجه، افتتاح الكتاب في الإيمان وفضائل الصحابة والعلم، ٢٢٤.

٣ أبو القاسم عبد الملك بن محمد بن عبد الله بن بشران بن مهران البغدادي، أمالي ابن بشران، ص. ٢١.

Özellikle de öğrenci kabiliyetli olduğu zaman böyledir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Her kime öğrendiği bir ilim sorulursa o da o bilgisini gizlerse kıyamet günü o kimseye ateşten bir gem vurulacaktır.”¹

Onlara sıkıntılarını giderecek şekilde mal ve hizmet yoluyla yardım etmelidir ki işleriyle uğraşmaları mümkün olsun. Zira onlar mal kazanmayla meşgul olurlarsa yetkinlik mertebesinde geri kalırlar, hatta yetkinliği eksiklikle değiştirirler. **Öğrencilerin** tıpkı çocuklar gibi **ahlâkını olgunlaştırmalı, onlara şefkatli davranmalıdır.** Onların yaşantı ve tabiatlarını incelemeli ve onları daha istidatlı oldukları şeyle meşgul etmeli, anlayışı kısıt olanı anlayabileceği olduğu şeye teşvik etmeli ve ömrünü boşa harcamaktan men etmelidir.

[251] **İsteyene vermek gerekir fakat** herhangi bir zaruret olmaksızın **yapıp ısrar edene verilmemelidir.** İsrar etmesi halinde engellenir ve vermede duraksanır. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Cebrail kalbime şunu vahyetti: Hiçbir kimse rızkı tamamlanmadan ölmeyecektir. O halde Allah’tan korkun ve güzelce talep edin.”² **Ya da ihtiyaç sahibi olmadığı halde tamahkarlık eden dilenciye** verilmemelidir. Cümle “muhtaç olmayan kimse tamahkarlık ederse verilmemelidir” şeklinde de anlaşılabilir.

[252] **Zayıf insanları gözetip elinden geldiğince** veya yapılması mümkün olduğu ve kendi işlerinin bozulmasına yol açmadığı sürece **onlara ihsan etmeli hatta onları kendi nefesine tercih etmelidir.** İnsanların sevgilerini kazanmak ve fesadı uzaklaştırmak için **taziye, tebrik** ve hasta ziyaretleri **gibi** dinî veya örfî **adetleri yerine getirmelidir.** Taziye musibetler esnasında olur ve musibete uğrayanı sabra ve sevap vaadine teşvik etmektir. Tebrik ise sevinçli günler girdiğinde, arkadaşlardan ve akrabalarından kayıp olan geri döndüğünde ve mübarek günlerde olur.

1 Tirmizî, “İlim”, 3.

2 Kudâ’î Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme, *Musnedu’ş-Şihâb* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986), II, 185.

لا سيما إذا كان المتعلّم قابلاً، قال عليه السلام «من سُئِلَ عن علمٍ فكتمه أُلْجِمَ بلجام من نار»^١ ويجب مساعدتهم بالمال والخدمة لهم بكفاية مؤنتهم ليتيسر لهم الاشتغال، فإنّهم [٥٥] إن اشتغلوا بتحصيل المال تثبّطوا عن مرتبة الكمال بل يبدّلوا النقص بالكمال ويجب تهذيب أخلاق المتعلمين والشفقة عليهم كالأولاد والنظر في سيرتهم وطبيعتهم وشغلهم بما يكون استعداداً فيهم أكثر وترغيب البليد بما يصل إليه فهمه والمنع من تضييع العمر.

[٢٥١] ويجب إعطاء السائل إلا إذا ألحّ من غير اضطرارٍ فحيثُ يزجر ويتوقف في إعطائه، قال عليه السلام «إنّ روح القدس ينفث في روعي، إنّ نفساً لن تموت حتى تستكمل رزقها فاتقوا الله وأجملوا في الطلب»^٢، أو طمع أي وإلا إذا طمع غير محتاج فلا يجب إعطاؤه، وجاز رفع "غير" على الفاعلية ونصبه على الحال عن المستكن في طمع الراجع إلى السائل.

[٢٥٢] ويجب رحمة الضعفاء والإحسان إليهم بل إثارهم على نفسه ما أمكن أي قدر ما أمكن أو ما دام قضاؤه ممكناً ولم يؤدّ إلى اختلال أمور نفسه ويجب لزوم العادات شرعية أو عرفيةً جلباً للوداد ودفعاً للفساد من التعازي عند المصائب وهي حثّ المصاب على الصبر والوعد بالأجر ومن التهاني عند حلول المسرات ورجوع الغيب من الأصدقاء والقربات وفي الأيام المباركات ومن العيادات للمرضى.

١ الترمذي، أبواب العلم، ٤.

٢ أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر المصري، مسند الشهاب (بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٨٦)، ٢/١٨٥.

[253] İki yüzlülük noktasına varmayacak şekilde insanların, sevinciyle sevinip kederleriyle kederlenmelidir. Hâsılı, Mutlak İyi'ye benzetmek amacıyla imkanı nispetinde her iyiliği yapmalıdır. Zira Mutlak İyi, saf kerem ve cömertliği nedeniyle mümkün mahiyetlere varlık elbiselerini giydirmiş; kuşatıcı kudretinden ve yetkin iradesinden kâbillerin aynlarına feyiz yağmurlarını yağdırmış; terbiye esintileriyle isimlerinin yetkinliklerinin çiçeklerini erdem sahiplerinin istidatlarının bahçelerinde açandır. Şu halde iyiliklerle yetkinleşmek isteyen kişi razı olunan fiillerle düzeni idare etme melekesi kazandığı ve saf iyilikten başka bir şeyi amaçlamadığında ilahî hilafet tamamlanmış demektir. Hamd başta, sonda, açıkta ve gizlide âlemlerin rabbine mahsustur. Salât ve selam onun peygamberi Muhammed'e, âline ve ashabına olsun.

[٢٥٣] ويجب عليه إظهار الفرح لفرحهم وإظهار الغم لغمهم لكن يجب كون إظهارهما بحيث لا يخرج إلى حدّ النفاق والحاصل أنّه يجب الإتيان بكلّ خير أمكنه تشبّهًا بالخير المطلق فإنّه لمحض الكرم والجود البس ماهيات الممكنات [٢٥٥] لباس الوجود وأفاض على أعيان القوابل من قدرته الشاملة وإرادته الكاملة سجال الفيوض الهواطل وفق بنسائم التربية أزهار الكمالات

الأسماوية في رياض استعدادات أولي الفضائل، فالمستكمل للخيرات إذا ملك ملكة تدبير النظام بالأفعال الرضية، ولم يكن وجهه قصده سوى محض الخير فقد أتم الخلافة الإلهية، والحمد لله رب العالمين أولاً وآخرًا وباطناً وظاهرًا، والصلاة على النبي محمد وعلى آله وصحبه وسلّم.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 نَهَكَ بِنَا مِنْ إِخْرَاجِ عَرَائِيں اَعْيَانِ الْمَمَكَاتِ مِنْ مَتَقَبِ الْعَدَمِ
 اِلَى مُنْصَقَةِ الْوُجُودِ وَخَلَعَ عَلَيْهِمْ لِحَالِ الْاِسْتِعْدَادِ وَحُلَاكَ
 حَلِيَّةِ الْعَالَمَاتِ بِخُصِّ الْفَضْلِ وَالْجُودِ وَفُصِّلَ عَلَى فَاتِحَةِ
 كِتَابِ الْاِبْدَاعِ فِي النِّشَاةِ الرَّوْحَانِيَةِ وَتَمْتَمَ مَكَامِ الْاَخْلَاقِ
 فِي الْمَظَاهِرِ الْاِنْسَانِيَةِ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ خَيْرٌ مِنْ الْمَلَكِ الْمُنِيرِ
 عَطَاشٍ فِيهَا فِي الشُّوْقِ اِلَى سَبِيلِ الْوَصَالِ مَطَايَا الْاِرْشَادِ وَالْاَكَاثِلِ
 فَقَوْلُ مُحَمَّدٍ مُحَمَّدٍ خَيْرٌ مِنْ خَضِرِ الْمَلَقِ بَعْلَاءِ الدِّينِ
 الْعَمَرِيُّ الشَّافِعِيُّ الْكَازِمِيُّ وَفِي عَفَا اللَّهِ عَنْهُ مَا كَانَ عِلْمُ الْاَخْلَاقِ
 مِنْ اَهَمِّ الْعُلُومِ الشَّرْعِيَّةِ وَاعْرِ الْعُلُومِ الْعَقْلِيَّةِ بِلَا عِلَالِ الْمَطَالِقِ
 الْعَلِيَّةِ وَاسْنَى الْمَقَاصِدِ السَّنِيَّةِ لِنُكْفَلِهِ بِكَيْفِيَّةِ فَخْصِ الْمَقَاصِدِ
 التَّخْلُوقِ بِالْاَخْلَاقِ الْاِلَهِيَّةِ الَّذِي هُوَ لِلْعَالَمِ عَزَلَةُ الْعِلَّةِ الْعَالِيَةِ
 وَكَانَ الْمُحْتَصَرُّ الَّذِي صَفَتْهُ الشَّيْخُ الْاِمَامُ وَاجْتَبَاهُ الْقَهْقَامُ
 قَدْرُهُ الْمُحَقِّقِينَ اَفْضَلُ الْمُنَاقِرِينَ فَرِيدُهُمْ وَوَحِيدُهُمْ
 عَصْدُ الْمَلَكَةِ وَالِدِ الْدِّينِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ تَعَالَى اللَّهُ الْغَفَرَانِ وَتَوَّاهُ
 بِجُودَةِ الْجَنَانِ اَعْلَاهُ وَاصْتَفَى فِيهِ مِنَ الْمُحْتَصَرِّاتِ ضُبْطًا
 لِلْقَوَاعِدِ مَعَ حَقَائِقِ الْحُجْمِ وَانْفَعَهُ عَمَّا لَمْ يُوَافِقْ مَعَ وَجْهَاتِهِ
 النِّظْمِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرْحٌ لِحُلِّ مَعَارِفِهِ وَبُيِّنَ بِمَقَاصِدِهِ وَبَيَّنَّ
 مَعْقِلَاتِهِ وَبَيَّنَّ صِلَ مَجَالَاتِهِ وَتَمَيَّزَتْ عَنْ سَائِرِ تَمَيِّزَاتِهِ وَبُيِّنَ

فقد علمت ان التوحيد افضل اركان الدين مع افضل
 وانما انما هو في الدنيا والآخر
 فقلت انما هو في الدنيا والآخر
 فقلت انما هو في الدنيا والآخر

لما في الوجود وهو من ناسم التسمية انما هو الكمال الامانة
 في رايض استعدادات في الفضائل والمستكمل للخير ان اذ انك
 ملكة تدبر النظام بالافعال الرضيد ولم يكن وجهه قصد شوي
 محض الخير فمدا الخلافة الالهية والجللدر العالمين
 اولها واخرها واطا وظاهرا والصلاة على النبي محمد على اله الطاهرين

على مسماله
 الرهام

فقلت انما هو في الدنيا والآخر
 فقلت انما هو في الدنيا والآخر
 فقلت انما هو في الدنيا والآخر
 فقلت انما هو في الدنيا والآخر

لا تغربك الحما والاصور تسعة اشعار مرتي بقدر
 تراهم كالسحاب منتدرا وليس له طالب يطرده
 في جحر السرو منهم شبة له زواجر وماله كسر

وان قد مر من آدم فنته انسان بانسان جنة التهم اوله كسر

قال من خالدا اذا اجبت انسانا بغير سبب فاذ في جنة وادبه انفت انسانا بغير سبب فتوق شوه
 وقال ابو جبريل اخوه ملائكة اخوه الاله بغير سبب الموت من اخيه
 لانهم جالوا بغيرها بغير الاله ولا تخلف بمرتبته كغيرها بغير سبب فابناء الانساق هدسه الاستخفاف
 غاية الموت ان يسخي الانسان من نفسه ه دت جايح مال لروم طيليه ه

وزال الاضطرار فنبهت قدرتهم بطول اطلال الفجر من العسر
 جنت على برومي جنة وانك تهمك بالذي خفت كسر

ونظرة لراي وفتن شون اباي وفي خط القوي وفي وفي
 دونك ان كان الدوكا اري علي وبعد الدر مستوي

٤٧٥

والمؤمنون هم الذين آمنوا بالله ورسوله
وكانوا على صراط مستقيم وهم الذين
يؤتيهم الله ثوابهم وهم الذين
يحبون الله ورسوله والذين هم
في الدنيا مع الله وهم الذين
يؤتيهم الله ثوابهم وهم الذين
يحبون الله ورسوله والذين هم
في الدنيا مع الله

ان اشتغلوا بحصيل المال ينطواعن مرتبة الكمال بن بدلوا النقص
بالكمال **وجب اخلاق التعلين** كالاولاد بالظفر في
سيرتهم وطبيعتهم وشغلهم بما يكون استعداده فيهم الكثر وترغيب
البليد بما يصل اليه فهمه والمنع من تصييع العزم **وجب اعطاء**
السائل من غير اضطرار **محبين** من غير توقف واعطاء
قال عليه السلام ان روح القدس ينفت في روعي ان نفسا
لن تموت حتى تستكمل نزلها فانوا الله ويحبلوا في الطلاء طبع
اي والا اذا طبع غير محتاج فلا يجب اعطاءه وطار نفع غير على
الفاعلية ونصبه على الحال عن المستكن في طبع الرجوع الى السائل
وجب حمد النعمان **والاحسان** اليك **وجب**
تصالح الناس بالاشارة على نفسه ما يمكن اي قدر ما يمكن
او مادام قضاء ممكن ولم يؤد الى اختلال المور نفسه **وجب**
لوزير العادات شريفة او عرفت كجلبا للوداد ودفعاً للفساد
التعاضد عند المصاييب وهي تحت المصائب على الصبر والعدل بالاجر
ومن التهان عند حلول السرات وجوع الغيب والاصدقاء
والقرايات وفي ايام المباركات ومن العبادات للمرضى
وجب عليه اعمار الرحمة **الرحمة** **الرحمة** **الرحمة**
مخرج الصدقات والحاصل انه يجب الاتيان بكل خير يمكنه
شبهه بالخير المطلق فانه لمحض الكرم واجود البس ما هياف المتكفات

وجب ضعفها وانما يجب وجب
اعطىها وانما يجب
وجب ضعفها وانما يجب

وجب ضعفها وانما يجب
اعطىها وانما يجب
وجب ضعفها وانما يجب
اعطىها وانما يجب
وجب ضعفها وانما يجب
اعطىها وانما يجب

DİZİN

A

Acem dili 194
Acemler 194
açgözlülük 116, 128
adalet 44, 48, 64, 66, 68, 70, 80, 118,
134, 136, 160, 170, 215
adet 38
adi kazanç 60
Adudüddin Abdurrahman 16
affetme 66
ahlâk 1, 2, 3, 7, 9, 10, 16, 26, 32, 34,
36, 38, 40, 42, 82, 88, 152,
154, 180, 206, 219
ahlâkî erdemler 16
ahlâk ilkeleri 16
Ahlâk ilmi 16, 26, 34
Ahlâk sanatı 36
ahmaklık 38, 42, 84, 215
aile 124, 134, 142, 144
akıl 4, 28, 30, 36, 38, 48, 68, 70, 92,
94, 138, 142, 144, 146, 160,
184, 215, 219, 220
aklî 16, 28, 46, 54, 60, 92, 114, 116,
170
aklî çirkin 60
aklî-fitrî hazlar 28
Alâüddin el-Ömerî 16
alaycılık 102
alçaklık 60
alicenaplık 66
âlimler 76, 126, 128, 184
altın 36, 138
amel 26, 32, 34, 42, 140, 176, 178
amelî 30, 32, 36, 42, 44, 84, 215
amelî hikmet 42
amelî yetkinlik 30
anlayış düzgünlüğü 54, 215
anlayış hızı 44
aptallık 42
arabuluculuk 74
Aristoteles 32, 38, 62, 94, 188
arzu gücü 46, 68, 90, 176, 215
arzuları dizginleme 60
asli haz 62

astroloji 138
astronomi 34
aşk 106, 118, 120, 174, 178
ayırışma 100
azgınlık 46, 215

B

baba 154, 162
bahşetme 66
basiretli 28, 48
Batlamyus 116
bedeni haz 62
bedensel 50, 98, 112, 178, 186
bedensel itidal 50
behîmî 46
behîmî nefis 46
bekçiler 184
belagat 118, 138
binicilik 138
bireysel mizaç 38
bireysel ve türsel itidal 50
budalalık 84
bunama 42
burhan 44
büyüklük taslama 96
büyük siyaset 168

C-Ç

Cebrail 206
cedel 50, 215
cerbeze 42, 44, 215
cesaret 44, 46, 48, 52, 56, 60, 64, 66,
68, 90, 215
cesaret erdemi 52, 56, 60
cimrilik 38, 88, 215
cisimsel hazlar 60
cömert 48
cömertlik 64, 76, 78, 208
cömertlik erdemi 64
cömertlik melekesi 64
çirkin 60, 152
çirkin hazlar 60
çirkinlik 58, 60
çocuk 132, 142, 154, 156, 160

çöpçülük 136

D

deli cesareti 46
denkler 180
dericilik 136
Deylem 158
didişme 100
diğergamlık 66
din 2, 4, 24, 36, 38, 46, 56, 58, 62,
64, 112, 114, 178, 184, 202,
217
dinen 46, 62, 70, 122, 158, 160, 186
dinî 24, 60, 76, 78, 116, 122, 154,
156, 206
dinî çirkin 60
dinler 40
doğal 40, 74, 82, 90, 116, 170, 172
doğal hareket 90
doğal sevgi 172
doktorlar 184
dokumacılık 138
dostluk/sadakat 70
duyulur 54, 88, 194, 216
dünya birlikteliği 168
dürüstlük 60, 220
düşünce 42
düşünen nefis 68
düşünme 34, 38, 40, 42, 44, 70, 84,
92, 96, 106, 178, 216
düşünme gücü 40, 42, 44, 92
düşünmeksizin 34, 36, 52
düzenbazlık 136
düzenlilik 64
düz ve ters döndürmeler 54

E

ebleh 60
Ebû Ali 108
Ebû Hureyre 108
Eflatun 84
Ehl-i Sünnet 30
erdem 38, 44, 48, 50, 52, 54, 56, 64,
66, 68, 76, 78, 82, 94, 98, 100,
178, 198, 208, 215, 216
erdemler 16, 44, 48, 50, 52, 54, 56,
58, 60, 66, 68, 76, 80, 82, 84,
86, 88, 118, 170, 182, 184

erdemli 44, 58, 72, 78, 178, 198, 216
erdemsiz ameller 44
erdemsizlik 48, 50, 52, 76, 88, 94,
202, 216
erdemsiz şehir 178
es-siyasetü'l-uzmâ 168
Eş'ariler 22
ev birlikteliği 168
evlenme 142
ev yönetimi ilmi 26
ezberleme 40, 54

F

fakihler 62, 184
Fars bilgeleri 56
fazilet 40, 42, 46, 84, 162
Felsefi ilimler 68
feragat 66
fitrat 52, 217
fitrî 28, 40, 58
fiiller 22, 26, 34
filozof 30, 64, 76, 82, 104, 108, 114,
118, 120, 136, 156, 166, 170,
176, 184, 186, 194, 198, 204,
216

G

gabâvet 42
Galen (Calinus) 40, 82, 86, 216
gayretlilik 58
gayûr 48
Gazzâlî 70, 108, 120, 122, 216
gevşeklik 88, 150, 216
gıpta etmek 128
görme melekesi 56
gümüş 138
günahkârlık 82
güzel düşünme 40
güzel harcama 60
güzel kazanç 60

H

hacamat 136
Haccâc 148
hadis 46, 60, 140, 150, 176
Hak ehli 22
hakiki erdem 50

hakiki itidal 50
 hakiki iyi 56
 hakîm 32
 hakimiyet siyaseti 170
 hakimiyet şehri 178
 hakir görme melekesi 56
 hakka'l-yakin 174
 hakkı güzellikle ödemek 72
 haksızlık 102
 halife 28
 hamiyet 58
 hapis 186
 hareket ettirme gücü 68
 haricî erdemler 48
 haset 126
 hatırlama 54, 216
 hayâ 60
 hayret 44
 haz 52, 62, 116, 120, 172, 174, 176,
 178, 196, 215, 216
 hazlar 46, 52, 116, 196
 Hermes-i Ekber 188
 hırs 58, 142, 194, 198
 hıyanet 102
 hikmet 4, 26, 28, 30, 32, 34, 38, 42,
 44, 48, 50, 52, 54, 60, 66, 68,
 70, 76, 78, 82, 90, 122, 124,
 128, 132, 156, 164, 174, 188,
 219, 217
 hilafet 28, 30, 32, 122, 208
 hilekarlık 136
 hilim 56
 himmeti yüce tutmak 56
 Hintliler 154
 hizmetçiler 150
 hulk 34
 huy 34, 36, 38, 40, 68, 84, 158, 217,
 220
 huy değişimi 40
 huylar 32, 38
 Hücetü'lislâm 70
 Hüdavend 194
 Hüdavendigar 194
 hürriyet 60
 hürriyet şehri 178
 Hz. Âdem 166
 Hz. Aişe 94, 217
 Hz. Ali 46, 52, 82, 94, 100, 102, 108,

144, 162, 190, 217
 Hz. İsa 86, 96, 217
 Hz. Ömer 72, 86, 108, 217
 Hz. Peygamber 20, 24, 36, 46, 58, 60, 62,
 70, 74, 82, 84, 86, 94, 100, 102,
 106, 108, 116, 120, 122, 124,
 126, 128, 140, 160, 162, 176,
 180, 190, 202, 204, 206, 217

İ

İbn Abbas 24, 102
 İbn Sînâ 9, 44, 68
 idrak gücü 68
 İdris (a.s) 188
 iffet 46, 52, 56, 58, 66, 68, 70, 78, 90,
 142, 144, 150, 154, 158, 217
 ifrat 36, 40, 42, 46, 48, 50, 84, 92, 96,
 106, 116, 217
 ikinci istidad 52
 ikiyeüzlülük 130
 ilahi siyaset 168
 İlim 10, 26, 94, 204, 206
 ilk istidât 52
 ilmî yetkinlik 30
 İmâm Şâfiî 124, 136
 infak 48, 72, 140
 iradî sevgi 172
 İskender 162, 188
 israf 38, 40, 142, 217
 istidâd 52
 İşârât 52
 itidal 28, 32, 40, 42, 44, 46, 50, 80,
 114, 118, 150, 217
 itidal mertebeleri 40, 50
 iyiliğe karşılık vermek 72
 iyilik 52, 160, 172, 174, 184, 217

K

kadılar 184
 kadın 142, 146
 kadim filozoflar 32
 kahramanlar 184
 kalemiye 184
 kâmil 32, 198, 217
 kanaat 62, 128
 karaborsacılık 136
 kararlı olma 182
 katipler 184

katmerli cehalet 96
 kaynaşma 70
 kelâm 9,156
 kelâmcılar 204
 kemal 20, 56, 84, 100
 kemâlât 16
 kendini beğenme 96
 kerem 64
 kesbi 54
 kesin bilgi 42, 96
 keyfiyet 28, 34, 68, 146
 kin 128
 kişilik düşüklüğü 60
 kitabet 138
 kolay öğrenme 54
 komedyenlik 136
 korkaklık 46, 96, 112
 köle 152
 kötü yaşam 110
 kulluk 76
 kurnazlık 42

M

mahalle birlikteliği 168
 mal 48, 60, 64, 124, 134, 138, 144
 matematik 96, 218
 matematikçiler 184
 Mâverdi 136, 218
 medenî hayat 164
 medenî hikmet 26, 164
 Medine 168
 meleke 26, 34, 36, 42, 44, 46, 48, 50,
 52, 54, 56, 58, 64, 68, 70, 78,
 84, 102, 110, 154, 192, 208,
 218, 219
 menzili hikmet 26
 mizacın itidali 28, 118
 mizaç 28, 32, 36, 38, 40, 50, 66, 68,
 108, 118, 154, 178, 182, 218
 muhabbet 70
 muhalefet 100
 Muhammed b. Hızır 2, 16
 Muhammedî şariat 24
 muhayyile 68
 mutedil 44, 118, 152, 154
 Mu'tezile 22
 mücahitler 184
 müfessirler 204
 mühendisler 184

mülk siyaset 170
 müneccimler 184
 mürüvvat 66, 136, 138, 140, 218
 müteellih 178
 müteellih filozoflar 24

N

namussuzluk 60
 nâtik nefis 26, 46
 nefis 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40,
 42, 44, 46, 48, 54, 56, 58, 60,
 62, 64, 66, 68, 70, 72, 82, 84,
 88, 92, 96, 108, 110, 112, 118,
 120, 122, 128, 136, 174, 178,
 198, 216, 218, 220
 nefsanî 28, 32, 34, 56, 80, 118, 120,
 124, 128, 138, 146, 158, 162,
 174, 196, 204
 nefsanî fiiller 34
 nefsanî yetkinlik 56
 nefs-i emmâre 46
 nefs-i levvâme 44
 nefsin güçleri 40
 nifak 130

O-Ö

oburluk 46
 ortalar 52
 orta mertebe 42
 ödlelik 96, 110
 öfke 30, 38, 44, 56, 60, 68, 70, 82, 90,
 96, 104, 106, 108, 110, 126,
 128, 156, 172, 176, 178, 219
 öfke gücü 44, 68, 70, 82, 126, 128
 öğretmen 162
 ölçülü olmak 56
 ölüm 46, 110, 112, 114, 116, 178,
 180, 188, 202
 örfi çirkin 60
 övülmek 56
 övülmüş meleke 42
 övünme 98

P

para 134
 paylaşımcılık 66
 Peygamber 20, 24, 46, 56, 58, 60, 62,
 70, 74, 82, 84, 86, 94, 100,

102, 106, 108, 116, 120, 122,
124, 126, 128, 140, 160, 162,
176, 180, 190, 202, 204, 206,
217

peygamberlik 56
pişmanlık 108
Platon 116
pratik 9, 10, 34, 42, 68, 70, 219
pratik akıl 68
pratik aklın yetkinliği 44
pratik felsefe 34, 219
pratik hikmet 34
pratik ilimler 34
pratik tıp 34

R

râşid halifeler 176
rekabet etmek 104
reziletler 38, 48
rıza 76
riyazet 90
ruhânî 82, 118, 120, 160, 174, 178
ruhânî tıp 84
ruh yüceliği 56, 66
rüşvet 142

S-Ş

sabır 56, 58, 60, 182, 219
sadağat 70, 174
safsata 50, 219
sağlam görüşlü 180
saltanat 164
sanat 4, 5, 18, 36, 50, 219
sapkınlık şehri 178
sarı kanun 134
savurgan 48
saygınlık siyaseti 170
sebât 58
sehâvet 64
sevilme çabası 72
seyfiye 184
sıla-i rahim 72
sihir 136
siyaset 9, 40, 132, 168, 170, 219, 220
soğukkanlılık 56
soğukluk 46
Sokrates 124, 158
soygunculuk 60

sönüklük 42
sûret 54, 164, 178, 180
Süleymanî hikmet 60
sürgün 186
şairler 184
şakacı 100
şakacılık 84, 102
şarkıcılık 136
şaşkınlık 92
şecaat 58
şefkat 72
şehir 168, 176, 178, 182, 188
şehir (medenî) birlikteliği 168
şehvet 38, 46, 60, 82, 120
şeriat 38
şeriat ilmi 24
şeriatlar 40
şer'î ilimler 16
Şibli 74

T

tabiat 34, 38, 40, 44, 82, 88, 92, 108,
120
tabiatlar 28
tabiî 34, 38, 40, 132, 160
tahammül 58
tali erdem 54, 56, 58, 60, 64, 66
tamah 128
tamahkârlık 78
tasavvur tamlığı 54, 220
tedavi 40
tefrit 36, 40, 42, 46, 48, 50, 84, 92, 96,
116, 122, 220
tefsir 36, 220
tembellik 122
temeddün 168
temyiz gücü 90, 156
teori 42
teorik 7, 9, 10, 34, 44, 68, 70, 220
teorik akıl 68, 70
teorik gücün yetkinliği 44
teorik güç 44
teorik ilimler 34
terzilik 138
teslimiyet 74
tevazu 58
tevekkül 74
Tevrat 166

tıp 16, 32, 34, 36, 40, 82, 136, 138, 220
 tıp ilmi 40
 ticaret 134, 136, 138, 140, 172, 184
 ticari dürüstlük 72
 topluluk siyaseti 170
 Türkler 154

U-Ü

unutkanlık 38
 uyumluluk 62, 66, 220
 uzlaşıcılık 66
 ülke yönetimi ilmi 26
 üzüntü 124, 126

V

vakar 62
 vakarsızlık 110
 vefa 72
 vehim 68, 74, 178, 196
 vera 64

Y

yalan 38, 130, 144, 200, 202, 220
 yalancılık 130, 220
 yalın cehalet 92
 yapay hareket 90
 yaşantının ve gidişatın güzel olması 62

yerilen 26, 60, 62, 154, 174
 yerilme 56, 60
 yetkinleşme 26
 yetkinlik 24, 30, 50, 52, 78, 82, 84, 90, 92, 94, 98, 124, 134, 164, 166, 170, 186, 206, 220
 yetkinlikler 28, 52, 94, 164, 208
 yöneten 180
 yönetilen 180, 196, 220
 yumuşak kalplilik 58
 Yunan 100
 Yunanca 156

Z

zahid 78
 zanaat 134
 zenciler 154
 zihin açıklığı 54
 zillet 48
 ziraat 74, 132, 136, 138, 152, 166, 184, 220
 zorbalık 136
 zulme açık olma 48
 zulmetme 48
 zulüm 48, 60, 102, 130, 188, 200
 zühd 78
 Zünnûn-i Mısıri 118